IN GORCUM GEBAKKEN

aardewerk

kleipijpen

wandtegels

IN GORCUM GEBAKKEN

IN GORCUM GEBAKKEN

Aardewerk, kleipijpen, wandtegels

Herbert van den Berge
René van Dijk
Adri van der Meulen
Hans van der Meulen
Sebastiaan Ostkamp
Paul Smeele

HISTORISCH & EIGENTIJDS MUSEUM GORCUMS

Afbeelding omslag: Tegel (Hoofdstuk 5, Afb.42); Pijpenkop (Hoofdstuk 2, Jan Ophuyzen); Aardewerk (Hoofdstuk 1, Afb.5);

© 2003, tekst: Adri van der Meulen (Rotterdam), Paul Smeele (Rotterdam), Hans van der Meulen (Leiden), René van Dijk (Gorcum), Herbert van den Berge (Bergambacht), Sebastiaan Ostkamp (Amsterdam), Martin Veen (Gorcum).

Fotografie
Herbert van den Berge, Bergambacht;
Paul Smeele, Rotterdam;
Martin Veen, Gorcum;
Museum Catharijne Convent, Utrecht.

Tekeningen
Hans Brinkerink (pijpenkopjes), Baarn;
Guus van den Berg, Groote Keeten, i.s.m. Sebastiaan Ostkamp, Amsterdam (Deventer systeem, DTP: archeologisch Diensten Centrum, Bunschoten).

Expositie In Gorcum Gebakken
Gorcums Museum, 20 december 2003 t/m 15 februari 2004.
Tegelijk met een presentatie onder de titel 'Graven in de Krijtstraat', over archeologische vondsten en de restauratie daarvan, op de locatie waar november 2003 een V&D vestiging werd geopend.

Organisatie
Rob Kreszner
Martin Veen

Een complete teksteditie voorzien van het notenapparaat ligt ter inzage in het Stadsarchief van Gorcum.

De publicatie en de expositie kwamen tot stand met financiële steun van de Provincie Zuid-Holland.

ISBN 90 76940 20 7
NUR 644

De uitgever heeft van alle haar bekende rechthebbenden op de in dit boek opgenomen teksten toestemming verkregen om deze af te drukken. Indien anderen menen zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt hun verzocht zich in verbinding te stellen met de uitgever:
Gorcums Museum, Grote Markt 17, 4201 EB Gorcum.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form without permission from the publisher.

Grafische vormgeving: Optima Grafische Communicatie, Rotterdam.

Verhalen van steden
Het Zuid-Hollandse project 'Verhalen van Steden', in het Gorcums Museum georganiseerd onder de titel 'De Gorcumse Dagen' sloot aan bij de expositie en stond in het teken van archeologie en het dagelijks leven in vroeger tijd.

www.gorcumsmuseum.nl

Begeleiding productie en redactionele ondersteuning: Uitgeverij Optima, Vianen (Ut).

VERHALEN VAN STEDEN

WOORD VOORAF

'In Gorcum Gebakken' is het resultaat van veel speurwerk in het bodemarchief, het stadsarchief, in musea, bij verzamelaars en particulieren. Initiatiefnemer van het eerste uur, Martin Veen, stak als jonge amateur-archeoloog reeds 25 jaar geleden de eerste spade in de grond op zoek naar archeologisch materiaal zoals pijpenkopjes en scherven. Het spitwerk zette hij voort in het stadsarchief en ontdekte zodoende allerlei wetenswaardigheden over Gorcums verleden.

Wat als hobby begon ontwikkelde zich tot de oprichting van de Stichting Historisch Bodemonderzoek Gorinchem. Een vervolg hierop, in 1994, was de instelling van de gemeentelijke Werkgroep Archeologie Gorinchem en de aanstelling van archeoloog Pieter Floore voor enkele uren per week.
Het hap-snap karakter dat het archeologische veldwerk oorspronkelijk kenmerkte, maakte plaats voor een systematisch onderzoek van de door afbraak vrijgekomen locaties, vooral in de binnenstad van Gorcum. Het verzamelen, inventariseren en restaureren van de vondsten gebeurt nu structureel en op een professioneel niveau. De werkgroep beschikt daarvoor sinds 2002 over een goed geoutilleerde werk- en opslagruimte.

Mijn dank voor de totstandkoming van dit boek en de gelijknamige expositie richt zich in de eerste plaats tot Martin Veen die als vrijwilliger, in samenwerking met de archeoloog en een groep restauratie-medewerkers, tot op de dag van vandaag een sleutelrol vervult bij de archeologie in Gorcum.
Ook veel dank aan de auteurs voor hun bijdragen en het tijdrovende 'graafwerk' : Adri van der Meulen en Paul Smeele voor hun onderzoek naar de Gorcumse pottenbakkers, Sebastiaan Ostkamp voor zijn bijdrage over pijpaarden beeldjes, Hans van der Meulen voor zijn verhandeling over de Gorcumse pijpenmakers en Hans Brinkerink voor het beschikbaar stellen van zijn pijpenkopjes en tekeningen daarvan.
Verder veel dank aan Herbert van den Berge en archiefmedewerker René van Dijk voor hun speurtocht naar Gorcumse wandtegels en tegelbakkers. Tenslotte veel dank aan Rob Krielaart en de andere bruikleengevers van de expositie.

Rob Kreszner,
Hoofd Gorcums Museum

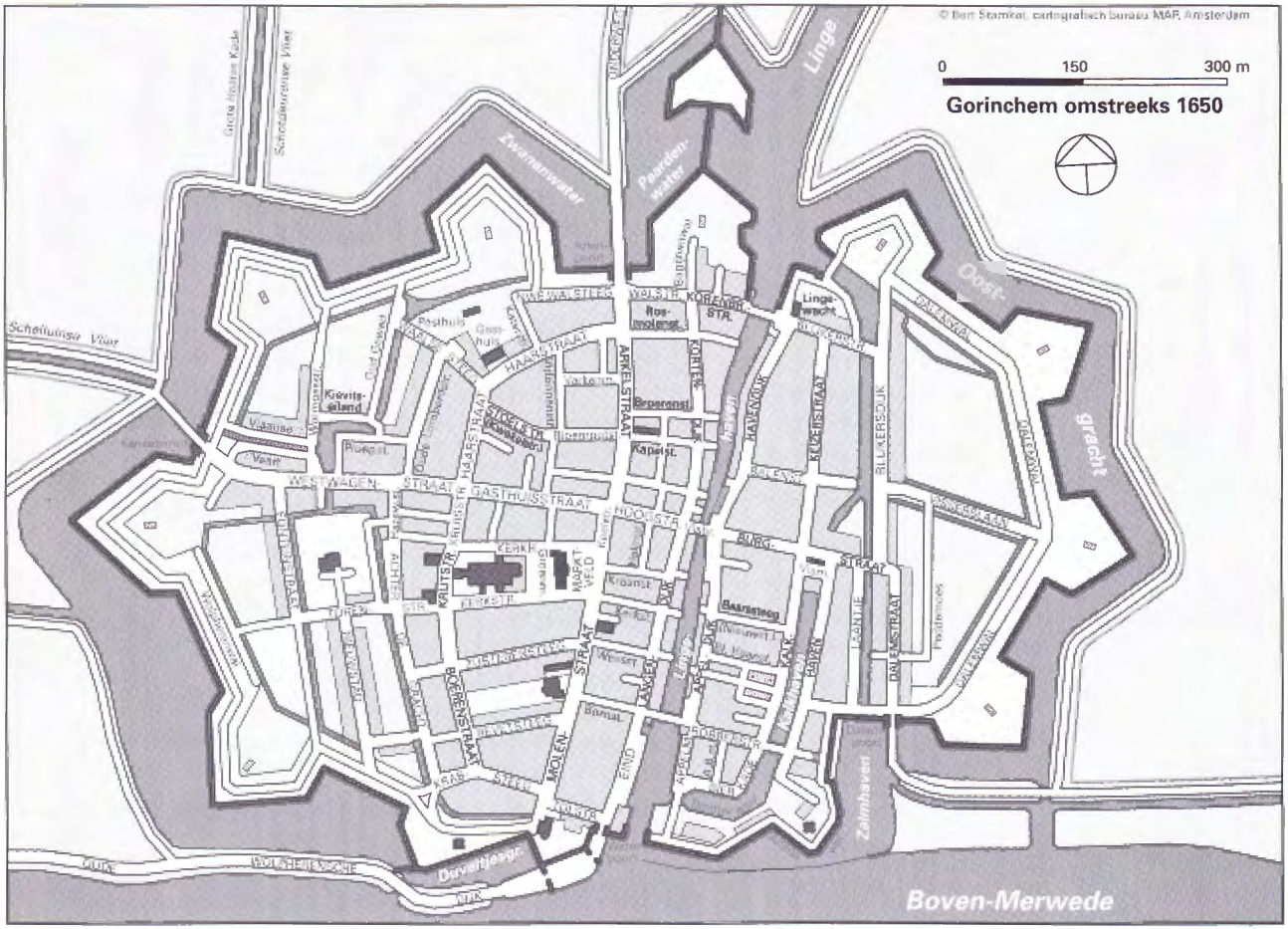
© Bert Stamkot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam
0
150
300 m
Gorinchem omstreeks 1650
Linge
Zwanenwater
Paarden-water
Oost-gracht
Boven-Merwede
Zalmhaven
Duivelsjeugd
Scheltunse Vaart
Kerkstraat
Haarstraat
Arkelstraat
Kortestraat
Haven
Kuiperstraat
Billkersdijk
Dalwater
Dalstraat
Westwalen
Gasthuisstraat
Hoogstraat
Burgstraat
Kraaiestraat
Kapelstraat
Kraaiveld
Kruitstraat
Korte Kerkstraat
Molenstraat
Molenend
Boerenstraat
Kade
Vaart
Vaart
Vaart

INHOUD

	Inleiding	9
Hoofdstuk 1	*Gorcumse pottenbakkerijen en de oven van Arij van Dalem* Adri van der Meulen en Paul Smeele	11
Hoofdstuk 2	*De pijpenmakerijen* Hans van der Meulen	40
Hoofdstuk 3	*Gebed in eenvoud; gebruik en productie van pijpaarden beelden in Gorcum* Sebastiaan Ostkamp	56
Hoofdstuk 4	*Tegelfabrikanten in Gorcum* René van Dijk	64
Hoofdstuk 5	*Het bedrijf Wijtmans in Gorcum* Herbert van den Berge	76
Hoofdstuk 6	*Catalogus van de misbaksels uit de Spaarpotsteeg* Guus van den Berg, Sebastiaan Ostkamp en Martin Veen	126

INLEIDING

Uit archeologische vondsten blijkt dat Gorcum een rijke historie heeft op het gebied van de vervaardiging van keramische producten zoals gebruiksaardewerk, kleipijpen en wandtegels. Decennia geleden werden al de eerste vondsten geïnventariseerd. Er bestond een grote behoefte om het materiaal, dat deels is gerestaureerd, in een tentoonstelling en een publicatie aan het publiek te presenteren. Daar is nu aan voldaan.

De publicatie geeft antwoord op vele vragen die tot nu toe onbeantwoord bleven en is een must voor iedere verzamelaar of liefhebber van keramiek: pottenbakkersgoed, wandtegels en kleipijpen.

Reeds in de 16de eeuw waren in Gorcum pottenbakkers werkzaam. In de loop der jaren vestigden zij zich vrijwel allemaal dicht bij het water, aan de Havendijk, Appeldijk of Kalkhaven. De ligging aan vaarwater was een vereiste want de grondstof klei, de brandstof turf en het gereed product werden per schip vervoerd.

In de 16de en 17de eeuw kenden de Gorcumse pottenbakkerijen een bloeiperiode. Van de zeven bedrijven in 1600 waren er in 1734 nog slechts twee over. Oorzaak van de afname was de concurrentie van Bergen op Zoom, Oosterhout, Gouda en Friesland. Omstreeks 1830 ging het licht voor de Gorcumse pottenbakkerijen definitief uit.

In deze publicatie worden de belangrijkste bodemvondsten beschreven. Het zijn met name de misbaksels, afkomstig uit een beerput, waarvan vaststaat dat deze in Gorcum zijn vervaardigd. Immers, waarom zou men moeite doen om afval in een andere stad te dumpen? Uniek is ook de vondst, in het stadsarchief, van de tekening van een Gorcumse oven uit het jaar 1786.

In termen van werkgelegenheid, hoeveelheid en verspreiding van het product is de pijpennijverheid het belangrijkst. Het ambacht werd in de 17de eeuw door de Engelsen meegenomen naar Holland. In het vakjargon zijn veel termen terug te vinden die duiden op de Engelse oorsprong, zoals 'kast', het persen van de basisvorm van de pijp (to cast). Omstreeks 1630 verschenen de eerste pijpenmakers in Gorcum. Voorwaarde was de aanwezigheid van pottenbakkers want de pijpenmakers hadden geen eigen oven. Doorgaans werd het ambacht immers uitgeoefend als een vorm van huisindustrie.

Gaandeweg nam de nijverheid een zodanige vorm aan dat in 1656 een pijpenmakersgilde werd opgericht; het eerste in Nederland. Tegen het einde van de 18de eeuw bereikt het aantal pijpenmakers zijn hoogtepunt. Op dat moment zijn minstens 29 bedrijven actief. De enorme productie van miljoenen pijpen was zeker niet alleen

bestemd voor de lokale markt. In het hele land, maar ook in onder meer Spanje en op de West-Indische eilanden werden ze verkocht.
Behalve pijpen maakte men ook, op beperkte schaal, kleine pijpaarden beeldjes voor de lokale markt. Aan het eind van de 18de eeuw ging het snel bergafwaarts met zowel de pottenbakkers als de pijpenmakers. Toenemende concurrentie maar ook oorlogen waren daarvan de oorzaak.
Veel Gorcumse pijpen zijn te herkennen aan de initialen van de maker. Het onderzoek naar hun herkomst is daardoor relatief eenvoudig. Het omgekeerde geldt voor de in Gorcum gebakken wandtegels; zij bezitten doorgaans geen enkel kenmerk van hun maker. Over de in Gorcum gevestigde 'steentgensbakkers', zoals de bakkers van tegels destijds werden aangeduid, was daarom tot voor kort vrijwel niets bekend.
De tegelproductie in Gorcum wordt in deze publicatie uitgebreid behandeld aan de hand van gevonden wandtegels met hun specifieke voorstellingen en hoekfiguren. De Gorcumse majolicabakkerij van Wijtmans wordt in het juiste perspectief geplaatst ten opzichte van bakkerijen in de omringende steden.
Op grond van een aantal aangetroffen misbaksels wordt aangetoond dat er in Gorcum, naar alle waarschijnlijkheid, een groot aantal verschillende tegels is gemaakt.

GORCUMSE POTTENBAKKERIJEN EN DE OVEN VAN ARIJ VAN DALEM*

Adri van der Meulen en Paul Smeele

INLEIDING

Op 18 maart 1786 brak er brand uit in de pottenbakkerij van Arij van Dalem aan de Kalkhaven te Gorcum. De oorzaak was al snel bekend: in strijd met de brandweervoorschriften was er tijdens het stoken vochtige turf op de oven te drogen gelegd en dat droogproces was sneller verlopen dan was voorzien. Over die brand is veel te doen geweest, maar hoe ernstig de gevolgen ervan waren is nergens vermeld. Omdat we de indruk krijgen dat de bedrijfsvoering bij Van Dalem er niet al te veel door ontregeld werd nemen we aan dat een en ander wel meeviel.
Toch nam het stadsbestuur de zaak ernstig op. Men zag de tussen de woonbebouwing gelegen pottenbakkerij als een permanent risico en zon op middelen om door het aanscherpen van voorschriften de kans op ongelukken te verkleinen. Tegelijk wilde men het bedrijf niet al te zeer dwarszitten, want het was onmisbaar voor de bloeiende pijpennijverheid: alle Gorcumse pijpenmakers lieten bij Arij van Dalem hun pijpen bakken.
Eerst werden de stadsbrandmeesters op pad gestuurd om de oorzaak van de brand vast te stellen en de kansen op herhaling in te schatten. Vervolgens ging men zijn licht opsteken in de naburige pottenbakkerscentra Oosterhout en Gouda: hoe functioneerden de ovens daar, en wat waren de veiligheidsvoorschriften. Dat onderzoek leverde interessant materiaal op: tekeningen van een Gorcumse en een Goudse oven met een beschrijving. Tot nu toe moesten we het wat dit type oven betreft doen met een tekening van een Goudse oven uit de achttiende-eeuwse Encyclopédie van Diderot en d'Alembert en de opmeting van de in de jaren veertig van de twintigste eeuw gesloopte oven van Goedewaagen te Gouda. Deze notities uit de achttiende-eeuwse Gorcumse praktijk - onlangs gevonden in het Stadsarchief - vormen daarop een welkome aanvulling.
In deze bijdrage over Gorcumse pottenbakkers zal het materiaal over de ovens van Arij van Dalem en zijn Goudse collega's een belangrijke plaats innemen - maar wel geplaatst in een historische context. Eerst schetsen we de Gorcumse pottenbakkersnijverheid in de zestiende en zeventiende eeuw, de bloeitijd. De neergang in de achttiende eeuw wordt vergeleken met die in andere steden, met name Delft. Na de episode - Arij van Dalem komt de laatste fase van het ambacht in Gorcum aan de orde. Er worden aan het begin van de negentiende eeuw, tegen alle tendensen in,

nog twee nieuwe pottenbakkerijen opgericht, maar die houden het niet lang uit. Omstreeks 1826 vertrekt de laatste pottenbakker uit Gorcum. De laatste pijpenmakers sluiten enkele jaren later hun bedrijf.

GORCUMSE POTTENBAKKERIJEN IN DE ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Het is hoogst waarschijnlijk dat er ook in het middeleeuwse Gorcum al pottenbakkers hebben gewerkt, maar er zijn van hen nog geen sporen gevonden - niet in de archieven en evenmin in de bodem, in de vorm van ovenafval. De bij dit onderzoek gebruikte archiefbronnen maken het mogelijk vanaf het eind van de zestiende eeuw een beeld te schetsen van het aantal en de lokatie van de pottenbakkerijen. In de bijlage zijn de gegevens per bedrijf, met voor zover bekend de namen van de opeenvolgende eigenaren, vermeld. Hier beperken we ons tot de samenvattende tabel 1, waarin adres, naam van het pand en de geschatte bedrijfsduur zijn weergegeven. Van de elf bedrijven zijn er zes al actief in de zestiende eeuw, drie zijn er opgericht in de zeventiende en twee in de negentiende eeuw.
Uit de tabel en de stadsplattegrond blijkt dat alle bedrijven geconcentreerd zijn langs de as Havendijk-Appeldijk, waarbij het bedrijfsgebouw zowel aan de Appeldijk als aan de Kalkhaven gelegen kon zijn, want de percelen waren oorspronkelijk zeer diep. De ligging aan vaarwater was een vereiste: klei, turf en gereed product werden per schip vervoerd. Tegelfabrikant Wijtmans koos ook voor de Appeldijk. De pijpenmakers hadden als regel geen oven en gebruikten veel minder materiaal; zij vestigden zich ook elders in de stad.
Overigens bleek in de loop van de zeventiende eeuw dat de Kalkhaven als lokatie minder aantrekkelijk werd. Al in 1633 waren er klachten dat het stadsbestuur de Kalkhaven niet goed onderhield waardoor het water te ondiep werd voor de turfschepen. Er kwam geen verbetering, zodat de turf aan de Appeldijk gelost moest worden, de turfkruiers verder moesten sjouwen en de pottenbakkers van de Kalkhaven meer moesten betalen dan die van de Appeldijk.

Tabel 1: Pottenbakkerijen in Gorcum

verpondingsnr.	Straat	Naam	huidig adres	bedrijfsduur
480	OZ Havendijk	Utrechtse Pot, Vergulde Pot	Havendijk 34	1584-1661
481	OZ Havendijk	't Kasteel van Buren	Havendijk 32	1584-1760
706	Kalkhaven		Kalkhaven 40	1604-1699
711	Kalkhaven		Kalkhaven 20	1627-1802
745	Appeldijk	De Steur	Appeldijk 19	1578-1706
761	Appeldijk	De gecroonde (Botter) Pot	Kalkhaven 22	1600-1802
762	Appeldijk	De drie Koningen	Appeldijk 29	1802-1815
765	Appeldijk	Poederoijen	Appeldijk 35	1584-1602
777	Appeldijk		Appeldijk 45-47	1807-1830
778	Appeldijk	De gulden (Boter)Pot	Appeldijk 49-51	1564-1598
788	Appeldijk		Appeldijk 57	1564-1600

De pottenbakkers beschikten niet over een eigen gilde, de veel talrijker pijpenmakers wel.[1] Dat werd in 1656 opgericht, nog vóór dat van hun vakbroeders in Gouda en Schoonhoven. Pas in de loop van de achttiende eeuw gingen ook de pottenbakkers deel uitmaken van dit gilde; de eerste vermelding daarvan dateert uit 1766. Vanaf 1773 maakt ook steeds een pottenbakker deel uit van het college van Overlieden. Er was er toen nog maar één: Arij van Dalem.

Tabel 2: Aantallen pottenbakkerijen in Gorcum en Delft van 1560-1820

	1560	70	80	90	1600	10	20	30	40	50	60	70	80	90	1700	10	20	30	40	50	60	70	80	90	1800	10	20
Gorcum		2	3	6	6	5	5	6	6	6	6	5	5	5	4	3	3	3	3	3	3	1	1	1	1	2	1
Delft	1	2	2	4	4	5	5	7	5	5	4	2	3	2	2	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2

De ontwikkeling van de aantallen bedrijven is weergegeven in tabel 2, waarbij Gorcum vergeleken is met een andere Hollandse provinciestad, Delft.[2] In Delft zijn uiteraard alleen de pottenbakkerijen meegeteld, niet de veel talrijker plateelbakkerijen. Gorcum en Delft laten een vergelijkbaar beeld zien, dat ook in andere Nederlandse steden wordt aangetroffen. In de zestiende eeuw is er een flink aantal kleine bedrijven die produceren voor de lokale en regionale markt. Vanaf het eind van de zeventiende eeuw begint dat aantal geleidelijk te dalen, een proces dat zich gedurende de achttiende eeuw voortzet. Oorzaak van die daling is de expansie van enkele gespecialiseerde productiegebieden: Friesland, Gouda, Oosterhout en Bergen op Zoom. Zij beheersten in toenemende mate de markt voor aardewerk ten koste van lokale producenten, die waarschijnlijk niet de kwaliteit en zeker niet het assortiment konden bieden van de Friezen, Gouwenaars en Brabanders. Ook buitenlandse

importen hebben een, zij het minder prominente, rol gespeeld. In veel steden verdwenen de pottenbakkerijen in de loop van de achttiende eeuw geheel, zoals in Leiden, Rotterdam, Den Haag, Dordrecht, Zwolle, Zutphen, Deventer - om er niet of pas in de loop van de negentiende eeuw terug te keren.
Het is opvallend dat de afname van het aantal pottenbakkerijen in Gorcum trager verloopt dan in Delft; dat zal te danken zijn aan de bloeiende pijpennijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw. Een deel van de ovencapaciteit werd gebruikt voor de pijpenpotten, waarvoor een bakloon van zes stuivers per stuk werd betaald. Het verschafte de pottenbakkers een basisinkomen - tenminste zolang het de pijpenmakers goed ging.

GORCUMSE VONDSTEN: AARDEWERK UIT DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW

Sinds 1980 wordt er in Gorcum archeologisch onderzoek gedaan. Een groot deel van de vondsten wordt beheerd door de gemeentelijke Werkgroep Archeologie Gorinchem; het overige materiaal bevindt zich in privé-collecties. Voor de tentoonstelling en voor de illustraties bij dit hoofdstuk is geput uit de verzameling van de werkgroep en die van R. Krielaart te Hilversum.
Tot de oudste voorwerpen die gevonden zijn behoren de aspot en de drie kookpotten van afb.1 Ze dateren uit de veertiende en vijftiende eeuw. De twee donkergrijze stukken zijn gesmoord, dat wil zeggen dat tegen het einde van het bakproces de luchttoevoer naar de oven werd afgesloten, waardoor onverbrande koolstofdeeltjes de scherf donker kleurden en deze wat minder poreus werd. Deze wijze van stoken werd in de Hollandse steden na 1400 nauwelijks nog toegepast; glazuur werd een geschikter middel gevonden om potten minder poreus te maken. Gesmoorde dakpannen worden echter nog steeds gemaakt.
Is aardewerk dat in Gorcum gevonden wordt nu ook Gorcums aardewerk? In zekere zin wel, want het is door Gorcumers gekocht, gebruikt, gebroken en weggegooid en het was onderdeel van de materiële cultuur die hen omringde. Maar is het ook in Gorcum gemaakt? Zolang we niets weten over eventuele specifieke ken-

1. Misbaksels van kookpotten en een oorkom en een steen uit de ovenwand; Spaarpotsteeg, tweede helft 16de eeuw.

2. Kookpot en zes po's uit een beerput in de Spaarpotsteeg, tweede helft 16de eeuw.

merken van het werk van onze pottenbakkers is dat nauwelijks vast te stellen, en kunnen we een Gorcumse pot niet onderscheiden van een uit Schoonhoven, Dordrecht of Rotterdam. Toch zijn er enkele voorwerpen, in 1983 gevonden in de Spaarpotsteeg, waarvan we wel zeker weten dat ze in de stad zijn gemaakt. Het zijn misbaksels die, doordat het stookproces niet volgens plan is verlopen, onbruikbaar en onverkoopbaar zijn geworden en door de pottenbakker weggegooid. Zulk afval werd zo snel en dichtbij als mogelijk was gedumpt en het is uitgesloten dat het van elders afkomstig is. Enkele stukken zijn tijdens het stoken zo heet geworden dat ze vervormden, zoals de platgedrukte oorkom en enkele kookpotjes. (afb.1) Andere kookpotten scheurden, waarschijnlijk omdat ze voor het bakken niet voldoende waren gedroogd.

Behalve mislukt aardewerk werd er ook een steen uit de ovenwand gevonden, met klodders glazuur, en ovensteunen, repen van aardewerk die als hulpstukken werden gebruikt om in de oven potten op te stapelen.

Op grond van de gevonden aardewerktypen kan deze vondst worden gedateerd in de tweede helft van de zestiende eeuw. In die tijd waren er vier tot zes pottenbakkers werkzaam, en in principe kan elk van hen zijn afval in een put aan de Spaarpotsteeg gegooid hebben. Maar we denken toch in de eerste plaats aan Gijsbert Adriaans, die tussen 1564 en 1591 in De gulden Boterpot, op de noordelijke hoek van de Appeldijk en de Spaarpotsteeg, zijn bedrijf had. Later heeft zijn zoon Jan Gijsberts het pand enige jaren gehuurd, maar het is niet waarschijnlijk dat hij het bedrijf heeft voortgezet. Hij was namelijk tegelijkertijd eigenaar van een achterhuis met potoven iets noordelijker aan de Appeldijk.

De kookpot en de stapel po's van afb.2 zijn ook afkomstig uit de Spaarpotsteeg, uit een beerput, en dateren uit dezelfde periode. Het zijn stukken met gebruikssporen en geen misbaksels. Het is dus niet zeker dat ze in Gorcum gemaakt zijn, maar de kans is wel groot. Waarom zou men zulk eenvoudig aardewerk van elders betrekken als er in de eigen stad vier tot zes bedrijven zijn die het kunnen leveren? Veelzijdiger is het assortiment van afb.II, dat ook uit de zestiende eeuw dateert en op verschillende lokaties in de stad is opgegraven.

De afb.III, IV en 3 t/m 6 betreffen aardewerk uit de zeventiende eeuw. De kan, het schaaltje en de tuitpot van afb.3 zijn door vorm en decoratie herkenbaar als afkom-

3. Oosterhouts aardewerk: kan, schaaltje, tuitpot, 17de eeuw.

4. Slibversierd aardewerk uit de 17de eeuw: hengselmandje, oorkom, mosterdpotje.

stig uit Oosterhout. Toch past hier enige voorzichtigheid: Oosterhout exporteerde niet alleen aardewerk, maar ook pottenbakkers. In de Utrechtse Pot aan de Havendijk werkten vanaf het begin van de zeventiende eeuw de Oosterhoutse pottenbakker Adriaan Hendriks van Oosterhout en zijn zoon Hendrik Adriaans. Ook in Oudshoorn, Geertruidenberg, Delft en Utrecht hebben Oosterhoutse vaklieden gewerkt. Het is daarom denkbaar dat er in Gorcum Oosterhouts aardewerk is gemaakt.

Het bovenstuk van een vuurscherm van afb.5 is fraai versierd met florale motieven en een haan. Dit gedecoreerde aardewerk is in Noord-Holland gemaakt, maar ook in Zuid-Holland, zoals in Leiden - en wellicht in Gorcum.[3] Het kookpotje van afb.6 dat zo opvallend hoog op de poten staat is zeker niet in Gorcum gemaakt, zelfs niet in Nederland. Het is afkomstig uit Duitsland, uit het Wezergebied, en dateert uit het begin van de zeventiende eeuw.

Er is nauwelijks materiaal uit de achttiende eeuw gevonden. Niet omdat er geen aardewerk meer gemaakt of gebruikt werd, maar omdat het weggooigedrag veranderde. Huisvuil werd in toenemende mate verzameld en op centrale stortplaatsen gedeponeerd, en minder dan voorheen in beerputten gegooid. Daarmee is de kans veel kleiner dat we er iets van terugvinden.

DE OVEN VAN ARIJ VAN DALEM, EEN LAAT-ACHTTIENDE - EEUWSE POTTENBAKKER

Arij van Dalem, de hoofdpersoon van de brand van 1786 en de nasleep hiervan, is de belangrijkste Gorcumse pottenbakker van de tweede helft van de achttiende eeuw. We komen hem tegen in 1764, wanneer hij eigenaar wordt van 'een pottebakkerij met twee kleyne schuurtjes en afdakjes, staande en geleegen aan de westzijde

5. Deel van een vuurscherm, gevonden in de Hovenierstraat, 17de eeuw.

6. Kookpotje uit het Wezergebied, begin 17de eeuw.

van de Kalkhaven'.[4] De verkoopster is Willemijntje van Dooren, weduwe Roelof van Dam, en Van Dalem betaalt haar met een lijfrente. Het object dat hij koopt staat in het Huizenboek van Emck als nr.761 genoteerd en is een pottenbakkerij die 'De gecroonde Pot' heet, en al vele eigenaars gekend heeft. Begin zeventiende eeuw is het 'Peter Laurens potmaker', daarna volgen andere pottenbakkers, met Roelof van Dam als laatste. Eerder moet Van Dalem al een andere pottenbakkerij hebben verkregen - nr.711 - uit de erfenis van zijn ouders, Arij Janszoon van Dalem en Barbara Hogendoorn. Ook hier betreft het een oud bouwsel, dat in 1631 en 1649 als 'Jan Pieters schipper eigen huis en potterij' is aangeduid, en in 1653 op naam staat van zijn weduwe die 'weduwe Jan Pieters van Dalem' wordt genoemd. In 1734 en 1748 staat het bedrijf op naam van Arij van Dalem, de vader van onze pottenbakker.

Een en ander zou in overeenstemming zijn met het gegeven dat Arij van Dalem na 1764 twee pottenbakkerijen beheerde. Dit blijkt onder meer uit het verslag van een meningsverschil tussen Van Dalem en een van zijn buren, Jacob Kemp. Van Dalem is in 1775 aan het verbouwen en mag geen vensters aanbrengen in zijn bedrijfspand aan de zijde van de tuin van Kemp. Van Dalem wordt omschreven als 'eigenaar van een huys, staande op de Kalkhaven, alsmeede van twee daaraan gehoorende pottebakkerijen'.[5]

Hij heeft nu met zijn twee bedrijven ook het monopolie, indien de veronderstelling juist is, dat de potterij van 't Kasteel van Buren van de familie Van Witten inmiddels tot een winkel en opslagplaats is getransformeerd - zie daarvoor de bijlage. Het feit dat Van Dalem als enige pottenbakker tussen 1773 en 1783 enkele keren optreedt als deken van het gilde ondersteunt deze gedachte.

Van Dalem werd in 1734 te Gorcum geboren en trouwde in 1756 met Aaltje Kriek uit Schelluinen. Er zijn geen kinderen uit dit huwelijk gevonden en in een

testament uit 1798, vlak voor de dood van Aaltje opgemaakt, worden als erven de kinderen van zijn neef Dirk van Herwaarden aangewezen. Dirk was ook pottenbakker en in zijn bedrijf werkzaam. Maar het liep anders. Van Dalem vond, kort na het overlijden van Aaltje - hij was toen 65 jaar - nog een nieuwe liefde en hij trouwde in 1799 met Adriana Lachelouw, aan wie bij (nieuw) testament zijn bezittingen werden nagelaten. In 1801 werd er een dochtertje geboren, Adriana geheten, een jaar voor het overlijden van de vader.[6]

DE BRAND, DE INSPECTIES EN DE MAATREGELEN

Pottenbakkerijen waren nooit erg populair bij stadsbestuurders. Er brak nogal eens brand uit en omdat er altijd een grote hoeveelheid turf in huis was konden er bijzonder gevaarlijke situaties ontstaan. Soms werden ze daarom naar een plaats aan de rand van de stad of zelfs buiten de stad verbannen, maar zo ver ging men in Gorcum niet.
De brand van 18 maart 1786 in de pottenbakkerij leidde tot grote voortvarendheid bij het stadsbestuur.[7] Eerst werden de twee stadsbrandmeesters, Cornelis van Diepenbrugge en Rudolf van der Pijl, ter visitatie en examinatie op pad gestuurd, geassisteerd door de twee stadsbazen: meestertimmerman Jacobus Bollee en meestermetselaar Zeger de Ruijter. Zij kwamen tot de conclusie dat de brand veroorzaakt was door het - in strijd met alle voorschriften - drogen van natte turf op de oven. Ook constateerden ze dat allerlei houtwerk, zoals rekken, een losse zoldering en stijlen, zich op minder dan vier voeten afstand van de oven bevond. Dat was in strijd met de brandkeur, maar volgens Van Dalem voor de bedrijfsvoering onvermijdelijk. Hij wees erop dat het in Oosterhout net zo ging, en dat de pottenbakkerijen daar met riet gedekt waren, dus het kon allemaal veel erger. Het bracht de brandmeesters en stadsbazen tot de verzuchting: 'dat dienvolgende de pottebakkerije dangereus is en met de meeste oplettenheyd getracteerd moet worden'. Ter verdediging voerde Van Dalem aan dat hij die oplettendheid zeker betrachtte, onder meer door tijdens het stoken de eerste nacht vier knechten te laten waken, de tweede nacht twee, terwijl hij de derde nacht ook zelf aanwezig was. Het voorval met de natte turf gaf hij toe. Hij zou het liefst zijn bedrijf 's winters stil leggen wegens de vochtige of natte brandstof, maar kan dat niet doen omdat zijn personeel dan gebrek zou lijden.
Het rapport van brandmeesters en stadsbazen werd door het stadsbestuur in handen gesteld van de stadsthesaurier J.C.van Meerten. Een thesaurier lijkt niet de aangewezen man voor zo'n technische klus, maar Gorcum had in die tijd nog niet, zoals veel andere steden, een 'stadsfabriek', een technische ambtenaar.

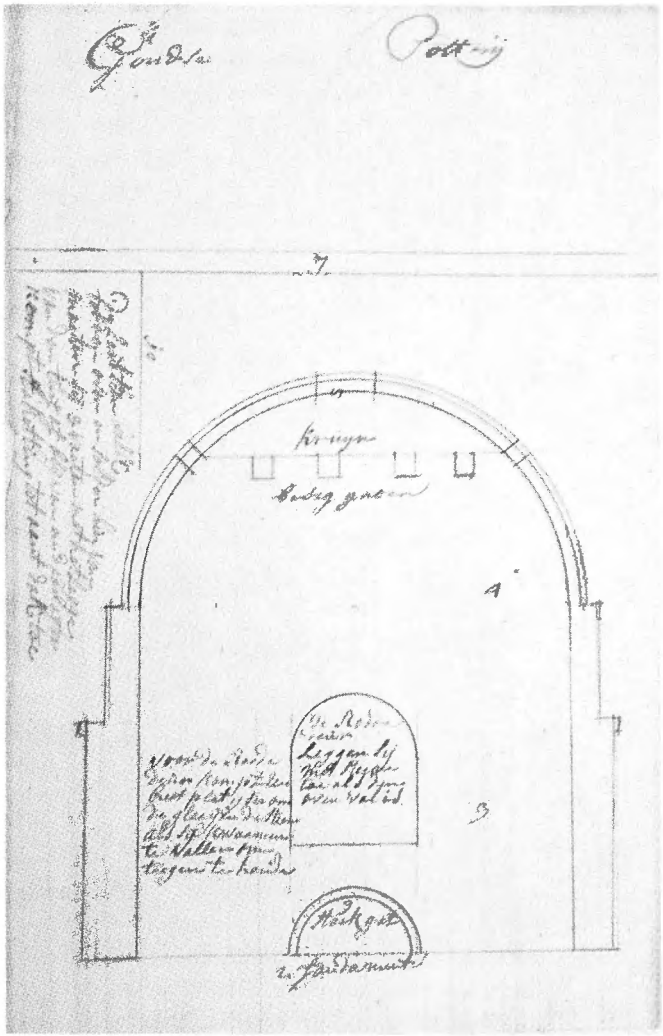

7. Tekening van een Goudse pottenbakkersoven.

Van Meerten steekt zijn licht op in Oosterhout en Gouda, twee naburige pottenbakkerscentra waar heel wat meer ovens staan dan in Gorcum en waar men een aanzienlijke ervaring heeft met brand en brandpreventie. Met Oosterhout worden de zaken schriftelijk afgewikkeld. Er komt een brief terug die vooral over de preventieve voorschriften gaat. Zo krijgen de pottenbakkers f.25,- boete wanneer ze hout of turf op de oven te drogen leggen, zijn ze verplicht tijdens het stoken een grote tobbe water bij de vuurmond te zetten en kunnen ze jaarlijks controle van een timmerman en een metselaar verwachten op bouwkundige gebreken.

Het materiaal over Gouda is interessanter. Het bestaat uit een tekening van een Goudse oven met een toelichting, die waarschijnlijk gemaakt is door de Gorcumse stadsbazen. (afb.7) Ter vergelijking is ook een tekening van de oven van Van Dalem gemaakt (afb.8); Van Meerten heeft hun bevindingen in een schema samengevat.

We lichten de werking van de oven toe aan de hand van de schetstekeningen en van de prent van een Goudse oven die Diderot en d'Alembert in het derde kwart van de achttiende eeuw opnamen in hun Encyclopédie. Die oven ontleende in hun ogen zijn belang aan de wereldberoemde Goudse pijpen die erin gebakken werden.

Het betreft een rond cilindrisch bouwsel met een koepelvormig dak. Vlak boven de grond bevinden zich drie vuurmonden of stookgaten, waardoor de brandstof, als regel turf, naar binnen wordt gebracht. Deze stookgaten zijn via gangen met elkaar verbonden; op de plattegrond is te zien dat dit stelsel bestaat uit een cirkelvormige gang die op enige afstand van de wand loopt, en twee haaks op elkaar staande gangen; drie van de vier uiteinden komen uit bij de stookgaten. De gangen zijn aan de bovenkant afgedekt met platte stenen die op enige afstand van elkaar liggen en zo een rooster vormen waardoor de vlammen,

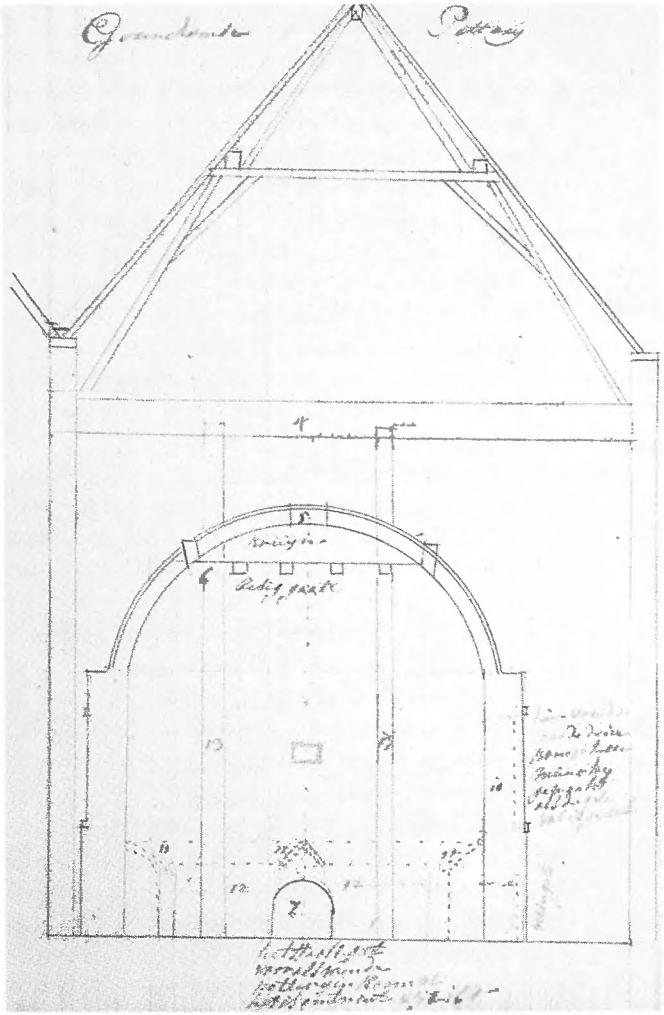

8. De oven van Arij van Dalem.

de hitte en de rook hun weg naar boven vinden, naar de ruimte waar het te bakken materiaal ligt opgestapeld. In Gouda en Gorcum zijn dat in de eerste plaats pijpenpotten, waar de pijpenmakers hun ongebakken pijpen kunstig in hebben opgestapeld, en daar bovenop het aardewerk, dat eerst gedraaid en vervolgens gedroogd en geglazuurd is.

De stookruimte ligt dus op hetzelfde niveau als de vloer van het gebouw waarin de oven geplaatst is; de werkvloer waarop de potten gestapeld worden ligt hoger. In het onderste gedeelte van de koepel bevindt zich een kring van gaten, besiggaten genoemd, waardoor de vlammen naar buiten treden als de oven vol gestookt wordt. Een schoorsteen ontbreekt; de rook die door de gaten komt vindt zijn weg naar buiten tussen de pannen van de onbeschoten kap door.

Het zal duidelijk zijn dat er, zelfs als er geen natte turf op de oven te drogen wordt gelegd, een aanzienlijk brandrisico is: de oven staat in een gebouw met houten balken en een houten kap, met in de koepel gaten waar de vlammen uitslaan, terwijl op nabije zolders turf ligt opgeslagen. Waarom geen schoorsteen? Die zou de weg die rook en vlammen moeten afleggen aanzienlijk verlengen en de kans op vonken en overige ongemakken verkleinen. Behalve traditie schuilt hier een bedrijfseconomisch argument achter: men wil de warmte zo laat mogelijk via het dak afvoeren en zo lang mogelijk benutten. Tijdens het stoken ligt boven de oven geen vloer; er zijn wel balken. De vlammen die uit de besiggaten slaan worden enigszins verspreid door er pannen op te leggen. Zodra de laatste fase van het stookproces begonnen is, het afstoken, worden op de besiggaten stulpen gezet om het vuur verder te temperen en wordt er op de balken een tijdelijke vloer gelegd van losse planken of luiken; de aldus ontstane ruimte wordt benut voor het drogen van het pas gedraaide aardewerk. Toen de stadsbazen suggereerden dat een gemetselde rookafvoer toch veel

9. Oosterhouts aardewerk uit de 19de eeuw: vergiet, doofpot, vetpot, theelichtje gemerkt I.F.Willems.

10. Oosterhouts aardewerk uit de 19de eeuw: kan gemerkt DS (Dominicus Schoormans), tuitpot, trechter, puddingvorm, kookpan gemerkt I.F.Willems.

problemen kon wegnemen reageerde Van Dalem nogal heftig: 'dat zulks niet konde weezen omdat zooveel doenlijk is de warmte in de potterije moet gehouden worden, hetgeene een voornaam requisit is om het gevormd goed te droogen en dat om die reeden de voornoemde soldering opgenomen en toegelegd wordt.'

Speciale vermelding verdient de opening ter hoogte van de werkvloer die toegang geeft tot de ruimte waar de te bakken waar wordt opgestapeld; die is ruim een meter hoog en 70 à 80 cm breed. In Gorcum wordt die de 'rode deur' genoemd. In feite is het geen deur. De opening wordt als het stoken begint afgesloten met stenen met daartussen klei als specie. Omdat er gloeiende stenen uit zouden kunnen vallen wordt er een 'breet plat ijser' voorgezet dat goed wordt verankerd. Zou de naam 'rode deur' ontleend zijn aan dat ijzer, dat roodgloeiend kon worden? Don Duco spreekt in zijn boek over het Goudse bedrijf Goedewaagen over de 'rodeur' en komt met twee heel andere afleidingen: een verbastering van het Engelse 'raw door', ongebakken deur, of het Franse 'rôdeur', dat zwerver betekent - een deur zonder hengsels en zonder vaste plek.[8]

En nu de tekeningen nader beschouwd. In de toelichting staan enkele maten aangegeven in Rijnlandse duimen en voeten: een duim is 2,616 cm, een voet 30,8 cm. Helaas kloppen de verhoudingen van de maten uit de toelichting lang niet altijd met die van de tekeningen, zodat er het een en ander te gissen overblijft.

Van de Goudse oven wordt vermeld dat de fundering drie stenen dik is. Daarop worden vier gangen Rijnsteen gemetseld, en daarop vier gangen IJsselsteen. Als wijdte wordt 10 voet - ruim drie meter - binnenwerks aangegeven. De Goudse ovens zouden 10 voet hoog zijn, maar er staat niet bij of dat buitenwerks is, dus inclusief de stookruimte, of gemeten vanaf de werkvloer. Omdat op de tekening de hoogte nog iets meer bedraagt

dan de wijdte nemen we aan dat de werkruimte binnenwerks drie meter hoog is. Hoewel dat niet duidelijk vermeld wordt zal het om een ronde oven gaan. Om uitzetten door de hitte te voorkomen is om de oven een ijzeren band aangebracht die met een boogje om de rode deur heenloopt.
De tekening van de Gorcumse oven is gedetailleerder. Met stippellijnen zijn de gangen die de stookgaten verbinden aangegeven, evenals de werkvloer. Ook is het gebouw waarin de oven is geplaatst duidelijker geschetst. Anders dan in Gouda houden twee ijzeren banden - net boven en onder de rode deur - de oven bijeen, terwijl er stevige houten stijlen zijn aangebracht die eveneens het uitzetten van de oven moeten verhinderen. De Gorcumse oven is minder hoog dan de Goudse, omdat de ervaring geleerd zou hebben dat een lage wijde oven voordeliger stookt, vooral als deze niet vol is. Dat laatste is het geval wanneer er wel een ruim aanbod is van pijpenpotten, die niet gestapeld kunnen worden, en een gering aanbod van aardewerk dat de ruimte daarboven moet vullen.
De Gorcumse oven functioneert net als de Goudse, maar ziet er anders uit. Hij is niet rond, maar langwerpig. Van Meerten vat de maten samen: 'wijt 12 voet, hoog 7 voet 3 duim, lang 20 voet buitenwerks, lopende ovaal'. Dat betekent - als wijdte en lengte buitenwerks zijn - resp. 3,70 m breed en ruim 6 m lang buitenwerks, en 3 m en 5,30 m binnenwerks. Van de hoogte van 7 voet 3 duim, dat is 2,22 m, staat in de toelichting dat deze buitenwerks gemeten is, maar dat is onwaarschijnlijk. Er blijft dan slechts een werkhoogte van 1,40 m over in het midden van de koepel, aan de randen nog minder. Er zouden nauwelijks pijpenpotten in kunnen, en het klopt ook niet met de tekening. We nemen daarom aan dat het een langwerpige oven betreft, met de rode deur in het midden van de lange kant, met als maten buitenwerks 6 m x 3,70 m en ca. 3 m hoog.
Na de uitvoerige uiteenzetting omtrent het gebruik van de ovens oppert Van Meerten enkele gedachten met betrekking tot preventieve maatregelen. Hij voelt wel voor het opstellen van een speciaal reglement voor de pottenbakkerijen. Daarin zou allereerst een volstrekt verbod moeten zijn opgenomen op het drogen van turf of hout op de oven. Ook de verplichting een tobbe water te plaatsen en onverwachte inspecties om te zien of de voorschriften wel voldoende worden nageleefd spreken hem aan.
Waar leidde alle bestuurlijke bemoeienis met de brand uiteindelijk toe? Het eerste resultaat werd al na drie dagen geboekt. Op 21 maart 1786 werd door het stadsbestuur besloten om een nieuwe brandspuit aan te schaffen. Daar werd al een tijd over gesteggeld, en de brand bij Arij van Dalem gaf het laatste duwtje. Op 2 juni werd er een reglement van 6 punten vastgesteld waaraan de pottenbakkerijen van Gorcumlees Arij van Dalem - moesten voldoen:

1. Wanneer de oven wordt aangestoken moeten er kuipen met water klaarstaan, een ladder, een scherpe bijl, enige vuurvaste handschoenen en verdere blusmiddelen.
2. Als de oven brandt moet er gewaakt worden door een, twee of meer bekwame en nuchtere personen.
3. De turf op zolder moet afgeschermd worden en op voldoende afstand van de afneembare luiken gestapeld worden.
4. Op de luiken mag geen turf of molm liggen.
5. Tijdens het stoken moet de te gebruiken turf ten minste op 4 voet afstand van de oven gelegd worden.
6. Ten minste 4x per jaar vindt er controle plaats waarover aan het stadsbestuur wordt gerapporteerd.

Ingrijpend was het niet, maar het heeft geholpen; van nieuwe branden hebben we tenminste niet vernomen. Deze heeft ons in elk geval een zeldzaam kijkje opgeleverd in de dagelijkse praktijk van een Gorcumse pottenbakker.
Thesaurier Van Meerten deed nog vele jaren voortvarend zijn werk, tot 31 mei 1796. Overtuigd van zijn kwaliteiten liet hij het stadsbestuur weten dat hij opslag verlangde, en anders ontslag zou nemen. Op 23 juni liet men hem vallen als een baksteen.[9]
Achteraf bezien is het opvallend dat het Stadsbestuur alleen maar enkele preventieve maatregelen heeft aangescherpt en geen verandering eiste van de constructie van de oven. De voor de hand liggende suggestie van de stadsbazen achtte men te ingrijpend. Arij van Dalem verzette zich hiertegen met succes.
Ook elders stelden de overheden zich terughoudend op: bestaande bedrijven werd doorgaans toegestaan dit type oven te blijven gebruiken. Als er nieuwe aanvragen kwamen werd vanaf 1824, toen Gedeputeerde Staten verantwoordelijk werden voor de verlening van vergunningen aan bedrijven die gevaar of hinder konden veroorzaken, vaak wel de bouw van een schoorsteen verlangd. Een goed voorbeeld is Gouda. Toen daar in 1826 en 1827 Willem Frederik Slee en Deodorus Jansen een bescheiden pottenbakkerij wilden inrichten voor het maken van zgn. Frankforter aardewerk werden de ovens van schoorstenen voorzien. De bestaande bedrijven echter bleven hun ovens zonder schoorsteen gebruiken. Zelfs toen Goedewaagen in 1908 zijn fabriek verplaatste werd op de nieuwe lokatie een oven gebouwd die vrijwel een kopie was van de oude, zonder schoorsteen.[10] Het is de vraag of er ooit een hinderwetvergunning voor is verleend. De oven deed tot in de jaren veertig dienst. Ook in Utrecht is sprake van deze tweedeling: de oude bedrijven aan het Lauwerecht van Van Dam en Van Blaricum blijven werken zonder schoorsteen, terwijl de nieuwe bedrijven ten zuiden van het Ledig Erf allemaal van een schoorsteen moesten worden voorzien.
De geleidelijke introductie van schoorstenen betekende ook het overschakelen op andere oventypen. De Frankforter pottenbakkers in Gouda bouwden een lange oven,

een traditioneel type dat in Limburg gebruikelijk was. De stookruimte ligt hier niet onder, maar voor de ruimte waarin het aardewerk is opgestapeld. Meestal werd echter gekozen voor de overslaande vlamoven, waar binnen de ovenwand nog een wand staat, die tot vlak onder het koepelgewelf doorloopt. Tussen de wanden wordt gestookt, de hitte stijgt op tot het koepeldak en slaat dan naar beneden, in de ruimte waar het aardewerk is opgetast. Door gaten in de vloer worden de rookgassen afgevoerd naar de schoorsteen. Dit type is veiliger, zuiniger en beter te reguleren dan de oude oven van Arij van Dalem.

DE LAATSTE POTTENBAKKERS VAN GORCUM 1800-1825

Arij van Dalem werd begraven op 17 maart 1802 en zijn weduwe, Adriana Lachelouw, tevens boedelhoudster, verkocht in 1803 een gedeelte van het onroerend goed, te weten een huis, een pottenbakkerij en een pakhuis, aan Sijmen Groenhouwer en Peter de Jong. Een kleine twee jaar later vond weer een transactie plaats na het overlijden van Adriana. Als verkopers traden op de voogden over haar dochtertje dat in 1801 was geboren en dat twee weken voor het overlijden van de moeder, die kennelijk ziek was, officieel via een akte van voogdij ter opvoeding bij de grootmoeder was geplaatst. Aan de voogden was toestemming gegeven al het onroerend goed, behalve de landerijen, tot liquiditeit te brengen. Aldus werd Elisabeth van Wijnoxbergen eigenares van o.a. een gewezen pottenbakkerij. Het valt op dat beide pottenbakkerijen het verpondingsnummer 711 hebben; ze zijn kennelijk na 1764 op dit nummer samengevoegd.[11]

Tussen 1802 en 1804 moest Adriana Lachelouw nog enige malen de rechtbank inschakelen om enkele debiteuren tot betaling te bewegen. Zo eist ze bijvoorbeeld in 1804 van de pijpenmaker Janus van Aten een bedrag van f.60,- wegens leverantie door wijlen haar man in het jaar 1801 van 10 karren Remager aarde en 10 karren Seborger aarde.[12]

Intussen had Dirk van Herwaarden, de neef en medewerker van Van Dalem, in december 1801 van François Ganzenberg een huis gekocht, De drie Koningen geheten. Dit lag pal naast de bedrijven van zijn oom aan de Kalkhaven. Van Herwaarden heeft in dit pand een pottenbakkerij ingericht. Dit blijkt uit een latere eigendomsregistratie van 1822, waar sprake is van 'huis, potterij en tuin, potterij onbruikbaar'. Vóór 1801 is er in De drie Koningen nooit een pottenbakkerij gevestigd geweest. Een door het stadsbestuur verleende toestemming voor de bouw van een oven is overigens niet gevonden.

Wat kan Dirk van Herwaarden ertoe gebracht hebben al in 1801, dus voor het overlijden van zijn oom, de stichting van een eigen bedrijf voor te bereiden? Wellicht was de relatie tussen neef en oom vertroebeld door het tweede huwelijk en de geboorte van het dochtertje van Arij van Dalem, waardoor de kinderen van Van Herwaarden als erfgenamen waren verdrongen.
In 1806 stapt ook Van Herwaarden naar de rechter als schuldeiser van de eerder genoemde Adrianus van Aten en van een tweede pijpenmakersbaas, Jacobus van Erp.[13] De eerste had een flink bedrag van ruim f.100,- uitstaan voor gebakken pijppotten; bij de tweede ging het om f.34,- voor pijppotten, geleverde pijnen en vier ramen. In datzelfde jaar 1806 neemt een groep pijpenmakersbazen, waaronder Van Erp en Van Aten, het initiatief om zelf een pottenbakkerij op te richten. De veronderstelling dat conflicten als de hierboven genoemde hiertoe de aanleiding waren lijkt niet al te gewaagd; van een capaciteitsprobleem kan in die tijd, toen het niet goed ging met de pijpenmakerijen, geen sprake zijn geweest. De groep, zes man sterk, kocht voor dit doel voor f.400,- een huis aan de Appeldijk van de weduwe van Barend van Melsen. Onder hen is ook Johannes Dam, de enige pottenbakker van het gezelschap, en vrijwel zeker ex- werknemer van Van Dalem en Van Herwaarden. Een vergunning voor het bouwen van een oven hebben we ook hier niet gevonden; er zijn geen aanwijzingen dat er in het pand al een oven aanwezig was.
Konden twee elkaar beconcurrerende bedrijven overleven in een tijd waarin elders zoveel pottenbakkerijen te gronde gingen? Blijkens de 'Tabellen van de Staat van Fabrieken en Trafieken' uit het jaar 1808 is de toestand van de twee Gorcumse pottenbakkerijen in dat jaar 'niet aanmerkelijk veragterd', terwijl de 12 pijpenmakers desgevraagd melden dat hun debiet wel sterk verminderd is door de gestremde handel. In 1812, in een overzichtsstaat van industrie en nijverheid, wordt echter van een afname sinds 1811 gesproken.[14]

POTTENBAKKERS IN 1811: DRIE VREEMDELINGEN

Uit 1811 dateert de zgn. Liste Civique, een lijst van mannelijke inwoners met de vermelding van hun beroep. Daarin vinden we de namen, met geboortejaar, van de acht pottenbakkers die in Gorcum werkzaam zijn:

* Johannes Dam; geb.1760 te Gorcum; we leerden hem kennen als de pottenbakkersbaas van het nieuwe bedrijf aan de Appeldijk dat in 1807 werd gesticht.
* Dirk van Herwaarden, geb.1750 te Gorcum, eigenaar van de pottenbakkerij aan de Kalkhaven.
* Arij van Herwaarden, geb.1784 te Gorcum, zoon van Dirk.

* Sijmen de Lang, geb.1746 te Gorcum.
* Hendrik Meijer, geb.1758 te Gorcum.
* Michiel Groh, geb.1772.
* Hendricus Franciscus Miessens, geb.1786.
* Simon Burghardus Reiss, geb.1787.

Helaas kan uit deze lijst niet worden afgeleid bij welke baas de verschillende knechten hebben gewerkt. Zo zouden we graag willen weten wie het trio Groh, Miessens en Reiss in dienst heeft genomen. Het zijn drie pottenbakkers van vreemde herkomst, die in Gorcum uit de toon vallen. Ze passen in een stroom van immigranten die sinds het eind van de achttiende eeuw hier te lande een nieuw type aardewerk hebben helpen introduceren en fabriceren, het zgn. Frankforter aardewerk.[15] Sinds 1760 werd de Nederlandse markt zodanig overspoeld door dit uit de omgeving van Frankfort geïmporteerde en zeer populaire potgoed dat ondernemende pottenbakkers, kooplieden en ook anderen het initiatief namen om dit aardewerk na te maken. Frankforter pottenbakkerijen zijn sinds 1778 in werking in Gouda, Arnhem, Delft en Bergen op Zoom. Heeft ook Gorcum, en dan denken we toch in eerste instantie aan het bedrijf van Van Herwaarden, hieraan deel gehad? Van Michiel Groh, de oudste van het drietal, is bekend dat hij zich in 1809 vanuit Dordrecht gevestigd heeft. Onze zoektocht in het Dordtse gemeentearchief had resultaat. In 1807-1808 was daar aan de Riedijk bij het Melkpoortje een fabriek voor 'Bovenlands of zogenaamd Frankforter of Venloosch aardewerk' gevestigd onder leiding van J.J. Schenau, die na de beëindiging van deze kortstondige affaire als gewoon broodbakker aan de Voorstraat zijn loopbaan heeft vervolgd.[16] Het is zeer aannemelijk dat het de knechten uit deze, verder onbekende pottenbakkerij zijn die zich in 1808 of 1809 in Gorcum gevestigd hebben en daar enkele jaren zijn gebleven.

Michiel Groh is vermoedelijk uit Koblenz afkomstig; we hebben hem nog niet elders teruggevonden, maar wel zijn zoon Louis, die in 1805 in die plaats is geboren, hoewel ook Arnhem als geboorteplaats genoemd wordt. Louis Groh werkte als pottenbakker in Utrecht, Hazerswoude en tenslotte tot zijn dood in Gouda. Ook een pottenbakker met de naam Hendrik Miessens is te Gouda overleden, in 1834. Hij was afkomstig uit Maastricht.

Van Reiss tenslotte is in Gorcum een notariële akte gevonden waaruit blijkt dat hij daar samen met zijn zuster Anna Maria woonde.[17] Ze machtigen iemand om toe te zien op hun zaken in Koblenz. We hebben tot nu toe geen verdere sporen van hen gevonden.

Dirk van Herwaarden verkocht in augustus 1815 het huis De drie Koningen aan zijn zoon Gerrit, koopman van beroep, en overleed in maart van het daarop volgende jaar. We houden het erop dat hiermee de pottenbakkerij aan de Kalkhaven ophield te bestaan. Het bedrijf van Johannes Dam c.s. werkt door met twee knechten: Hendrik Meijer, een oudere pottenbakker die we al in de Liste Civique van 1811 tegenkwamen, en een jonge kracht, Cornelis Goudriaan. Ook zijn er nog steeds pijpenmakers actief. In 1820 zijn het er nog vier, zoals blijkt uit een rapport over de toestand van de fabrieken, terwijl in de volkstelling van 1825 nog zes personen voorkomen die in deze bedrijfstak werkzaam zijn. In dat jaar verkoopt Johannes Dam zijn eenzesde aandeel in de pottenbakkerij voor het geringe bedrag van f.35,- aan de (weduwen van) de overige initiatiefnemers. Dam staat in de genoemde volkstelling als winkelier genoteerd; hij is in 1839 overleden, 79 jaar oud.

Een en ander betekende wel het einde van de aardewerkfabricage, maar niet van de pijpenmakerij. Waar zijn deze pijpen na 1825 gebakken? Het antwoord op die vraag is te vinden bij de ingekomen stukken van Burgemeester en Wethouders van 1827, waaronder zich een verzoekschrift bevindt van Klaas Compaan (ook: Kompaan) die eigenaar geworden is van 'de voormaals bestaan hebbende pottenbakkerij B 225 op de Appeldijk'.[18] Hij vraagt toestemming om de pottenbakkersoven om te bouwen tot een oven die alleen geschikt is tot het bakken van pijpen en hij maakt duidelijk dat de fabriek geheel verwaarloosd en 'te niete gegaan' is. Zijn drijfveer is het verschaffen van een bestaan aan 'zijn ongelukkige natuurgenooten', te weten de pijpenmakers die anders tot armoede vervallen. De gemeente verleent toestemming, na de eventuele bezwaren van de omwonenden te hebben onderzocht, volgens de vanaf 1824 gebruikelijke procedure.

Wie is deze zich zo menslievend presenterende initiatiefnemer? Klaas Johannes Compaan blijkt een Friese turfschipper te zijn, afkomstig uit Heerenveen. Dankzij de geboorte van een zoon Lambertus op 21 februari 1829 weten we dat hij op dat moment zijn domicilie in Gorcum heeft, 36 jaar oud is en getrouwd met Grietje Hermens Bosscher. Kort daarvoor, op 8 december 1828, heeft hij echter het pand aan de Appeldijk al weer verkocht aan de oud-militair Johannes Oellings. Die wil niet de oven ter waarde van f.50,- overnemen, zodat die uit het pand zal worden verwijderd. Niet lang daarna moet het gezin Compaan zijn teruggekeerd naar de omgeving van Heerenveen; in de Gorcumse volkstelling van 1830 komt het echtpaar niet voor, terwijl op 26 juli 1831 te Bovenknijpe (Gemeente Schoterland) een dochter is geboren. Twee jaar later is Klaas op veertigjarige leeftijd overleden; zijn beroep was toen winkelier. Zijn in Gorcum geboren zoon Lambertus woonde zijn hele leven in Bovenknijpe en is daar in 1896 als arbeider overleden.

12. Gouds aardewerk uit de 19de /20ste eeuw: komfoor met pan, poffertjespan, wasteiltje en drie kannen.

In de al genoemde volkstelling van 1830 staat nog wel een drietal pijpenmakers geregistreerd, maar waar zij hun pijpen lieten bakken blijft onopgehelderd. Wellicht is er toch nog een regeling getroffen met Oellings, of is het weggebroken oventje elders weer opgebouwd; van een aanvraag daartoe aan het Stadsbestuur is echter geen sprake. De drie resterende pijpenmakers zijn: de jonge Frederik Valke, Cornelis Dam, in 1832 overleden, en Matthijs van Henne. Laatstgenoemde werd zwavelstokventer, Valke vervolgde zijn loopbaan in Gouda en werd daar pijpenfabrikant.
Pottenbakkers zijn er in 1830 niet meer. Hendrik Meijer, hij is inmiddels 70 jaar, is sjouwer en Goudriaan blijkt vertrokken. Niet lang na 1830 moet ook het pijpenmakersambacht uit Gorcum zijn verdwenen.

CORNELIS GOUDRIAAN, DE LAATSTE POTTENBAKKER

Hoe verging het de nog jonge Cornelis Goudriaan, de laatste in Gorcum geboren en opgeleide pottenbakkersknecht, en wat is zijn achtergrond? Hij moet een niet al te gemakkelijke jeugd gehad hebben in het wat armoedige pijpenmakersmilieu rond 1800. Zijn vader Adrianus was dusdanig aan de drank dat zijn vrouw Maria Picaar ten einde raad in april 1798 een rekest aan het stadsbestuur richtte. Goudriaan is op dat moment 'gedestineerde ten cipiers huize' omdat hij in zijn dronkenschap geweld aanricht en zijn vrouw mishandelt. Maria komt met het verzoek om hem op een van 's lands schepen te plaatsen voor 'een rijs ten oorlog', in de hoop dat hem dit tot beterschap zal strekken. Als getuigen bevestigen de pottenbakkers Arij van Dalem en Johannes Dam haar verhaal. Hoe het afgelopen is met vader Adriaan is niet bekend.[19] Als Cornelis, 24 jaar oud, in 1815 trouwt met Geertje van Alenburg, is hij al overleden. Aanvankelijk moet Cornelis, evenals zijn omstreden vader, pijpenmakersknecht zijn geweest, als de opgave in de Burgerlijke Stand bij de geboorte van zijn eerste kind juist is. Bij de volgende kinderen is hij echter pottenbakker, samen met Hendrik Meijer, die enkele malen als getuige optreedt bij de aangiften. De laatste blijken van aanwezigheid in Gorcum van Cornelis Goudriaan en zijn gezin zijn de aangiften van

11. Gouds aardewerk uit de 19de /20ste eeuw: hoog en plat vergiet, oorkom, po, stooftest.

de geboorte van de tweeling Maria en Barendina in november en het overlijden van de laatstgenoemde op 23 december1825.
Wat waren zijn mogelijkheden na het sluiten van de pottenbakkerij? Zijn oudere collega Hendrik Meijer verkoos om in Gorcum te blijven en zijn laatste jaren met ongeschoold sjouwerswerk door te brengen; hij overleed in 1846. Goudriaan was kennelijk zo verknocht geraakt aan zijn vak dat hij moeite heeft gedaan om zich elders als pottenbakker ten nutte te maken. We hebben hem teruggevonden in Utrecht en wel voor het eerst in de volkstellinggegevens van 1830 in het pottenbakkersbuurtje rond het Lauwerecht, waar twee gerenommeerde bedrijven, het ene van Johannes Martens, het andere van de weduwe Van Blaricum, sinds jaar en dag gevestigd waren. In 1840, een volkstelling verder, blijkt Goudriaan in een huis te wonen naast de pottenbakkerij van de Van Blaricums, wat erop wijst dat hij binnen dat bedrijf zijn plaats gevonden heeft en een gewaardeerde werkkracht is geweest. De laatste Van Blaricum, Ferdinand Leonard, sloot omstreeks 1860 de pottenbakkerij en ook Goudriaan, geboren in 1791, had de leeftijd bereikt om het wat kalmer aan te doen. Het echtpaar is niet naar Gorcum teruggekeerd. Geertje van Alenburg, die zes jaar jonger was dan haar man, is in 1868, en Cornelis zelf in 1875 in Utrecht overleden. Een van hun zonen, Cornelis Marinus, geboren in Gorcum in 1819, werd ook pottenbakker. Hij is in 1852 naar Gouda vertrokken en daar gebleven.

PRODUCTIE EN HANDEL NA 1825

In 1825 kwam er in Gorcum een definitief einde aan de eeuwenlange pottenbakkerstraditie. Er zijn na dat jaar geen nieuwe initiatiefnemers gevonden die het ambacht weer opgepakt hebben, zoals dat in enkele andere steden wel is gebeurd. Sommige pottenbakkers hebben zich nog heel lang kunnen handhaven door nieuwe artikelen op de markt te brengen en door een wat grootschaliger bedrijfsvoering, zoals we dat bijvoorbeeld in Gouda duidelijk zien, waar in de tweede helft van de eeuw firma's als Goedewaagen en Jonker hun aandeel versterken ten koste van anderen.

13. Leveranties van pottenbakker Johannes Schoormans uit Oosterhout aan de wed. Geermans in Gorcum 1890-1893.

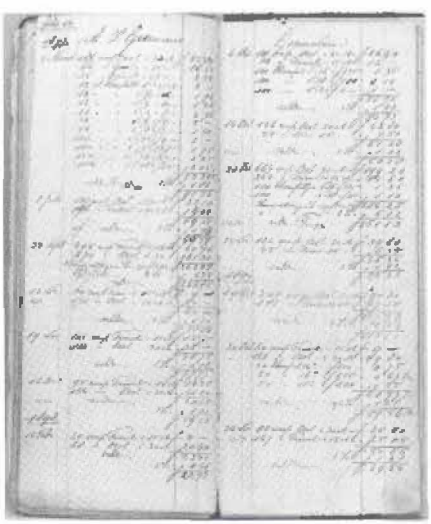

14. Leveranties van Johannes Schoormans aan A.W.Geermans 1897-1899.

Ook lang voor 1825 werd het lokale product aangevuld met van elders ingebracht aardewerk en steengoed, zowel uit het binnen- als het buitenland. Wat het eigen land betreft hadden Friesland, Gouda, Oosterhout en Bergen op Zoom een sterke positie terwijl voor het luxere goed Delft nog steeds een belangrijke leverancier was. Voordat de Maastrichtse aardewerkfabrieken met de grootschalige productie begonnen werd het industrieel vervaardigd serviesgoed uit het buitenland betrokken. Met name het Engelse aardewerk en het Duitse porselein konden zich in de belangstelling van het publiek verheugen. Steengoed tenslotte, het 'Keuls', vormde al eeuwenlang een onmisbare aanvulling op het eigen fabrikaat. Kooplieden en marskramers uit het Westerwald kwamen elke zomer in grote aantallen naar Nederland en hadden hier een stevige voet aan de grond. Sommigen vestigden zich hier permanent en exploiteerden een groothandel of een winkel.

Wanneer we terugkomen op het gewone Hollandse gebruiksgoed lijkt het aannemelijk dat Gouda en Oosterhout in de negentiende eeuw de belangrijkste leveranciers voor Gorcum zijn geweest vanwege de nabijheid van deze centra. (afb.9 t/m 12) Oosterhouts aardewerk is al aangetroffen bij de zeventiende-eeuwse bodemvondsten terwijl enkele pottenbakkers uit deze plaats in Gorcum hebben gewerkt.

Een - late - aanwijzing voor deze traditie vormt een bewaard gebleven facturenboek van de Oosterhoutse pottenbakker Jan Schoormans die tussen 1887 en 1920 gevestigd was aan de Bredase Steenweg.[20] Hierin staan leveranties genoteerd aan meer dan honderd klanten, zowel groot- als detailhandel, die verspreid over het land gevestigd waren. Samen met Rotterdam, Amsterdam, Den Haag en Delft behoort Gorcum tot de belangrijkste steden waaraan het gebruiksaardewerk werd geleverd. De Gorcumse firma Geermans was tussen 1890 en 1907 zelfs de allerbeste klant van Schoormans, goed voor een afname ten bedrage van f.7.000,- over de genoemde periode: meer dan 10% van Schoormans' totale omzet. (afb.13 en 14)

Helaas worden de geleverde voorwerpen meestal slechts grof gespecificeerd: het gaat om 'Oosterhouts' en 'Fries' aardewerk en in mindere mate om 'Gouds'. De eerste categorie bevat in de tijd van Schoormans doorgaans vuurtestjes voor stoven, kannen in diverse maten, kachelpannen en vetpotten. Het Fries moet beschouwd worden als eenvoudige namaak van een landelijk populair product, beperkt tot zowel ongeglazuurde als geglazuurde koek- of beslagpotten. Behalve imitatie-Fries leverde

Schoormans ook Gouds. Uit het feit dat dit artikel veel minder aan de firma Geermans wordt geleverd kan worden afgeleid dat deze groothandel zich hiervoor tot de Goudse pottenbakkers wendde. Gouds aardewerk bevat onder andere de populaire wasteiltjes, stooftesten, vergieten, kannen en kattenschotels. Ook kindergoed, zoals theeserviesjes, kleine vergietjes, koekpotjes en kachelpannetjes was, zoals uit de boekhouding blijkt, in de tijd van Schoormans geliefd. Als laatste noemen we de bloempotten, die in tal van soorten en maten aan Geermans zijn geleverd.
De firma Geermans was gevestigd op de Langendijk 42. De grondlegger, Jan Geermans, begonnen als schoenmaker, overleed in 1875 op 51-jarige leeftijd. Zijn weduwe, Adriana van Bijnen, die we bij Schoormans als de Weduwe Geermans in de boeken vinden, zette de zaak voort en na haar overlijden, in 1894, haar jongste zoon. De drie andere zonen hadden inmiddels filialen opgericht in Den Haag, Utrecht en Zwolle. De Haagse winkel van Joh. Geermans was ook een goede klant van Schoormans.
Notariële akten, uit 1876, 1890 en 1894 geven enig inzicht in hun bedrijf.[21] Zo lag er in 1876 in de pakhuizen een voorraad, helaas niet nader gespecificeerd, wit, grof en gekleurd aardewerk ter waarde van bijna f.6.000,-. In 1890 bedroeg de waarde van de koopmansgoederen f.9.000,-, terwijl er vorderingen op klanten waren van ruim f.20.000,-. Onder de crediteuren treffen we Regout in Maastricht, Haubrich in Rotterdam (voor het Duitse steengoed) en de pottenbakkerij van de firma Zwartjes uit Gouda. De patentregisters van 1863/64 en 1890/91 vermelden geschatte jaaromzetten van f.2.500,- en f.6.200,-.
De groothandel van Geermans werd omstreeks 1908 overgenomen door W.A. de Wit, die enkele jaren later in H. Hijmans een opvolger vond. Laatstgenoemde vinden we terug in de boekhouding van Schoormans.
Tot na de Tweede Wereldoorlog had het gebruiksgoed van de pottenbakker nog steeds, zij het een bescheiden, plaats in huis, tuin en keuken. Voorwerpen die zich nog lang konden handhaven waren de perenpannetjes, stooftesten, kippenvoer- en -drinkbakken en andere dierenbenodigdheden, melk- of stroopkannen en theestoofjes. Door om te schakelen op bloempotten, kunstaardewerk, souvenirartikelen en gelegenheidskeramiek kunnen sommigen ook nu nog een bestaan vinden in een ambacht dat ingehaald lijkt te zijn door de industriële vervaardiging van massagoed.

BIJLAGE

OVERZICHT VAN DE GORCUMSE POTTENBAKKERIJEN VANAF HET EIND VAN DE ZESTIENDE EEUW

Vanaf het eind van de zestiende eeuw kunnen we pottenbakkerijen traceren. Vooral de volgende drie archiefbronnen zijn daarbij van belang:

* De verpondingsregisters, waarvan het oudste van 1584 dateert en het jongste van 1805, en die door W.F. Emck per pand toegankelijk zijn gemaakt in zijn manuscript 'Oude namen van huizen en straten te Gorcum' van 1924. In de registers staat soms het beroep van de belastingplichtige vermeld, en als het een pottenbakker betreft is de kans groot dat er in het pand een pottenbakkerij gevestigd was, zeker als opeenvolgende bewoners hetzelfde beroep uitoefenen.
* De transportregisters, waarin - voor de notarissen dat overnamen - onder stedelijk toezicht onroerend-goedtransacties zijn bijgehouden.
* De registers van het haardstedengeld, helaas alleen bewaard voor de jaren 1626 en 1665, waarin is aangetekend in welke panden zich potovens bevinden. Voor een antwoord op de vraag of in een bepaald pand een pottenbakkerij was gevestigd lijkt deze registratie betrouwbaarder dan die van de verpondingsregisters.

Het is lastig, en vaak onmogelijk om vast te stellen hoe lang een pand als pottenbakkerij in gebruik is geweest. De functie van het pand en het beroep van de bewoner zijn niet altijd vermeld, soms woont ergens een pottenbakker die elders werkt en soms is er in de verpondingsregisters sprake van een pottenbakkerij terwijl uit andere informatie blijkt dat die niet meer in gebruik is. Daarom pretenderen we niet dat dit overzicht volledig en betrouwbaar is. Het aantal bedrijven en de lokaties zullen in redelijke mate kloppen, maar bij het bepalen van de bedrijfsduur hebben we nogal eens moeten gissen. Er is slechts in beperkte mate nieuw zestiende -en zeventiende-eeuws materiaal aangeboord, en nader onderzoek zal tot aanvullingen en verhoogde betrouwbaarheid kunnen leiden.

In het overzicht zijn de bedrijfspanden vermeld, meestal gecombineerd met woonhuizen, die tussen 1564 en 1830 zijn gevonden. De nummers zijn die uit de verpondingsregisters; ze zijn zo goed mogelijk vertaald naar de huidige huisnummers. Slechts een deel van de panden bestaat nog, van de ovens is niets meer terug te vinden. De volgorde van de panden is die van de verpondingsnummers; dat betekent een wandeling van de Havendijk in zuidelijke richting langs de Appeldijk, de Robbertstraat door en langs de westzijde van de Kalkhaven weer terug.

480 Havendijk 34, De Utrechtse Pot, ook De Vergulde Pot

1584-1599	Marijken, wed. Segher Jans de potmaker.
1609-1627	Adriaan Hendriks van Oosterhout, potmaker.
1632	Vermelding NH lidmatenregister: Hendrik Adriaans van Oosterhout, pottenbakker in De Utrechtse Pot.
6-5-1639	Hendrik Adriaans van Oosterhout verkoopt De Vergulde Pot aan Cornelis Bastiaans en Matthijs Hendriks van der Veen, beiden te Geertruidenberg wonend, voor f.2675,-.
24-6-1641	Matthijs Hendriks van der Veen verkoopt zijn helft aan Cornelis Bastiaans voor f.1337,50.
15-10-1661	Cornelis Bastiaans verkoopt huis en pottenbakkerij aan Wouter Bosch voor f.1239,50. Wouter Bosch was geen pottenbakker en in 1665 was er geen oven meer aanwezig. Het bedrijf is voor het eerst vermeld in het verpondingsregister van 1584 en zal vóór dat jaar zijn opgericht; de sluiting was in 1661.

481 Havendijk 32 en Balensteeg 9, 't Kasteel van Buren

1584-1606	Gielis Cornelis Buurman huis en pothuis.
19-2-1599	Gielis Cornelis koopt op afbetaling voor f.375,- lood bij de lood- en tingieter Jan Otten (R.A.296 p.5). Lood werd gebruikt voor het glazuren; de prijs bedroeg in die tijd 15 cent per pond, dus het ging om de aanzienlijke hoeveelheid van 2500 pond.
1-7-1625	Josina Gielisdr. van der Kercken wed. G.C. Buurman komt met de erfgenamen overeen dat Tonis Goverts, pottenbakker, 't Kasteel van Buren zal erven; hij is getrouwd met Commerken Hendriks, weduwe van pottenbakker Cornelis Gielisz Buurman.
11-6-1638	Tonis Goverts verkoopt huis en pottenbakkerij aan zijn stiefzoon Gielis Cornelis Buurman voor f.2400,-.
1-7-1665	Gielis Buermans verkoopt aan zijn zoon Cornelis Buermans voor f.800,-.
17-12-1666	Cornelis Buerman verkoopt aan zijn zus Adriaantje Buerman voor f.800,-.
1667	Adriaantje trouwt met Claas van Witten, pottenbakker.
18-1-1710	Tieleman van Witten wordt gedaagd i.v.m. onbetaalde rekening voor lood en bruinsteen; bruinsteen werd gebruikt om de loodglazuur donkerbruin te kleuren.

31-12-1726	Jan van Witten koopt huis en pottenbakkerij van de Hervormde diaconie, die het enige jaren daarvoor kocht van zijn vader Tieleman, toen hij voor zichzelf en zijn kinderen ondersteuning kreeg.
1737	leveranties van Jan Tieleman (van Witten) van potten en kannen aan het Gasthuis
1773	testament van Jan (Tieleman) van Witten; hij vermaakt huis, schuur en winkelwaren aan zijn dochter Cornelia, de kleren, het goud en het zilver aan zijn zoon Cornelis. (Oud Notarieel Archief 4230 akte 1030) Een pottenbakkerij wordt niet genoemd. Cornelia overlijdt in 1780, haar vader in 1784 zodat de hele erfenis naar de overige kinderen gaat.

De pottenbakkerij is gevestigd vóór 1584 en het is onduidelijk wanneer deze is gesloten. In 1773 is er sprake van een winkel, waarschijnlijk door dochter Cornelia gedreven. Ergens tussen 1737 en 1773 is het doek gevallen; we veronderstellen omstreeks 1760, maar dat is niet meer dan een gissing. Zoon Cornelis was pottenbakker en overleed in 1809. We veronderstellen dat hij in loondienst heeft gewerkt. Hoewel in de verpondingregisters tot 1805 nog sprake is van een pottenbakkerij zijn er geen aanwijzingen dat die zo lang in gebruik is geweest. De transacties met de diaconie doen vermoeden dat het bedrijf de eerste jaren van de achttiende eeuw niet erg floreerde.

706 Kalkhaven 40

24-6-1604	Kinderen van potbakker Adriaan Gijsberts verkopen een pottenbakkerij aan Jan van Dongen voor f.1300,-.
1627	Maddeleentie van Dongen huis met potoven.
1649-1653	Goossen van Houten potbakker huurt van de kinderen Jan van Dongen.
1694	Willemke van Delft wed. Goossen van Houten procedeert i.v.m. achterstallig bakloon.
1699	Wed. Goossen van Houten
1734-1748	Willem Craijeveld huis en pottenbakkerij. De pottenbakkerij is vóór 1604 gesticht en na 1699 gesloten. Of Willem Craijeveld die er van 1734 tot 1748 huisde er een pottenbakkerij dreef is niet duidelijk.

711 Kalkhaven 20

1627-1649	Jan Pieters van Dalem pottenbakkerij.
1653	Wed. Jan Pieters van Dalem.

1665	Pieter Jans van Dalem huurt van wed. Jan Pieters van Dalem.
1699	Grietje Jans van Aken, wed. Pieter van Dalem.
1734-1748	Arij van Dalem (Sr.) huis en pottenbakkerij.
ca. 1750	Arij van Dalem (jr.).
1764	Arij van Dalem voegt de pottenbakkerij De Gecroonde Pot van perceel 761 bij zijn bedrijf; hij bezit nu twee naast elkaar gelegen pottenbakkerijen en het daarnaast gelegen woonhuis nr.710.
1803	Adriana Lachelouw wed. Arij van Dalem verkoopt huis nr.710 en de in 1764 gekochte pottenbakkerij, die kort daarna wordt gesloten.
1805	de voogden van het dochtertje van Arij van Dalem verkopen perceel 711, omschreven als 'gewezen pottebakkerij'.

Dit bedrijf is gesticht vóór 1627 en tot 1803 door dezelfde familie geëxploiteerd.

745 Appeldijk 19, De Steur

10-1-1578	Jan Ghijsberts pottebakker verkoopt aan schiptimmerman Hendrik Willems De Steur.
1584-1591	Jan Aerdts schiptimmerman eigen huis.
1596-1599	Jan Lamberts potmaker huis en afhang eigen.
1604-1631	Cornelis Adriaans potmaker.
1627	Cornelis Adriaans potoven.
1649-1653	Jan Cornelis van Cleef eigen.
1665	Laurens van Cleve potoven.
1699	Beliken van Doorn wed. Laurens van Cleef.
1705-1706	Beliken van Doorn levert potten aan het Gasthuis. Gedurende de hele zeventiende eeuw huisde in De Steur een pottenbakkerij; over de periode ervoor en erna is minder zekerheid. Jan Ghijsberts zal er vóór 1578 begonnen zijn, maar wat moest een scheepstimmerman met een pottenbakkerij? Werd die door anderen voortgezet, of een tijdlang stilgelegd? Van de bewoners uit de achttiende eeuw is het niet aannemelijk dat ze in het ambacht werkzaam waren. Als bedrijfsduur nemen we aan 1578-1706.

761 Appeldijk 25-27 / Kalkhaven 22, De gecroonde (Botter)Pot

5-6-1600	Peter Lourens potmaker koopt het pand.
1627	Peter Lauwerens potoven.
1649-1665	Adriaan Cornelis van Cleef mette pottebakkerij.
1679	Wed. Adriaan van Cleef eist betaling voor het bakken van pijpenpotten.

1684	Philippus de Cort en andere erfgenamen van Adriaan van Cleef verkopen aan Adriaantje Gerrits, wed. Jan Arnel.
1702	Adriaantje Gerrits verkoopt aan Jan Aartse van Doorn.
1734	Jan Verdoorn (= van Doorn)
1748	Roelof van Dam
1764	Willemijntje van Doren wed. Roelof van Dam splitst het perceel; ze verkoopt het huis aan de Appeldijk aan Jacob Kemp en de pottenbakkerij aan de Kalkhaven aan Arij van Dalem.
1803	Adriana Lachelouw wed. Arij van Dalem verkoopt huis nr.710 en de pottenbakkerij, die daarna wordt gesloten.

De stichting van het bedrijf zal in 1600 hebben plaatsgevonden; vanaf 1764 is het samengevoegd met de ernaast gelegen pottenbakkerij van Arij van Dalem, die toen over twee ovens beschikte.

762 Appeldijk 29, De drie Koningen

1-12-1801	François van Ganzenberg verkoopt De drie Koningen aan de pottenbakker Dirk van Herwaarden (O.R.A. 608, fol.37v).
15-8-1815	Dirk van Herwaarden verkoopt aan zijn zoon Gerrit.

Er is geen enkele aanwijzing dat hier vóór 1801 een pottenbakkerij gevestigd was, dus Dirk van Herwaarden heeft die omstreeks 1802, toen de pottenbakkerij van Arij van Dalem gesloten werd, opgericht. In 1822 is er sprake van 'huis en potterij en tuin; potterij onbruikbaar'. (Stadsarchief 6-18/19 Lijst inhoudende de wijken of afdeelingen, nommers en de soorten van gebouwde eigendommen, staande of gelegen binnen de jurisdictie van de gemeente Gorcum; het betreft perceel B219) Gerrit van Herwaarden was koopman, geen pottenbakker; hij zal het bedrijf in 1815 hebben gesloten.

765 Appeldijk 35, Poederoijen

voor- en achterhuis zijn aan het eind van de zestiende eeuw gesplitst

1584-1591	Jan Ghijsberts pottenbakker eigen huis.
1596-1599	Jan Ghijsberts het achterhuis of pothuis eigen.
1602	Jan Ghijsberts verkoopt het pand.

Jan Ghijsberts heeft ook in De Steur (745) gewerkt, en hij heeft ook elders panden gehuurd. Tussen 1584 en 1602 heeft hij zijn bedrijf hier, in het achterhuis, uitgeoefend.

777 Appeldijk 45-47

29-12-1806	Wed. Barend van Melsen verkoopt huis aan de pottenbakker Jan Dam en vijf pijpenmakers (O.R.A. 613 fol.75).
1825	Jan Dam verkoopt zijn aandeel aan de overige rechthebbenden (Not.Boonzajer 21-4-1825 akte 90).
1827	Klaas Compaan, turfschipper, koopt het pand waarvan de oven niet meer bruikbaar is en richt er een pijpenmakersoventje in.
8-12-1828	Klaas Compaan verkoopt aan Johannes Oellings, die niet de oven ter waarde van f.50,- wil overnemen, zodat deze wordt verwijderd.

Er is geen enkele aanwijzing dat hier vóór 1806 een pottenbakkerij gevestigd was; Dam c.s. zullen die in 1807 hebben gebouwd. Na het vertrek van Dam raakte de oven in het ongerede en werd door Klaas Compaan vervangen; die vertrok in 1829 of 1830. Al in 1828 is het pand verkocht aan J.Oellings, waarbij de oven is verwijderd.

778 Appeldijk 49-51, De gulden (Boter)Pot

1564-1591	Gijsbert Adriaans de pottenbakker eigen huis.
1596	Jan Gijsberts huurt.
1598	Erfgenamen van Gijsbert Adriaans verkopen.

Dit bedrijf van de vader van Jan Gijsberts heeft bestaan van 1564 tot 1598.

788 Appeldijk 57

1564	Pottenbakker Gijsbert Adriaans verkoopt aan Lambert Andriesz.
1600	Lambert Andriesz en zijn zoon Jan Lamberts, pottenbakkers, verkopen.

De pottenbakkerij zal vóór 1564 zijn gesticht en verdween in 1600. Vanaf 1604 woont er Jan Jansz, kuiper.

Herkomst van de afgebeelde voorwerpen Werkgroep Archeologie Gorinchem

* Met dank aan de heer R.F. van Dijk van het Stadsarchief Gorinchem voor zijn waardevolle ondersteuning, commentaar en aanvullingen.

1 Van der Meulen, J., J.P. Brinkerink en P. von Hout, *Tabakspijpennijverheid in Gorcum*. Pijpelogische Kring Nederland, Leiden 1992, pp.14-18.

2 Over Delft: Roodenburg, M.C., *De Delftse pottenbakkersnering in de Gouden Eeuw (1575-1675)*. Hilversum 1993 en: Van der Meulen, Adri en Paul Smeele, 'Delftse pottenbakkers na 1675; van Pieter Vermeulen tot Johannes Renaud'. In: *Vormen uit Vuur, Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging van Vrienden van Ceramiek en Glas*, nr.179, 2002/3, pp. 2-31.

3 Van Gangelen, Hans, Peter Kersloot en Sjek Venhuis, *Hoorn des Overvloeds: de bloeiperiode van het Noord-Hollands slibaardewerk (ca.1580-ca.1650)*. Wormerveer, 1997, en: Venhuis, Sjek, 'Het slibaardewerk van de Leidse pottenbakkerij'. In: *Westerheem* 49 nr.5, 2000, p.209.

4 Stadsarchief Gorinchem (S.A.G.) Rechterlijke Archieven van Gorcum en het Land van Arkel (R.A.) inv.nr. 571, f.65, 6-9-1764.

5 S.A.G., R.A. inv.nr.391, Sententieboek 18-4-1775 f.208.

6 Zie voor de testamenten van Van Dalem S.A.G. Not. Mekern 2-11-1798 akte 620 en Not. Van Diepenbrugge 30-6-1799 akte 296.

7 S.A.G. Stadsbestuur 126c Resoluties Drossaard en Burgemeesteren over den Jaare 1786 f.7, 19v, 60v. (21-3, 29-3, 2-6); de tekeningen en de rapportages over het onderzoek zijn onlangs gevonden door R.F. van Dijk van het Stadsarchief Gorinchem in niet-geïnventariseerd materiaal.

8 Duco, D.H., *Koninklijke Goedewaagen (1779-1982): een veelzijdig ceramisch bedrijf*. Leiden 1999, p. 30.

9 S.A.G., Stadsbestuur inv.nr. 67, f.146v en 160v.

10 Zie voor een tekening van deze oven: Klijn, E.M.Ch.F., *Loodglazuuraardewerk in Nederland, de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum*, Arnhem 1995, p.30.

11 S.A.G. R.A. inv.nr.610 f.26v en inv.nr.612 f.28v.

12 S.A.G., R.A. inv.nr. 309 f.279.

13 S.A.G., R.A. inv.nr. 309 fol. 438-440.

14 Nationaal Archief, toegang 2.01.12 Archief Departement van Binnenlandse Zaken 1796-1813, inv.nr 783-786: Tabellen van de staat van fabrieken op aanschrijving van 30 juli 1808 en 9 mei 1809, en: *Eenige hoofdstukken uit het Aperçu sur la Hollande van Baron F.J. d'Alphonse*, Den Haag 1900, p.244.

15 Zie over Frankforter aardewerk o.a. het in noot 2 genoemde artikel van de auteurs, pp.8 e.v.

16 Stadsarchief Dordrecht, archief 4 Stadsarchief Bataafse Republiek, inv.nr. 35, Notulen van de raad 28-1-1807; het rekest is als bijlage opgenomen.
17 S.A.G., not. Van Eeten, 14-5-1811 akte 381.
18 S.A.G., Ingekomen stukken van B en W, rubriek 17, 21-7-1827; het verzoek dateert van 16-7-1827. Met dank aan Martin Veen, die dit stuk opspoorde.
19 S.A.G., AS 69, f.103v,108,119v,123v.
20 Van der Meulen, Adri en Paul Smeele, 'Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw'. In: Antiek jrg.24, 1 en 2, 1989, pp.83 e.v.
21 S.A.G., not.Van Roosendaal, 1876 akte 3768 en 1894, akte 11773, waarin wordt verwezen naar een eerdere akte van scheiding d.d. 31-7-1890.

Hendrik Aalbregts

Reinier van Aken

Thijs Roelofs van Aken

Hans van der Meulen

INLEIDING

In het begin van de zeventiende eeuw deed een nieuwe tak van de aardewerkindustrie zijn intrede in Holland, namelijk het ambacht van de pijpenmaker. Dit handwerk werd door Engelsen meegenomen uit hun vaderland, dat zij ontvluchtten vanwege geloofsovertuiging of uit economische overwegingen. Anderen ondernamen de oversteek om dienst te nemen in de legers van prins Maurits. De eerste pijpenmakerijen werden opgezet door een groep religieuze vluchtelingen, die zich omstreeks 1608 in Amsterdam vestigden. Enkele leden van deze puriteinen zullen later, door hun over steek naar Amerika met de Mayflower, bekend worden als Pilgrimfathers.
In het vakjargon zijn een aantal termen terug te vinden die duiden op de Engelse oorsprong, bijvoorbeeld het persen van de basisvorm van de pijp in de mal heet *kasten* (to cast) en het verwijderen van de vormnaden noemt men *trimmen* (to trimm).
Na Amsterdam verschenen achtereenvolgens pijpenmakerijen in o.a. Leiden (1612), Gouda (1617), Rotterdam (1627) en omstreeks 1630 in Schoonhoven en Gorcum. In de loop van enkele tientallen jaren verspreidde de nijverheid zich als een olievlek over het land.
Om als vestigingsplaats voor pijpenmakers in aanmerking te komen moest aan twee criteria worden voldaan. De eerste vereiste was de aanwezigheid van pottenbakkers, want pijpenmakers hadden slechts een geringe omzet, waardoor het niet efficiënt was om een eigen oven te bouwen, bovendien ontbraken meestal ook de financiële middelen. De tweede voorwaarde was een gunstige ligging aan een goed bevaarbare waterweg. Evenals de pottenbakkers waren zij geheel afhankelijk van het transport over water, niet alleen voor de aanvoer van grondstoffen, zoals turf en pijpaarde, maar vooral voor het vervoer van de kwetsbare tabakspijp naar de afzetgebieden.

DE OPKOMST VAN EEN NIEUWE NIJVERHEID

Evenals in andere centra waren de grondleggers van de pijpennijverheid in Gorcum van Engelse origine. Hoewel de namen verbasterd zijn, blijken Willem (William) Teeck en Jan Broen (Brown) immigranten te zijn, die eerst als soldaat de kost verdienden, voordat zij zich omstreeks 1630 toelegden op het produceren van pijpen. Zoals

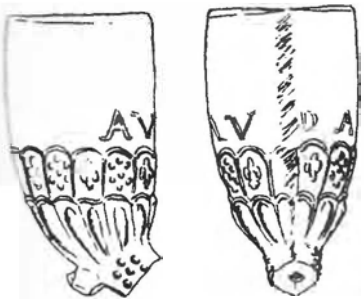

Abraham van den Akker

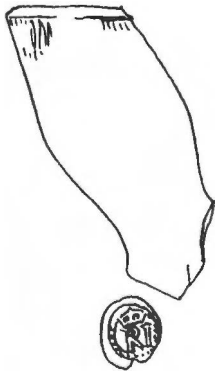
Roel Jansen van Amersfoort

Jan (Johannes) Arnout

verwacht mag worden streken ze in de directe omgeving van de Linge neer. Hoewel zij voor het bakken van hun pijpen afhankelijk waren van de ovens van de pottenbakkers, die op de Appeldijk geconcentreerd waren, vestigden zij zich meer noordelijk aan de andere kant van de Lingehaven, op en in de omgeving van de Kortendijk. Waarschijnlijk waren hier kleine woningen beschikbaar met een lage huur.

Over de grootte, het loon en de werktijden in de pijpenmakerijen gedurende de zeventiende eeuw zijn nauwelijks gegevens voorhanden. Slechts incidenteel werd melding gemaakt van het in dienst nemen van personeel. Het betrof dan vaak kinderen in de leeftijd van 12 tot 14 jaar, die door de diaconie uitbesteed werden om voor twee broden per week te gaan werken. Het loon van een meesterknecht in 1635 was ongeveer 20 stuivers. Veertig jaar later verdiende het vrouwelijke personeel van een pijpenmaker 10 stuivers en één brood. Over de werktijden in Gorcum is niets bekend, maar deze zullen vergelijkbaar zijn met die van Gouda, waar vanaf 's morgens 6 uur tot 's avonds 8 uur gewerkt moest worden, onderbroken door één uur schafttijd.

In het algemeen werd het ambacht uitgeoefend in de vorm van een huisindustrie, waarbij het wonen en werken in hetzelfde pand plaatsvond. Dit blijkt uit de verklaring van Dirck Pieters van Lier, in 1689, waarin staat, dat Jan Huyberts Vreeswijck '*op den winckel* (pijpenmakerij) *of om beter te seggen ten huyse van hem* (Dirck Pieters)' gedurende 4 jaar had gewerkt. In de meeste bedrijfjes moest het hele gezin meewerken om het hoofd boven water te houden en nog was schraalhans keukenmeester. Wegens achterstallige huur of andere wanbetalingen kwamen veel pijpenmakers in aanraking met het gerecht. De armoede en kleinschaligheid van sommige bedrijfjes zijn op te maken uit de boedelbeschrijving (1669) van Jan Joristen, op wiens goederen wegens schulden beslag werd gelegd. Zijn persoonlijke bezittingen bestonden uit een bed, meelkist, kastje en spiegel. Als bedrijfsinventaris werden een ton pijpen, werkbank, gereedschap, (bank)schroeven en vormen opgevoerd. De kommervolle omstandigheden van de pijpenmakers en knechts leidden regelmatig tot overmatig drankgebruik en lichamelijk en verbaal geweld.

Het aantal bedrijven nam in de eerste helft van de zeventiende eeuw zo snel toe, dat in 1637 de lokale overheid twee mensen aanstelde, om de aangevoerde '*witte aerde, daer men tabackpijpen affmaect*' te meten en hierop belastinggeld te innen. Voor iedere ton, een geijkte harington, pijpaarde ontving de kleimeter een braspenning (10 duiten), waarvan een oordje ($^1/_4$ stuiver) afgedragen moest worden voor de wezen.

De kwaliteit van de pijpaarde is van groot belang voor een mooi witbakkend eindproduct. Dat de aangevoerde klei niet altijd goed bruikbaar was blijkt uit het aantal geschillen dat terug te vinden is in het rechterlijk archief. Een enkele keer worden details vermeld met de reden waarom een partij pijpaarde niet geschikt zou zijn om pijpen van te maken. In 1646 verklaarde de pottenbakker Cornelis Bastiaans, op

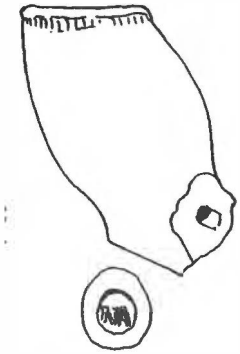

Nicolaas Aernout

Adrianus van Aten

Jan van Aten

verzoek van Dirk Swittingh, dat hij diverse malen pijpen voor Dirk had gebakken die roodgekleurd uit de oven kwamen, terwijl de pijpen van andere pijpenmakers wit waren. Dit betekende een aanzienlijke schadepost, want de pijpen waren door de afwijkende kleur niet te verkopen. Een tweede uitgebreide omschrijving (1671) werd gegeven door een aantal getuigen, die beweerden dat de aan Jan Schenck geleverde pijpaarde *'onbequaem geweest omme eenige goede pijpen daervan te maeken'*. De klei bevatte *'veele ende verscheyde kaeyen, steenen ende andere vuyligheden, die onmogelijck sijn omme te konnen verwercken'*.

De soorten klei die in ons land voorkomen zijn niet geschikt om pijpen van te maken. Zij bevatten een te hoog gehalte aan ijzer, waardoor een rood eindproduct ontstaat. Men was dus aangewezen op de aanvoer uit de omringende landen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de pijpaarde voor Gorcum voornamelijk aangevoerd via Thomas Goese, koopman in Rotterdam. Deze pijpaarde was afkomstig uit Engeland en kostte ca. f 2,50 per ton (harington). De Engelsen, bezorgd over de snelle ontwikkeling van de nijverheid in Holland, gingen belasting heffen op de export van pijpaarde, later volgde zelfs een uitvoerverbod. Vanaf dat moment werd ook via de Rijn pijpaarde aangevoerd, o.a door Hendrik Louwen uit Arnhem, die in 1663, aan de pijpenmakers Claas van Echten en Roelof Jans van Amersfoort 100 tonnen 'Herweltse' aarde leverde. Deze pijpaarde is vermoedelijk afkomstig uit het Duitse Westerwaldgebied waar in vele groeven uitstekende klei voor de pijpenfabricage werd gedolven. Ook via Maastricht werd pijpaarde aangevoerd, deze was afkomstig uit de streek rond Luik en Andenne. De naam van de klei heeft meestal geen betrekking op de plaats waar deze werd gewonnen, maar is vernoemd naar de overslaghaven, bijvoorbeeld 'Maastrichtse' of 'Roosendaalse' aarde. In de achttiende eeuw werd de herkomst van de klei aangeduid als komende 'van boven' (Westerwald) of 'van beneden' (België en Frankrijk).

Gaandeweg had de nijverheid een zodanige omvang aangenomen dat de burgemeesters en vroedschappen het noodzakelijk vonden om een reglement op te stellen. Hiermee was de basis gelegd voor de oprichting van het eerste pijpenmakersgilde. (1656) Door de bundeling van krachten stond men sterk t.o.v. de concurrentie, tevens kon de kwaliteit van het product worden bewaakt d.m.v. van het afleggen van een proeve van bekwaamheid. Een ander belangrijk voordeel was dat het gilde functioneerde als een sociale verzekering bij ziekte en ouderdom. De noodzaak van een overkoepelend orgaan werd al snel door enige andere centra onderkend. In Gouda werd in 1660 een gilde opgericht, daarna volgden Leiden (1661) en tenslotte Schoonhoven. (1767) Een van de eerste acties die de dekens van het gilde ondernamen was het maken van afspraken met schipper Barthel van Aldenrogge (Audenrogge) om verzekerd te zijn van de levering van voldoende pijpaarde voor de locale pijpenmakers.

Leendert van Aten

Dirk Barunet (Bernet)

Abraham Sanders Broeder

Aangezien de meeste pijpenmakers geen oven hadden moesten de broze ongebakken pijpen vervoerd worden naar de pottenbakker. Zorgvuldig werden de droge pijpen in grote potten gelegd en getransporteerd naar de oven, die aan de andere kant van het water op de Appeldijk stond. Door het gezamenlijk gebruik werden de kosten van het stoken aanzienlijk gereduceerd. De zware pijpenpotten werden op de vloer van de oven geplaatst, waarna de ruimte boven de potten werd opgevuld met aardewerk. Het bedrag dat de pijpenmaker moest betalen als bakloon was in sterke mate afhankelijk van de prijs van de Friese turf, waarmee de oven werd gestookt. Het is begrijpelijk dat, als de winstmarges erg laag liggen, de hoogte van het bakloon een bron van conflicten is. Om de voortdurende discussies te vermijden werden in 1693 prijsafspraken gemaakt. De pottenbakkers lieten in de overeenkomst nadrukkelijk vastleggen dat het bakloon voldaan moest worden, want veel pijpenmakers bleken slecht van betalen te zijn. De namen van enkele pottenbakkers, die voor de pijpenmakers bakten, zijn bekend, namelijk Adriaan van Cleeff (1659), Willemke van Delft, de weduwe van Goosen van den Houte (1694), Arij van Dalem (1785) en Dirk van Herwaarden. (1806). De hoogte van het bakloon valt op te maken uit een proces in 1694, toen Dirck Pieters (van Lier) werd gedaagd wegens een schuld van f 54,25 voor het bakken van 150 pijpenpotten. Het bakloon per pot was dus 7 stuivers, wat vergelijkbaar is met de vergoeding die in andere centra moest worden betaald.

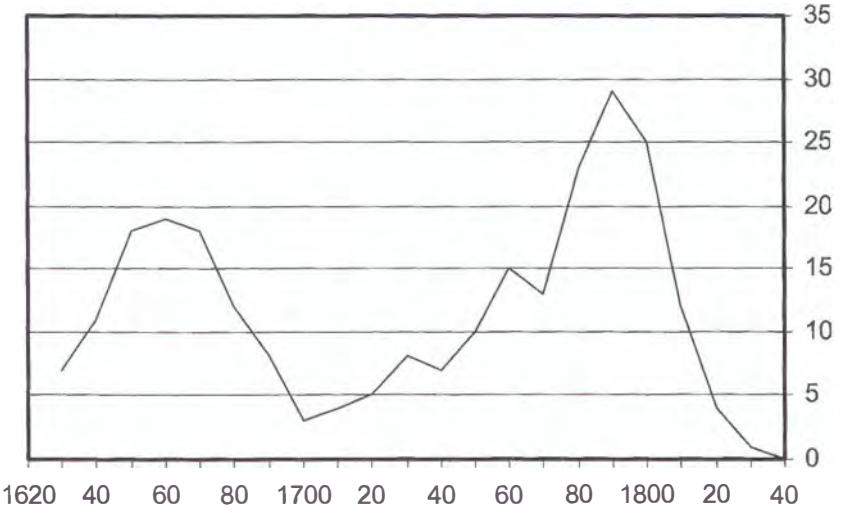

Het aantal zelfstandige pijpenmakers in Gorcum.

Thomas Dael

Cornelis Dam

Cornelis Dam

Na 1670 brak een periode van verval aan, enerzijds veroorzaakt door de toenemende concurrentie, anderzijds door een teruglopende economie. Pas na 1700 toen de situatie meer stabiel werd trad een gestage toename van het aantal pijpenmakers op. (zie afb.1) Voor o.a. Amsterdam, Leiden en Haarlem kwam de herleving echter te laat, zij hadden de pijp reeds aan Maarten gegeven.

DE PIJPENMAKERIJEN IN DE ACHTTIENDE EN NEGENTIENDE EEUW

In de loop van de achttiende eeuw werd Gouda de belangrijkste leverancier van pijpen. De pijpenmakers van die stad hadden zich toegelegd op de vervaardiging van de betere soorten, zoals de 'fijne' en 'porceleine' pijpen. Tot ver over de grenzen verwierven de Goudse pijpen faam door hun uitstekende kwaliteit. Om dit te bereiken werden niet alleen hoge eisen gesteld aan de pijpaarde en de mallen maar werd ook veel zorg besteed aan de afwerking. Aangezien het fabriceren van klasse kleipijpen zeer arbeidsintensief was, waren de productiekosten hoog. Hierdoor ontstond er een markt voor eenvoudige pijpen met een kortere steel (20 cm) en een minimale afwerking. Vooral Gorcum en Schoonhoven leggen zich toe op de productie van de goedkope *groffe* pijpen, hoewel enkele pijpenmakers ook producten maakten die te vergelijken zijn met de Goudse fijne kwaliteit. Om de povere afwerking van de *groffe* pijp te camoufleren werd in de pijpenmal een reliëf aangebracht. Deze versiering bestaat in de regel uit een figuratieve voorstelling in de vorm van een vis, het wapen van Arkel of een eierenmand, aangevuld met letters. De letters zijn terug te vinden in de naam van de pijpenmaker, bijvoorbeeld, Dirk Barunet zette o.a. DBUN en Sijmen Groenhouwer merkte met SGH. Zeldzamer zijn producten die rijker of aan twee zijden van de pijpenkop (ketel) zijn versierd. De prijs van dit type pijp met korte steel bedroeg rond 1650 zes stuivers per gros (144 stuks). Gedurende lange tijd zal dit nauwelijks veranderen. Bijna een eeuw later kostte in Alphen aan den Rijn één gros *groffe* pijpen zeven stuivers. Aan het einde van de achttiende eeuw zakt de prijs tot vier stuivers. De betere soorten pijpen brachten aanzienlijk meer op. Voor korte *fijne* pijpen werd ca.16 stuivers gerekend, voor lange pijpen (19 duims) 25 stuivers en voor de langste pijpen 40 – 50 stuivers per gros.
In tegenstelling tot Gouda, waar sinds de oprichting van het gilde een zekere vorm van merkenregistratie plaatsvond, zou het in Gorcum tot 1777 duren voordat in een gildebrief bepalingen werden opgenomen, die het zetten van een merk enigszins reguleren. Voorgeschreven werd dat iedere gildebroeder naar believen zijn *groffe* pijpen mag merken, mits hieraan ook de eerste letters van de doop- en familienaam zijn toegevoegd. Mochten onverhoopt twee bazen op hetzelfde merk uitkomen, dan moest

Johannes Dam

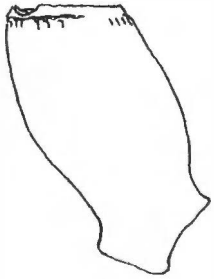

Abraham Deij

Willem van Dijk

een extra teken worden toegevoegd. Als een merk ten onrechte wordt gebruikt zal dit bestraft worden met een boete van twee gulden. Voor het hergebruik van de mallen gingen ook strengere regels gelden. Als door overlijden of om een andere reden de vormen van een pijpenmaker verkocht worden, moet de nieuwe eigenaar binnen 14 dagen de letters in de vorm veranderd hebben. Als dezelfde letters niet door een ander in gebruik zijn, mogen ze blijven staan en moeten de initialen van de nieuwe eigenaar hieraan worden toegevoegd. Bij de *fijne* pijpen werd het merk, met een stempel, op het uitsteeksel (hiel) onder aan de ketel gezet. Vanwege het geringe oppervlak zijn het eenvoudige voorstellingen.

In 1731 ontstonden opnieuw problemen met de pottenbakkers. De pijpenmakers deden beklag over de schade die zij opliepen omdat de pijpenpotten voor het bakken niet werden afgedekt. Van het aardewerk, dat boven de pijpenpotten in de oven was gestapeld droop glazuur op de pijpen, waardoor deze beschadigden en aan elkaar vastbakten. Afgesproken werd dat de potten voortaan afgedekt zullen worden. Opvallend is dat de pijpenpotten niet door de pijpenmaker zelf werden afgesloten, zoals in Gouda. Dit komt omdat in Gorcum hoofdzakelijk korte pijpen werden gemaakt, waarvan de stelen niet boven de rand uitstaken, waardoor de pijpen tijdens het transport naar de oven minder kwetsbaar waren. Waarschijnlijk werden de pijpenpotten later wel afgesloten. Het is mogelijk dat voor het afdekken dakpannen werden gebruikt. In een kelder op de Kortendijk zijn enige scherven van dakpannen aangetroffen, met de sporen van met kaf gemagerde klei, die was vastgebakken.

Aangezien het bakloon per pijpenpot werd berekend was het voor de pijpenmaker rendabel om de inhoud toe te laten nemen. Om aan deze praktijken een einde te maken werd in 1762 vastgelegd dat de potten niet hoger mochten zijn dan 28 duim (72,8 cm) en de breedte niet meer dan 11,5 duim (29,9 cm). Aan de hand van materiaal uit de stort van Wouter Groenenberg is een reconstructie gemaakt van een pijpenpot, waarvan de grootte overeen blijkt te stemmen met de wettelijk voorgeschreven afmetingen.

Het is niet duidelijk of de pijpenmaker zijn eigen pijpenpotten maakte. Fragmenten van op een draaischijf vervaardigde potten, die in de Vijfzinnenstraat zijn gevonden, en rond 1630 gedateerd moeten worden, doen vermoeden dat de zeventiende-eeuwse potten door de pottenbakker werden gemaakt. Vanaf het begin van de volgende eeuw worden ook scherven van handgevormde potten gevonden. De opgegraven pijpenpotfragmenten vertonen duidelijke sporen van het fabricageproces. Met de knokkels werd aan de binnenzijde van een tonnetje een dikke laag vuurvaste klei aangebracht, die tegen de wand werd geperst. Aan de buitenzijde van de pijpenpot zijn soms nog de ca.10 cm brede afdrukken te zien van de duigen. Dit type pijpenpot werd vermoedelijk wel door de pijpenmaker gemaakt.

Claas van Echten

Anthony van Erp

Jacobus van Erp

Door de stijgende kosten van de Friese turf, omstreeks 1760, namen de stookkosten van de pottenbakkers dermate toe dat zij een rekest indienden met het verzoek om de stadsimpost af te schaffen. Gezien het belang om de nijverheid in stand te houden, stemde het stadsbestuur in om de heffing aan accijnzen op turf (jaaropbrengst ca. 40 gulden) stop te zetten. Enige tijd later spraken de pijpenmakers en pottenbakkers af dat het bakloon één stuiver per pot minder zal bedragen dan in Gouda, maar nooit lager mag worden dan zes stuivers.

Tegen de eeuwwisseling bereikt het aantal pijpenmakerijen zijn hoogtepunt. Op dat moment zijn er minstens 29 bedrijven actief. De omvang van de afzonderlijke pijpenmakerijen kan, vanaf 1774, gedestilleerd worden uit de verplichte registratie van personeel. Het blijkt dat in de periode 1783 – 1791 gemiddeld bijna 80 knechts werkzaam waren. De werknemers werden voor twee jaar aangesteld, waarna zij hun contract verlengden of bij een andere baas gingen werken. Veel pijpenmakerijen hadden ongeveer 4 knechten in dienst. Dit is de ideale bezetting voor een efficiënte productielijn. Alleen de bedrijven van Jan van Aten en Wouter Groenenberg blijken over een langere periode gemiddeld 6 werknemers in dienst te hebben gehad (afb.2.). Helaas ontbreken gegevens over de pijpenproductie in Gorcum, maar ervan uitgaande dat de man die de pijpen vorm geeft, de kaster, 30 tot 50 gros per week afleverde, moeten er vele miljoenen zijn gemaakt. De pijpen waren zeker niet alleen voor lokaal gebruik bestemd. Uit bodemvondsten is gebleken dat ze in het gehele land worden gevonden en zelfs tot ver buiten onze grenzen in o.a. Spanje en op de West-Indische eilanden.

Hoewel het aantal werknemers per bedrijf gering was hadden veel andere bedrijfstakken baat bij het floreren van de pijpenmakerijen. In eerste instantie waren dit de pottenbakkers en schippers, maar ook de smeden, voor het maken van de mallen en merken, kuipers en vlechters, voor het maken van de tonnen en manden, waarin de pijpen naar de klanten werden vervoerd, en de locale winkeliers voor de primaire levensbehoeften.

Een pijpenmaker zal zich niet gauw laten verleiden om een pijp met een politieke boodschap te maken, niet alleen vanwege de kosten die het graveren van een pijpenvorm met zich mee bracht, maar ook omdat dit de klantenkring beperkte. Aan de andere kant kon hij door zo'n controversiële pijp juist nieuwe cliëntèle aan zich binden. Een duidelijk voorbeeld van een pijp voor een specifieke doelgroep werd gemaakt door Cornelis van Rijk uit Alphen aan den Rijn. Hij zette het patriottistische symbool, de keeshond, als merk op zijn producten. In Gorcum nam Jan van Erp een 'oranje' pijp in zijn assortiment op, met de beeltenis van prinses Wilhelmina Frederica Sophia van Hohenzollern en stadhouder Willem V. Een van zijn knechten was Reinier van Aken, die reeds vanaf zijn achtste jaar in de pijpennering werkzaam

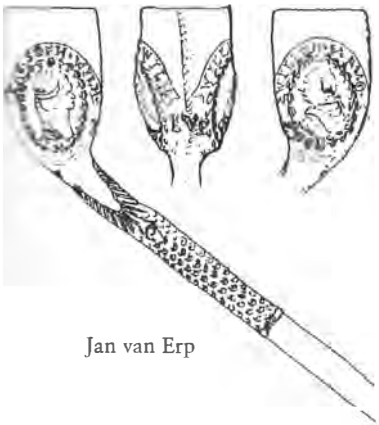

Jan van Erp

Jan van Erp

Jan Gabriels

was, en er een totaal andere politieke overtuiging op nahield dan Van Erp. In 1787 maakte Reinier deel uit van een legertje patriotten, die het paleis Soestdijk overvielen. De verwonding die hij hierbij opliep zal niet ernstig zijn geweest, want enige jaren later was hij in het bezit van een eigen bedrijfje.

De Franse Revolutie maakte een einde aan het bestaan van de gilden. De maatschappij moest geordend worden en voldoen aan de leuze 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap'. De exclusieve elite van georganiseerde vakgenoten was niet in overeenstemming met deze lijfspreuk. In 1798 werd het gilde officieel opgeheven, desondanks bleven veel oude regels en verordeningen van kracht.

Aan het einde van de achttiende eeuw ging het snel bergafwaarts met de pottenbakkers en pijpenmakers. Als belangrijkste oorzaken gelden de oorlogen en belemmeringen van de vrije doorvaart, vooral ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden. Voor de lokale kleipijpennijverheid kwam hier de toegenomen concurrentie uit Gouda en Duitsland (Westerwald en Pruisen) bij, waar nog goedkopere producten werden gemaakt. In Groningen, Schoonhoven en Utrecht had het ambacht nog slechts een marginale betekenis. De situatie in Gorcum was niet veel beter, zoals blijkt uit een inventarisatie (1808) van het ministerie van financiën, waarin staat dat: *'....een twaalftal pijpmakers, die zich alhier bevinden, valt deswege alleen aan te merken, dat derzelver debiet door den gestremden handel sterk verminderd en mitsdien ook ten dezen alleen de vrede het waar hulpmiddel is.'*

Het aantal pottenbakkerijen was rond de eeuwwisseling zo sterk afgenomen, dat het bakken van de pijpen in gevaar dreigde te komen. Dit is mogelijk een van de redenen dat vrij snel na elkaar diverse pijpenmakers panden opkochten, waar een pottenbakkerij in was gevestigd. Als eerste kocht Sijmen Groenhouwer in 1803, van de weduwe van Arij van Dalem, de pottenbakkerij op de Kalkhaven. Een andere oorzaak is de ruzie die Jacobus van Erp met Dirk van Herwaarden had over het bakloon. Het conflict liep zo hoog op dat hierover processen werden gevoerd. Als gevolg hiervan kochten de pijpenmakers Jacobus en Anthony van Erp, Jan Valke, Adrianus van Aten, Reinier van Aken en Johannes Dam, die tevens pottenbakker was, in hetzelfde jaar een huis van de weduwe van Barend van Melsen. De meest voor hand liggende reden waarom de gezamenlijke pijpenmakers dit pand, gelegen aan de Appeldijk, aanschaften moet de aanwezigheid van een oven zijn geweest. Op deze wijze stelden ze de continuering van hun bedrijven veilig.

In 1819 waren nog slechts 6 bedrijven actief en een jaar later stopten weer twee pijpenmakerijen met de productie. Op dat moment waren naast de bazen nog 4 knechten werkzaam, waarvan drie bij Nicolaas van Son de Lang.

Door de resterende pijpenmakers werd nog een poging ondernomen om het gilde te herstellen, doch dit werd afgewezen door de locale overheid, evenals het ver-

Wouter Groenenberg

Wouter Groenenberg
keerzijde

Wouter Groenenberg

zoek om de handel in pijpen, die niet in Gorcum waren gemaakt, extra te belasten. Merkwaardigerwijze blijkt het afleggen van een proeve van bekwaamheid nog te bestaan, tot ongenoegen van de bazen. Met de overdracht, in 1821, van de gildenbescheiden en schilden aan het stadsbestuur hield de nijverheid praktisch op te bestaan. Het ambacht van de pijpenmaker werd vanaf dat moment uitsluitend in Gouda en, op kleinere schaal, in Weert uitgeoefend.

Pijpenmakers in Gorcum

werkzaam	naam	pers	Adres	merken
1755-1771	Christoffel Aalbregts		Kortendijk (1755)	
ca. 1786	Cornelis Aalbregts	1		
1784-1798	Hendrik Aalbregts	30	Kortendijk (1798)	gekr. 61, HAB
ca. 1696	Poulus Adamse	2		
1786-1808	Reinier van Aken		Appeldijk (1806)	RVA
ca. 1675	Thijs Roelofs van Aken			TVA
1774-1798	Abraham van den Akker	33		AVDA
1660-1676	Roel Jansen van Amersfoort			RI
ca. 1637	Jan Ariensz.			
1658-1666	Jan (Johannes) Arnout			IA
1641-1647	Nicolaas Arnout			
1656-1687	Jan Arthur		Boerenstraat (1684)	
1775-1823	Adrianus van Aten	4	Kortendijk (1776) Appeldijk (1806)	AVA
1743-1794	Jan van Aten	61		II, IVA
1779-1801	Leendert van Aten	43		gekr. 26, LVA
ca. 1633	Adriaan Cornelisz.			
1754-1785	Dirk Barunet (Bernet)	20	Kortendijk (1762) Broerensteeg (1763) Kievitseiland (1779)	DB, DBN, DBUN, DNB, roker, ooievaar
1698-1702	Roelof van Beest			
1684-1728	Jan Jansz. Blij	2	Kortendijk (1693) Broerensteeg 1697)	IB, Holl. tuin + koning, klimmende leeuw
1799-1825	Lammert van Bommel		Lingewacht (1825)	WB, IVAH + wapen van Arkel, AB, vis + LVB
1796-1839	Matthijs van Bommel		Dalemstraat (1825)	MVB
1644-1675	Abraham Sanders Broeder		Kortendijk (1644)	
1634-1654	Jan Broen		Arkelstraat (1641)	
ca. 1811	Hendrik Budding			HBD
ca. 1634	Thomas Dael			TD

Bastiaan Cornelisz. Groenevelt

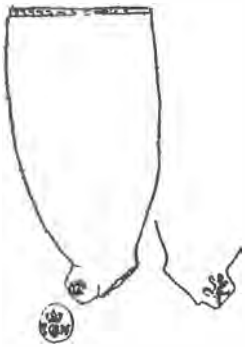

Sijmen Groenhouwer

Dirk van Herwaarden

1763-1784	Arij van Dalem	4	Kalkhaven (1764)	
1785-1819	Cornelis Dam		Appeldijk (1825)	vis + AS, 18 + GVDR, gekr. CD, 16, IVW + wapen van Arkel.
1796-1812	Johannes Dam	2	Appeldijk (1806)	IOHD
1645-	Abraham Deij		Baarsteeg (1645)	AD
1772-1784	Willem van Dijk	13		WVD + engel, GB
1646-1695	Claas van Echten		Kortendijk (1667)	CVE
1778-1825	Anthony van Erp	21	Appeldijk (1806) Korenbrugstraat (1825)	vis + AVE, A
1790-1811	Jacobus van Erp	13	Appeldijk (1800) Appeldijk (1806)	KVE
1778-1817	Jan van Erp	36	Kortendijk (1783) Kortendijk (1792)	1, IVE
1673-1676	Jan Gabriels			IG
ca. 1679	Pieter de Graeff			
ca. 1676	Jacob Ariens Grients			
1756-1784	Wouter Groenenberg	32	Dalemstraat (1762)	WGB
1792-1827	Wouter Groenenberg		Rosmolensteeg (1827)	
1645-1665	Bastiaan Cornelisz. Groenevelt		Korenbrugstraat (1665)	BC
1784-1819	Sijmen Groenhouwer		Kortendijk (1784) Appeldijk (1801) Kalkhaven (1803)	gekr. SGH, SGH + vis / wapen van Arkel / 18
1654-1678	Sander Hanse (Hanson)	1		
1789-1791	Arnoldus Haverman	1		AHM
1777-1816	Dirk van Herwaarden		Langendijk (1793) Appeldijk (1801)	DVHW
1690-1707	Christoffel Jansz. de Hoog			
1743-1792	Christoffel de Hoog	18		CDH of SDH
1719-1735	Gijsbert de Hoog			
1714-1744	Johannes (Jan) de Hoog	1	Kortendijk (1744)	IDH
1734-1755	Roelof de Hoog		Kortendijk (1734?) Kapelsteeg (1744)	RDH
ca. 1676	Evert Jans			
1669-1690	Jan Janssen			
1643-1675	Joost Corstiaensz. Janse			
ca.1654	Willem Jansz.		Rosmolensteeg (1654)	WI
ca. 1633	Hendrik de Jongh			
-1669	Jan Joristen (Joosten?)			
1694-1709	Augustijn van Ceulen			

Christoffel de Hoog

Christoffel de Hoog

Johannes (Jan) de Hoog

1677-1683	Cornelis Harmensz. van Keulen		Kortendijk (1683)	CH
1656-1661	Abraham van Cleef			
1652-1676	Adriaan Dircksz. Cramer		Keizerstraat (1652)	
1704-1726	Thomas Labie			TL
1633-1663	Marcus Claasz. Lanetre		Kortendijk (1637) Rosmolensteeg (1654)	MC, adelaar
1725-1779	Johannes de Lang			IDL
1685-1694	Dirck Pieters van Lier	1		
1753-	Pieter Maas			
-1762	Servaas Missa		Kortendijk (1762)	
1761-1784	Willem van Montfoort	5	Kortendijk (1767) Kortendijk (1772)	WVM
1781-1810	Leendert Nieuwenhuyzen	32	Dalemstraat (1789)	LNH
1787-1811	Cornelis Ophorst		Appeldijk (1793) Kalkhaven (1805) Burgstraat (1807) Langendijk (1811)	COH + wildeman + familiewapen
1730-1785	Jan Ophuyzen de oude	15	Dalemstraat (1744)	IC, wapen van Arkel, IOH
1755-1815	Johannes (Jan) Ophuyzen de jonge	17	Dalemstraat (1776)	bot, trekpot, 6, IOH
1785-1811	Huibert van Outheusden	2	Molenstraat (1792)	HVAH, HVO, HVOH
1753-1820	Jan van Outheusden	49		gekr. 16, 33, IVAH
1787-1824	Jan van Outheusden			
ca. 1671	Reynier Perse			RP
1630-1642	William Pritsaert	1		WP
1679-1703	Sander Ramson	2		
1725-1728	Pieter Redel	2		
1648-1664	Brut Richard (Pritsard)	1	Krijtstraat (1652)	BR
ca. 1638	Hendrik Roelofs			HR
1645-1657	Dirk Salomons			
1650-1674	Jan Schenk			IS
ca. 1698	Salomon Schenk			
1761-1780	Guilliam Schippers	5		GS?, GLS + leeuwen
1776-1810	Jan Schippers			IS
ca. 1820	Nicolaas van Son de Lang	3		melkmeisje, gekr. 16, IDL + 18, IV + vis
1754-	Jan Klaasz. Spruyt			
1782-1806	Gijsbert Stam	24		GS + gekr. N (?)
1646-1669	Dirk Swittingh			
ca. 1645	Richard Sweetin			RS

Johannes (Jan) de Hoog
keerzijde

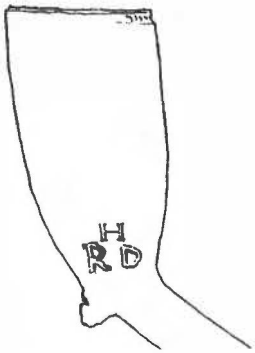

Roelof de Hoog

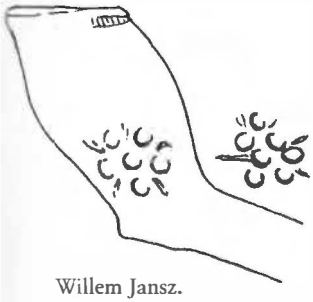

Willem Jansz.

1632-1674	Willem Teeck		Stoelstraat (1638) Kortendijk (1644) Kwekelstraat (1636,1661)	WT + springend hert
1645-1655	Thonis Thonis		Dalemstraat (1655)	
1807-1825	Dirk Valk(e)		Kortendijk (1825)	gekr. 16, JV + vis, DV
1830-1834	Frederik Valk(e)		Appeldijk (1830)	
1788-1820	Jan Valke	26	Appeldijk (1806)	IV + eiermand, IVK
1786-1792	Gerrit Venderbos	13		10
1668-1679	Aert Jansz. de Vos		Boerenstraat, Krijtstraat (1669-1679)	
ca. 1725	Pieter Wijtak			
1728-1755	Christiaan Wouters	1	Kortendijk (1735)	KW
1755-1792	Johannes (Jan) Wouters	8	Kortendijk (1776) Kalkhaven (1783)	IW, IWS
1789-1800	Jacobus van Wouw	11	Kortendijk (1800)	1, KVW
ca. 1811	Jacobus van Wouw			
1774-1792	Jan van Wouw	24	Kortendijk (1779)	2, IVW

pers = personeel

LITERATUUR

J. van der Meulen, J.P. Brinkerink en P. von Hout. *Tabakspijpennijverheid in Gorinchem*. PKN, Leiden, 1992

J. van der Meulen. 'Tabakspijpennijverheid in Gorinchem'. Pijpelogische Kring Nederland (PKN), 22e jrg., nr. 87, blz. 1156-1162, 2000

J. van der Meulen. *De 'Gouwenaars' van Alphen aan den Rijn*. Repro-Holland bv, Alphen aan den Rijn, 1986

P. Smiesing. 'Reinier van Aken, een patriottische pijpenmaker uit Gorinchem'. Pijpelogische Kring Nederland (PKN), 12e jrg., nr. 47, blz. 156 – 161, 1989

Herkomst van de afgebeelde voorwerpen Werkgroep Archeologie Gorinchem en Hans Brinkerink

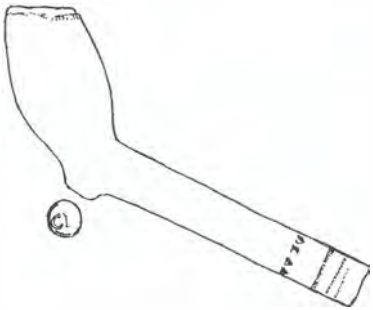

Cornelis Harmensz.
van Keulen

Thomas Labie

Marcus Claasz. Lanetre

Leendert Nieuwenhuyzen

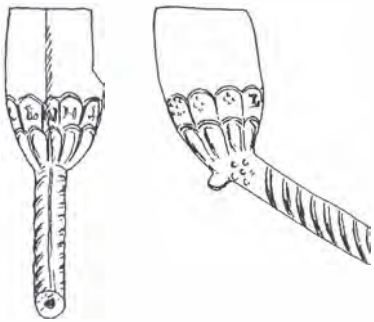

Leendert Nieuwenhuyzen

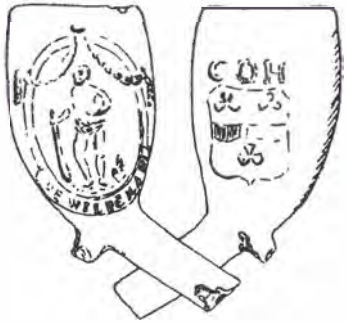

Cornelis Ophorst

Jan Ophuyzen

Jan Ophuyzen

Jan Ophuyzen

Jan Ophuyzen

Huibert van Outheusden

Jan van Outheusden

Reynier Perse

William Pritsaert

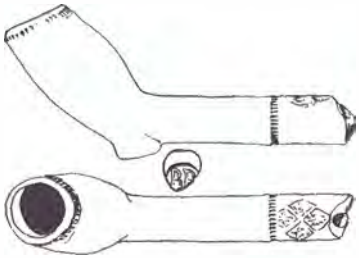

Brut Richard (Pritsard)

Hendrik Roelofs

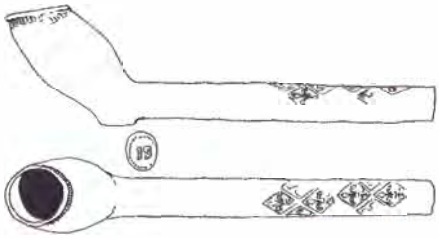

Jan Schenk

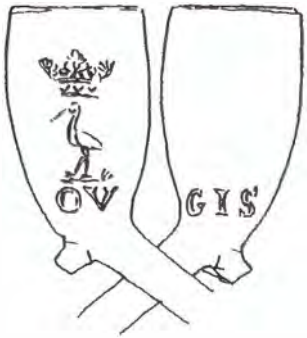

Guilliam Schippers

Jan Schippers

Gijsbert Stam

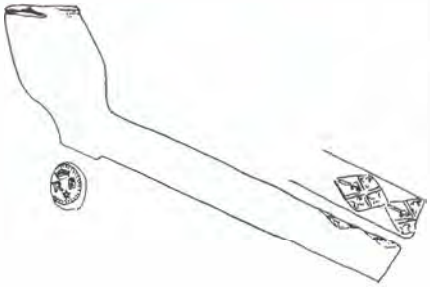

Richard Sweetin

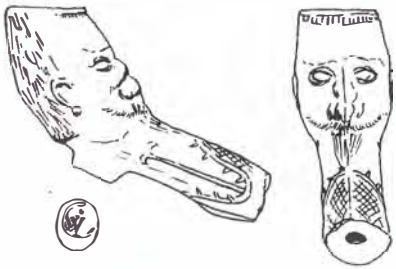

Willem Teeck

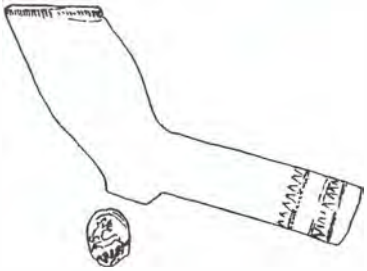

Willem Teeck

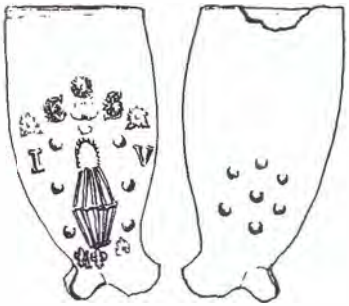

Jan Valke

Jan Valke

Christiaan Wouters

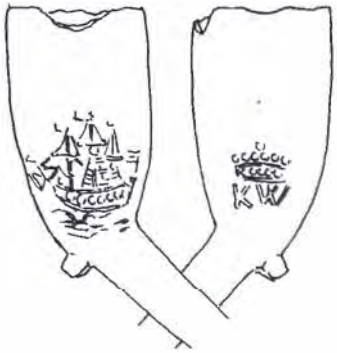

Christiaan Wouters

Johannes (Jan) Wouters

Jacobus van Wouw

Jan van Wouw

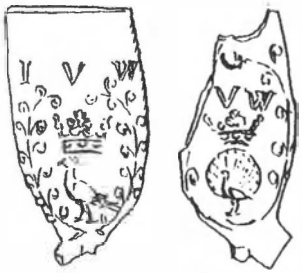

Jan van Wouw

maker onbekend

maker onbekend

maker onbekend

maker onbekend
keerzijde

mogelijk Jan Jansz.Blij

GEBED IN EENVOUD

GEBRUIK EN PRODUCTIE VAN PIJPAARDEN BEELDEN IN GORCUM

Sebastiaan Ostkamp

INLEIDING

Tijdens de grote stadsbrand die Schiedam in 1494 teisterde, werd onder meer de begijnhof in de as gelegd. Gedurende opgravingen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw werden de restanten van enkele van de woninkjes die aan deze gebeurtenis ten prooi vielen onderzocht. In het vroegere woonvertrek van één der getroffen begijnen werd op de plaats waar ooit een kast of *tresor* moet hebben gestaan een groep door vuur aangetaste fragmenten van huisraad aangetroffen. Dat de kast juist op deze plek stond, bewijst niet alleen de concentratie van de vondsten, ook het metalen sluitwerk van het meubel wijst in deze richting. Onder het verbrande huisraad dat ooit in en op het meubel geplaatst was, bevinden zich onder meer de restanten van tenminste drie keramische beeldjes. Twee van deze sculptuurtjes stellen het Christuskind voor, het derde stuk verbeeldt een heilige. Dit laatste stuk bleef echter dermate fragmentarisch bewaard dat het niet mogelijk bleek te achterhalen welke heilige het geweest moet zijn. De vondsten uit de brandlaag bieden ons een zeldzame blik in het bezit van een begijn die leefde aan het einde van de Middeleeuwen. Dat ook begijnen elders in de Nederlanden in hetzelfde tijdvak vergelijkbare objecten in bezit hadden, bewijzen andere archeologische vondsten. Zo werd bijvoorbeeld ook bij grondverzet ter plaatse van de voormalige begijnhof in Gorcum een pijpaarden Christuskind gevonden (afb.XV en XVI).

PIJPAARDEN DEVOTIONALIA

Zowel de in Schiedam opgegraven beeldjes als het Gorcumse Christuskind zijn het resultaat van de toen wijd verspreide devotiecultuur. De talloze bodemvondsten die de laatste decennia in de Nederlanden tevoorschijn kwamen, illustreren dat deze op individuele geloofsbeleving gerichte cultuur niet alleen tot begijnen beperkt bleef. Vergelijkbare gebruiken van private devotie waren gangbaar in alle geledingen van de toenmalige samenleving. Leden van zowel de wereldlijke als de geestelijke elite bedienden zich van prestigieuze, vaak uit kostbare materialen vervaardigde objecten van verering. In de behoefte van de eenvoudige burgerij werd voorzien door eenvou-

dige, in pijpaarde of papier-maché uitgevoerde heiligenbeelden. Hoewel de oudste voorbeelden van zowel de kostbare als de eenvoudige devotionalia grofweg uit de vroege 13de eeuw dateren, moet de grootste bloeiperiode van deze cultuuruiting vooral in de 15de en vroege 16de eeuw geplaatst worden. Kostbare voorbeelden van devotionalia kennen we vooral door de uit overlevering bewaard gebleven voorwerpen die thans deel uitmaken van openbare en private verzamelingen. De goedkope varianten werden daarentegen vrijwel zonder uitzondering afgedankt en weggegooid. Fragmenten ervan komen thans met grote regelmaat tevoorschijn uit de afvalpakketten en stortlagen waarop onze historische steden gebouwd zijn. De aantallen van deze vondsten doen vermoeden dat voor de private devotie bestemde objecten tussen circa 1450 en 1550 in geen enkel huishouden hebben ontbroken.

De eerder vermelde pijpaarden Christuskinderen waren voorzien van een voetstuk zodat ze vrij konden staan of ze lagen in houten kribbes die, zoals blijkt uit inventarissen, veelal op een *tresor* geplaatst waren. Door de kribbes tussen twee kandelaars in te zetten en ze in combinatie met andere beelden van heiligen op te stellen, kon zo'n *tresor* de vorm van een huisaltaar aannemen. Hoewel uit overlevering diverse kostbare in zilver uitgevoerde Christusbaby's met bijbehorende kribbes bewaard bleven, bewijzen vele bodemvondsten dat de goedkopere aarden varianten veel algemener moeten zijn geweest. De kribbes met bijbehorende beeldjes waren bedoeld om het Kind voorafgaande aan het gebed tot Maria te wiegen. Op deze wijze kon men zich als het ware inleven in de heilige Maagd in haar rol als Moeder Gods. Juist dit inleven in het leven van Maria, Christus en de verschillende heiligen vormde het centrale element van de laatmiddeleeuwse devotiecultuur. Door gebed en meditatie kon men deelachtig zijn in het leven en lijden van Christus en Zijn heiligen. Op deze wijze werd men aangespoord tot een goed Christelijk leven dat gericht was op het verwerven van de eeuwigheid aan Zijn zijde. De devotionalia dienden om de gebeurtenissen uit Christus' leven voor de gelovige tastbaar te maken. Daarnaast dienden de beelden van Maria en de diverse heiligen als intermediair tussen de gelovigen en Christus. Omdat de beelden gezien werden als een verschijning van de heilige die ze verbeelden, kon de gelovige zich in zijn gebed richten tot het beeld als ware het de heilige zelf. Door hun voorbeeldige levenswan-

1. Mal voor de productie van een keramisch heiligenbeeld, tronende heilige met opgeslagen boek op schoot, terracotta, modern afgietsel in gips, 1500-1550, hoogte ca. 15 cm, bodemvondst Gorcum, collectie: Museum Catharijneconvent, Utrecht

del bevonden de heiligen zich immers in de directe invloedssfeer van Gods Zoon. Wanneer men zich in het gebed richtte tot Maria of een andere heilige persoon kon deze bemiddelen tussen Christus en de gelovige.

PRODUCTIE VAN PIJPAARDEN DEVOTIONALIA

Alle totnogtoe besproken beeldjes zijn vervaardigd van zogenaamde pijpaarde. Deze klei dankt zijn naam aan de latere tabakspijpenindustrie, die gebruik maakte van dezelfde grondstof. In de Nederlanden komt de zuivere witbakkende pijpaarde niet in winbare vorm voor. Hoewel de grondstof derhalve uit het Duitse Rijnland of het Belgische Maasland geïmporteerd moest worden, werden de beeldjes wel degelijk lokaal vervaardigd. In de 19de eeuw werd tijdens het slechten van een middeleeuwse stadswal in Utrecht een grote groep mallen en misbaksels aangetroffen. De hoeveelheid productieafval wijst erop dat de productie van pijpaarden beelden en reliëfs in deze bisschopsstad omvangrijk moet zijn geweest. Op grond van deze vondst en de grote overeenkomst die elders in ons land gevonden objecten met de stukken uit deze afvalstort vertonen, werden tot voor kort nagenoeg alle pijpaarden devotionalia aan Utrechtse producenten toegeschreven. Door de recente toename van het archeologische onderzoek in middeleeuwse stadskernen is echter duidelijk geworden dat vergelijkbare objecten ook in tal van andere steden vervaardigd zijn. Zo zijn buiten Utrecht thans vondsten van misbaksels en/of mallen bekend uit: Amersfoort, Amsterdam, Antwerpen, Delft, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Gouda, Enkhuizen, Geertruidenberg, Kampen, Leiden, Luik en Reimerswaal. Voor al deze steden mag verondersteld worden dat er tijdens de 15de en/of vroege 16de eeuw met behulp van mallen eenvoudige devotionalia vervaardigd zijn. Dat ook Gorcum moet worden toegevoegd aan de rij van steden waar pijpaarden beelden werden geproduceerd, bewijst een in deze stad gevonden mal (afb.1). De mal kwam tevoorschijn uit de de Schuttersgracht en bevindt zich thans in de collectie van Museum Catharijneconvent in Utrecht.

2. Beeld van tronende heilige met opgeslagen boek op schoot van hetzelfde type als de Gorcumse mal, terracotta met witte sliblaag en resten van oorspronkelijke polychromie, bodemvondst Edam, 1500-1550, bewaard gebleven hoogte ca. 12 cm, collectie: H.J.E. van Beuningen, Cothen.

De producenten van goedkope devotionalia gebruikten voor de vervaardiging van hun beelden en reliëfs overigens niet uitsluitend pijpaarde. Ook lokaal gewonnen klei werd benut. Omdat lokale kleien minder zuiver en ook grover van textuur zijn, is deze grondstof echter minder geschikt. Door aan lokale klei pijpaarde toe te

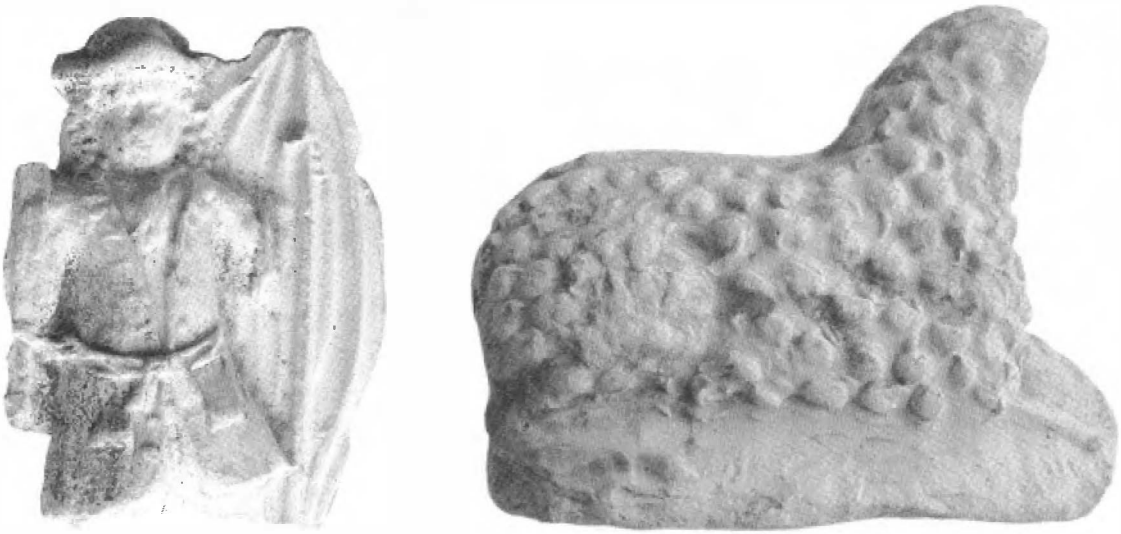

3. a en b Fragmenten van beeldjes, vaandrig en schaap, pijpaarde, bewaard gebleven hoogtes 5,5 en 5 cm, bodemvondsten Gorinchem, 1675-1725, collectie: R. Krielaart, Hilversum.

voegen kon de kwaliteit ervan verhoogd worden. Dergelijke baksels worden ook wel terracotta genoemd. Omdat de verhouding waarin de verschillende kleien gemengd zijn niet altijd hetzelfde is, varieert de kleur van terracotta beelden van roodbruin tot vuilgeel. Naast keramische devotionalia bleef een enkel in papier-maché uitgevoerd voorbeeld bewaard. Hoewel de voorbeelden thans schaars zijn, tonen ze dat ook dit eenvoudig te verwerken doch vergankelijke materiaal als grondstof werd aangewend. De uit papier-maché vervaardigde stukken waren waarschijnlijk zowel qua thema als qua vormgeving niet te onderscheiden van de pijpaarden en terracotta exemplaren.
De terracotta mal uit Gorcum toont een zittende heilige met een geopend boek op zijn schoot. Welke heilige is voorgesteld, is door het ontbreken van specifieke attributen niet duidelijk. In een tweede - thans ontbrekende - mal moest de achterzijde van het beeld worden vervaardigd. De vervaardiging van een beeld ging als volgt. Eerst werd in de mallen een dunne laag pijpaarde of lokale klei gedrukt. Met behulp van een doek voorkwam men dat de klei aan de handen bleef plakken en zo weer losgetrokken werd. Wanneer de dunne kleilaag goed in alle aanwezige plooien en andere details was gedrukt, werd een tweede dikkere kleilaag over de eerste heen gesmeerd

4. Christuskind, pijpaarde, bodemvondst Gorinchem, 1675-1725, hoogte 5 cm, collectie: Gorcums Museum.

en aangedrukt. Deze laag zorgde ervoor dat het beeld de gewenste stevigheid verkreeg. Door de poriën van de poreuze mal verdampte het in de klei aanwezige water en kromp de afdruk los uit de vorm. De in de mallen gedrukte voor- en achterzijde van het beeld konden nu aan elkaar geplakt worden. Met behulp van vochtige klei werden beide helften van binnen vast gesmeerd, terwijl aan de buitenzijde de vormnaad werd weggestreken.

Als het beeld leerdroog was, was het gereed om gebakken te worden. Sommige producenten beschikten hiervoor mogelijk over een eigen oven. Noodzakelijk was dit evenwel niet. Zo kon ook gebruik worden gemaakt van de oven van een in de nabijheid gevestigde pottenbakker. Vooral kleine ambachtslieden zullen hun producten tegen betaling hebben laten bakken bij gewone lokale pottenbakkers. Omdat pottenbakkers over zowel de grondstof als over een eigen oven beschikten, hebben sommige van deze lieden beelden als bijproducten op de markt gebracht. Een andere groep waarvan zowel uit historische bronnen als uit archeologische vondsten bekend is dat ze dergelijke objecten vervaardigden, zijn kloosterlingen. Wie van deze producenten in Gorcum actief was of waren blijft vooralsnog onbekend.

Van de beelden die in de Gorcumse mal gedrukt zijn, werden in de bodem van deze stad totnogtoe geen voorbeelden of zelfs fragmenten daarvan aangetroffen. Een enigszins verwant pijpaarden beeld kwam tevoorschijn uit de bodem van Leiden. In Edam werd zelfs een terracotta beeld opgegraven dat alleen in detail afwijkt van het moderne afgietsel dat met behulp van de Gorcumse mal vervaardigd werd (afb.2). Het stuk kwam tevoorschijn uit een vroeg- 16de - eeuwse afvallaag. De grote mate van overeenkomst tussen het beeld uit Edam en de mal betekent evenwel niet dat dit stuk in Gorcum geproduceerd zal zijn. Het meest waarschijnlijke scenario is dat de mal of het beeld dat als voorbeeld diende door een gespecialiseerde werkplaats in bijvoorbeeld Utrecht geproduceerd werd. Via een tussenhandelaar kwam de mal in Gorcum terecht. Mallen werden op dezelfde eenvoudige wijze vervaardigd als de eerder besproken beelden die erin afgedrukt werden. Om een mal te vervaardigen moest eerst een origineel - een zogenaamde patrijs - gemaakt worden. Dergelijke patrijzen werden waarschijnlijk door professionele beeldhouwers uit hout of zachte steen gesneden. Wanneer een dergelijke patrijs eenmaal voorhanden was, konden hiervan talloze mallen – matrijzen - worden afgedrukt. In al deze mallen kunnen in principe dan weer dezelfde beelden worden gedrukt als het voorbeeld. Door via handel matrijzen te verwerven, konden zelfs eenvoudige ambachtslieden een breed assortiment aan eindproducten op de markt brengen. Dit zonder zelf te beschikken over de kwaliteiten van een beeldhouwer. Daarnaast konden deze lieden ook pijpaarden beelden gebruiken als patrijs en zo zelfstandig op eenvoudige wijze de producten van hun collegae kopiëren. De beelden die in dergelijke mallen gedrukt zijn, zullen

I. Aspot en drie kookpotten, 14de –15de eeuw.

II. Melkteil, bord, koekepan, oorkom, twee kookpotjes en een zoutvat, 16de eeuw.

III. Kookpot, steelpan, olielampje en twee oorkommen; 1550-1650.

IV. Kan, hengselpot, spaarpot, kookpot en oorkom, 17de eeuw.

V. mogelijk Jan Jansz.Blij

VI. Jan Schippers

VII. Jan Ophuyzen

VIII. Leendert Nieuwenhuyzen

IX. Wouter Groenenberg

X. Wouter Groenenberg
keerzijde

XI. maker onbekend

XII. maker onbekend
keerzijde

XIII. Jan Ophuyzen

XIV. Jan Ophuyzen
voorzijde

XV. Fragment Christuskind, pijpaarde, bodemvondst begijnhof Gorcum, 1475-1525, bewaard gebleven hoogte 17 cm, collectie: Werkgroep Archeologie gem. Gorinchem (MV 95).

XVI. Achterzijde van Afb. XV.

XVII. Buste van koning-stadhouder Willem III, pijpaarde, 1680-1702, hoogte 6 cm, bodemvondst Gorinchem, 1675-1725, collectie: R. Krielaart, Hilversum.

XVIII. Fragment van beeldje met twee hanen, misbaksel gevonden tussen pijpenstort (IOH), pijpaarde met loodglazuur, bewaard gebleven hoogte 3 cm, bodemvondst Dalemstraat, Gorinchem, 1775-1800, collectie: R. Krielaart, Hilversum.

XIX. Gorcum binnenstad (7)

XX. Mogelijk Gorcum (8)

XXI. Gorcum Dalemstraat (11)

XXII. Gorcum in de Lingehaven (42)

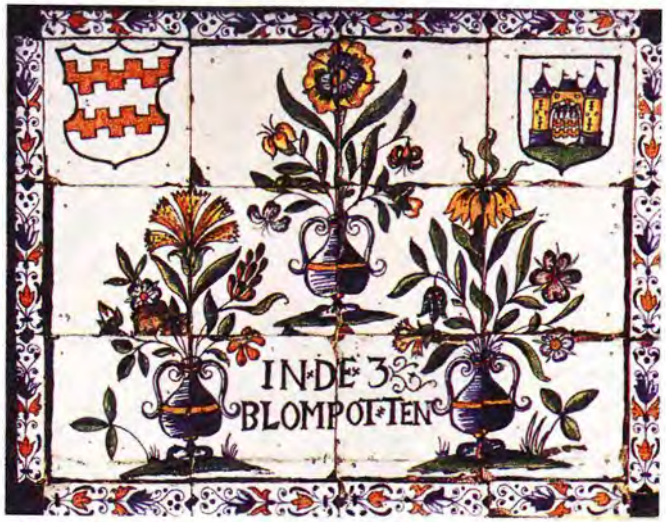

XXIII. Gorcum Bloempotsteeg 19 (15)

XXIV. Gorcum Burgstraat 7 (88)

XXV. Gravure van Marcus Gheeraerts (89)

XXVI. Gorcum hoek Molenstraat/Zusterstraat (143)

XXVII. Alblasserwaard (144)

XXVIII. Goudriaan Noordzijde 74 (145a)

XXIX. Goudriaan Noordzijde 74 (145b)

5. Fragment van buste, op achterzijde de initialen W(illem) R(ex), pijpaarde, bodemvondst Alkmaar, 1680-1702, bewaard gebleven hoogte ca. 5 cm, collectie: Dienst Stadsontwikkeling en Beheer, Afdeling Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Alkmaar.

iets minder scherp zijn dan het origineel, terwijl ze door krimp ook iets kleiner zijn. Door de handel in mallen en de eenvoudige manier waarop producten gekopieerd konden worden, hebben in tal van steden kleinschalige producties bestaan die (min of meer) dezelfde voorwerpen vervaardigden. Ook Gorcum moet tot deze kleinschalige productieplaatsen gerekend worden.

Als de beeldjes gebakken waren, moest nog één laatste handeling verricht worden voordat ze verkocht konden worden. Evenals de contemporaine houten en stenen beelden werden de pijpaarden en terracotta uitvoeringen gepolychromeerd. Omdat hiervoor een witte ondergrond noodzakelijk was, werden de terracotta beelden eerst gegrondeerd. Ook bij houten sculpturen was dit gebruikelijk. Omdat er nauwelijks voorbeelden met daarop de originele polychromie bewaard bleven, is er weinig bekend over de destijds gebruikelijke kleuren. Wanneer we afgaan op de restanten van beschilderingen die op opgegraven beelden bewaard bleven, dan lijkt het er echter op dat goud, zilver en rood de boventoon hebben gevoerd. Zo ook op bijvoorbeeld de uit Edam afkomstige heilige. Op de grondlaag zijn nog duidelijk de restanten van een zilverkleurige beschildering waar te nemen. Onder de in Gorcum aangetroffen fragmenten van pijpaarden en terracotta devotionalia zijn geen voorbeelden waar nog enige kleurresten op aanwezig zijn.

PIJPAARDEN BEELDJES UIT DE LATE 17DE EN VROEGE 18DE EEUW

Rond het midden van de 16de eeuw stokte de productie van pijpaarden en terracotta devotionalia in de Noordelijke Nederlanden. Een voor de hand liggende reden hiervoor zijn de godsdienstige spanningen die de Reformatie met zich meebracht. In de Zuidelijke Nederlanden gaat de productie evenwel gewoon door. Zo kennen we uit Antwerpen talloze voorbeelden uit de gehele 16de en 17de eeuw. In de Noordelijke Nederlanden vindt vanaf de late 17de eeuw een opleving plaats in de productie van pijpaarden beeldjes. Enige aanwijzingen dat er sprake is van continuïteit tussen de laatmiddeleeuwse en de laat – 17de -eeuwse producties ontbreken. Wat nu precies de reden van deze hernieuwde productie is, blijft vooralsnog onbekend. Mogelijk bestaat er een samenhang met de op dat moment zeer grote populariteit van het verzamelen van porseleinen en Delftse beeldjes. De pijpaarden sculptuurtjes zijn in dat geval te zien als goedkope varianten van deze sierstukken. De overeenkomsten tussen de onderwerpen die in pijpaarden verbeeld werden en die van de porseleinen en Delftse stukken bestaan overigens slechts ten dele. Zo zijn veel van de in pijpaarde uitgevoerde dieren en soldaten mogelijk eerder te zien als goedkoop speelgoed (afb.3). Een ander deel van de pijpaarden producten uit deze periode diende daarnaast waar-

6. Fragment van vrijstaand beeld van koning-stadhouder Willem III, pijpaarde, 1680-1702, bewaard gebleven hoogte 7 cm, bodemvondst Gorinchem, 1675-1725, collectie: R. Krielaart, Hilversum.

schijnlijk als versierselen voor koeken. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de veelvuldig aangetroffen 'wikkelbaby's' (afb.4). Bij de populaire pijpaarden bustes van Willem III (1650-1702) gaat het echter vrijwel zeker om goedkope kopieën van Delftse voorbeelden. In Gorcum werd onder meer een intacte buste van de koning / stadhouder gevonden (afb.XVII). Dat het hierbij ook daadwerkelijk om deze historische figuur gaat, bewijst een fragment van een soortgelijk stuk uit Alkmaarse bodem. Op de achterzijde van de sokkel van dit beeldje zijn de letters W(illem) R(ex) aangebracht (afb.5). Naast deze bustes komen ook figuurtjes voor die Willem III ten voeten uit voorstellen (afb.6).

De gehele groep van de late pijpaarden sculptuurtjes overziend, valt het vaak onbeholpen karakter van de figuurtjes op. De eenvoudige vormgeving en de slordige wijze van afwerken wijzen erop dat het destijds uitermate goedkope producten zijn geweest. Als producenten komen waarschijnlijk wederom kleine ambachtslieden in aanmerking. Zonder meer kan gesteld worden dat de vervaardiging van deze beeldjes een destijds marginale bedrijvigheid moet zijn geweest. Hoewel enkele vondsten wijzen op een link met de productie van tabakspijpen lijkt deze band eerder toevallig dan direct te zijn geweest (afb.XVIII). Ze zal namelijk eerder te maken hebben gehad met het voorhanden zijn van pijpaarde als grondstof, dan dat het betekent dat pijpmakers zich bezig hielden met het drukken van dergelijke beeldjes. Wanneer er al pijpmakers zijn geweest die deze producten vervaardigden dan zullen ook hun bedrijven waarschijnlijk eerder van marginale betekenis zijn geweest. De beeldjes dienden in dat geval mogelijk als noodzakelijke aanvulling op het assortiment om zo het hoofd boven water te houden.

LITERATUUR:

Bartels, M., W. von Ende & D. Schütten, 'Broodversieringen uit de Koekstad, achttiende-eeuwse patacons uit een kuil aan de Polstraat te Deventer', in: *Westerheem*, 52-3, 95-107 (2003).

Böing, A., & G. Inhester (red.), *Judocis Vredis. Kunst aus der stille. Eine klosterwerkstatt der Dürerzeit,* Borken.

Geyskens, E., 'Beelden en plaketten uit pijpaarde uit Antwerpen', in: *Berichten en rapporten over Antwerps bodemonderzoek en monumentenzorg*, 5 (Antwerpen, 2002) p. 9-114.

Henry-Buitenhuis, E.V., 'Pijpaarden beeldjes uit Leidse bodem', in: 'Bodemonderzoek in Leiden 11/12'. *Archeologisch jaarverslag 1988/1989,* 62-76 (1990).

Hoek, C., 'Een historisch-archeologisch stadsonderzoek', in: *Holland*, 7-6 (Schiedam, 1975), 513-560.

Lunsingh Scheurleer, D.F. *Oranje op aardewerk. Van Willem de Zwijger tot koningin Beatrix* (Lochem 1994).

Os, H. van *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500* (Amsterdam 1994).

Ostkamp, S.: Productie en gebruik van pijpaarden en terracotta devotionalia in de Nederlanden (ca. 1350 – ca. 1550). Het ambacht van de *heyligenbacker* voor Judocis Vredis, een archeologisch verslag, in: A. Böing & G. Inhester (red.), *Judocis Vredis. Kunst aus der Stille. Eine klosterwerkstatt der Dürerzeit,* (Borken 2001), 188-256.

TEGELFABRIKANTEN IN GORCUM

René van Dijk

INLEIDING

Over gespecialiseerde 'steentgensbackers' of tegelfabrikanten in Gorcum vóór de komst van Jacob Wijtmans in 1633 is niets bekend. De navolgende personen welke in die periode tegels leverden, zullen waarschijnlijk handelaren zijn geweest en geen producenten.
De metselaar Hendrik Tijsz leverde in 1606/07 ten bedrage van *f* 4,80 'blinckende steentkens ofte plavuysen' voor een huisje dat eigendom was van de Hervormde kerk. Hij komt voor als eigenaar van het huis De Appel van Oranje op de Langendijk, waarvan later als eigenaar wordt genoemd Hendrik Mathijsz van Couwenberch, die tevens eigenaar is van De Gulden Arend in de Gasthuisstraat en bij de koopakte daarvan werkmeester (aannemer van fortificatiewerken) wordt genoemd. Het is mogelijk dat de metselaar en de werkmeester dezelfde persoon zijn. Een andere maar onbekende leverancier verkocht in 1616 aan het vrouwenhuis 48 beschilderde tegels voor de haard in de keuken à 7 oortjes, per saldo *f* 4,20, dus *f* 0,0875 per stuk.
Een zekere Hendrik van Woerden leverde in 1627/28 voor *f* 5,80 beschilderde tegels voor de kapel en de gootsteen van het manhuis. Mogelijk was hij een zoon van Michiel Hendriks van Woerden, die rond 1606 optrad als leverancier van dakpannen. Verder was er rond 1650 een Jan Hendriks van Woerden (zijn zoon?), die lid was van het schippersgilde, wat niet hoeft te betekenen dat hij schipper was, want achter zijn naam staat 'houtsoo', wellicht een verbastering van houtzager.
In deze bijdrage wordt de tegelproductie door Wijtmans en zijn erfgenamen tot 1776 thematisch beschreven. Het is daarom goed eerst de opvolgers van Jacob Wijtmans in het bedrijf voor het voetlicht te brengen.

ERFGENAMEN

Jacob Wijtmans werd begraven op 14 oktober 1671 in graf 2 van de 4de (later 5de) regel in het zuiderkoor van de Grote Kerk, welk graf hij had gekocht in 1653 en dat werd geruimd in 1760. Jacobs oudste zoon was advocaat geworden, maar de jongste, de 22-jarige Nicolaas, volgde hem op in het bedrijf. Nicolaas Wijtmans overleed op 30 maart 1720. Hij had slechts één kind, Johanna Wijtmans. Zij was gehuwd met

Een belangrijke opdracht kreeg Wijtmans in 1644 van het waterschap De Overwaard. Voor de schouw in de bestuurskamer van het gemeenlandshuis te Kinderdijk leverde hij twee tegeltableaus met 'personages', wat hem *f* 14,50 opleverde.

haar achterneef Hendrik van Oort, die sinds 16 juni 1701 een houthandel dreef, maar reeds in 1714 overleed. Hendrik was zelf een zoon van de Amsterdamse tegelbakker Johan van Oort, die op zijn beurt een zoon was van Adriaan van Oort. Johanna zette de houthandel voort tot 1 februari 1724. Daarnaast dreef zij enige tijd de tegelbakkerij in Gorcum.

Haar zoon Jan van Oort kreeg bij zijn huwelijk op 9 juni 1722 als erfdeel de tegelbakkerij, welke hij voortzette tot zijn overlijden op 5 maart 1727. Zijn erfgenamen waren zijn moeder Johanna Wijtmans en zijn weduwe Warendina van Creel, ieder voor de helft. Johanna Wijtmans verkocht haar helft op 10 maart 1728 voor *f* 450 aan Warendina. In de koop waren begrepen 'alsulcke geregtigheden ... hetsij van octroijen of andersints'. Deze koopsom betrof alleen het pand, want met deze overdracht was – vanwege de voorraad - een veel hoger bedrag gemoeid. De onverdeelde helft van de voorraad ruwe en gebakken tegels bedroeg *f* 3223,50, wat dus betekende dat er een tegelvoorraad was ter waarde van *f* 6447 ofwel (als we een gemiddelde prijs van *f* 0,03 per tegel rekenen) ruim 200.000 tegels. Onverdeeld bleef nog de door de tegelbakkerij te innen schulden ter waarde van *f* 4504,15, wat dus volgens dezelfde berekening bijna 150.000 tegels betrof. Warendina zou deze schulden innen en het verrekenen met het bedrag dat Johanna haar nog schuldig was van de huwelijkse voorwaarden en andere kwesties (nl. ten bedrage van *f* 5500).

Warendina van Creel hertrouwde enkele weken later met Willem Meuls, die echter in 1731 al overleed. Zij trouwde het jaar daarop voor de derde keer, nu met mr. Martinus Pompe, zoon van een gelijknamige baksteenbakker. Volgens huwelijkse voorwaarden bracht zij al haar goederen toen in. Pompe zette de tegelbakkerij ook nog enige tijd voort. Het echtpaar Pompe-van Creel testeerde in 1745 en legateerde daarbij het huis met tegelbakkerij aan de broers en zusters van Pompe. In 1769 herriep het echtpaar dit testament en legateerde het toen aan een nichtje van Warendina, de koopvrouw in wijn Susanna Warendina Boon.

Bij de boedelscheiding van 9 augustus 1776 bleef onverdeeld wat bij aflevering van de 'geschilderde steene tegeltjes' meer of minder zou worden ontvangen dan de *f* 1560 die door een zekere heer A. Timmer reeds was betaald. Er werd méér ontvangen, nl. *f* 152,30. Erfgenamen waren o.a. Adriana van Cruijskerken-Criellaart, Maria Criellaart en Martina Criellaart, dochters van Johan Criellaart en Martina Pompe (zus van de erflater). Na het overlijden van de laatste van deze zusters Criellaart (op 18 maart 1791) werd de boedel op 11 mei 1792 verdeeld, maar dan is er geen sprake meer van een tegelbakkerij. De tegelproductie moet dus gestopt zijn tussen 1776 en 1792.

In 1656 machtigde Wijtmans zijn zwager en collega Adriaan van Oort tot inning van geld dat Cornelis de Mand te Utrecht schuldig was voor geleverde waren.

ACHTERGROND

De komst van Jacob Wijtmans uit Rotterdam naar een provinciestadje als Gorcum lijkt op het eerste gezicht geen logische verklaring te hebben. Zijn vader Nicolaas had in de Maasstad een bloeiende tegelbakkerij, maar juist hij kan wel eens de basis gelegd hebben voor Jacobs stap. Immers, in 1600 vervaardigde Nicolaas Wijtmans een plattegrond en een stadsgezicht van Gorcum. In 1614 begon hij een tegelbakkerij in Rotterdam. Daarnaast was hij met o.a. de Rotterdamse vroedschap Lambert de Hooch compagnon in het Glashuis aldaar, waar zij vensterglas produceerden. Deze De Hooch was een zoon van de Gorcumse baksteenbakker en lakenkoopman Adriaan de Hooch, van wie Nicolaas in 1618 onroerend goed in Rotterdam kocht.
Ongetwijfeld zal Jacob Wijtmans het tegelbakken hebben geleerd in het bedrijf van zijn vader. Toch kwam hij blijkbaar niet in aanmerking om de leiding van dat bedrijf over te nemen. Nicolaas overleed pas in 1642 en de oudste nog levende zoon Carel was inmiddels in Rotterdam voor zichzelf begonnen. Jacob woonde bij het overlijden van zijn vader al negen jaar in Gorcum en zal geen brood hebben gezien in terugkeer naar de grote stad.
De eerste vermelding van de aanwezigheid van Jacob Wijtmans in Gorcum dateert van 26 juni1633. Hij gaat dan in ondertrouw met Adriaantje de Reeder en enkele weken later wordt het huwelijk voltrokken. Zijn schoonvader Jan de Reeder was in de jaren oktober 1631 - september 1633 en oktober 1635- september 1640 pachter van de gewestelijke impost op de grove waren (bouwmaterialen) en in de jaren april 1635 – maart 1637 en april 1638 - maart 1639 pachter van de gewestelijke impost op brandhout en het zal voor Jacob dus extra aantrekkelijk geweest zijn om in die branche in Gorcum zijn brood te zoeken. Allicht zal schoonpapa een oogje hebben dichtgeknepen bij de betaling van genoemde belastingen die Jacob verschuldigd was over de afzet van zijn producten of inkoop van brandstof. De impost op de grove waren bedroeg veel later, in 1731, 2 stuivers 4 penningen op iedere rijksdaalder omzet, dus 4½ %. Het is overigens niet erg duidelijk wie die impost moest betalen, de tegelbakker of de klant. In 1738 blijkt de stad als afnemer van 50 tegels van Pompe *f* 0,05 impost te moeten betalen.
Wijtmans' schoonzus Johanna de Reeder was in 1641 gehuwd met eerdergenoemde Adriaan van Oort, die een jaar later vertrok van Gorcum naar Utrecht om daar tegelbakker te worden.

De Amsterdamse chirurgijn Barend Both, tevens koopman in tegels, was in 1671 geld schuldig aan Wijtmans.

OCTROOIEN

Voor Wijtmans was het van het grootste belang om eventuele concurrenten de pas af te snijden. Geen beter middel daarvoor was het verkrijgen van een octrooi door de vroedschap van Gorcum. De komst van Wijtmans was kennelijk goed voorbereid, want reeds op 27 augustus 1633 verleende de vroedschap het felbegeerde octrooi voor de duur van tien jaar om met uitsluiting van anderen 'gescilderde steen etc.' te bakken. Het stadsbestuur zal verheugd zijn geweest dat de plaatselijke nijverheid kon worden versterkt met iemand wiens vader de eervolle opdracht had gekregen tot het bakken van tegels voor het jacht van prins Maurits en die een octrooi had gehad van de Staten-Generaal voor het bakken van majolica in de gehele Republiek.
Ruim voor afloop van Wijtmans' octrooi verlengde de vroedschap dit op 27 december 1641 met zes jaar. Een dag na afloop daarvan, op 28 december 1647, was er opnieuw een verlenging, ditmaal door drossaard en burgemeesters, met zes jaar voor het bakken van 'alderley blinckende steentjes, 'tsij gefiguereerdt ofte niet'.
Al had Wijtmans dus een monopolie voor de fabricage, de handel in tegels was in meerdere handen. Zo leverde de Gorcumse koopman Anthonis Dirks Krab in 1636/37 voor *f* 1,50 tegels aan het manhuis. Ook voor deze handel had Wijtmans een octrooi verzocht (zelfs voor een periode van twintig jaar), maar daarin was het stadsbestuur hem niet volkomen ter wille. Een handelsoctrooi werd zowel aan Wijtmans als aan andere, niet nader aangeduide personen verleend voor acht jaar, ingaande 28 december 1647.
De vroedschap boog zich op 14 december 1652 over het verzoek van Wijtmans het octrooi voor de fabricage opnieuw te verlengen. Men besloot dit enige tijd in beraad te houden. Pas op 6 april 1654, dus ruim drie maanden na het verlopen van het octrooi, stemde de vroedschap in met een nieuw octrooi. Een termijn werd daarbij niet genoemd.
Een geheel ander octrooi verleenden drossaard en burgemeesters op 11 november 1700 aan Wijtmans' zoon Nicolaas. Het was een octrooi voor 25 jaar om slib, geschikt voor het bakken van tegels, uit de havens te baggeren. Ook de baksteenbakkers Martinus Pompe c.s. kregen dit octrooi, dat zij konden gebruiken voor hun steenoven buiten de stad.
Voor de octrooien van 1654 en 1700 is aan de stad niets betaald. Hoewel dat door het ontbreken van oudere stadsrekeningen niet met zekerheid is te zeggen, doet dit vermoeden dat ook de eerdere octrooien kosteloos zijn verleend.

In hetzelfde jaar was Jacob Gerrits Verhey te Gouda hem *f* 386,15 schuldig voor geleverde tegels. Hij kon die niet betalen; na onderhandelingen, gevoerd door de zoon Nicolaas Wijtmans, bepaalden schepenen dat Verhey *f* 280 moest betalen.

Het was, gelet op de voorschriften die het stadsbestuur met het oog op brandveiligheid had uitgevaardigd, alleen mogelijk om in de zogenaamde Bovenstad, het gebied ten oosten van de Haven, tegelbakkerijen te vestigen. Wijtmans' schoonvader stak de helpende hand toe met de aankoop van de lokatie waar de tegels gebakken zouden gaan worden. Op 23 mei 1634 kocht deze Jan de Reeder het huis De Blinde Ezel op de Appeldijk voor *f* 3000 en liet zijn schoonzoon er de tegelproductie ter hand nemen. De Reeder overleed rond 1650, waarna Wijtmans eigenaar van het pand werd. In 1665 waren er vijf haardsteden, twee ovens en een tinketel (tin was nodig voor het glazuren).

Voor het groeiende bedrijf waren aangrenzende panden nodig. Wijtmans kocht in 1645 voor *f* 150 een achterkookhuisje en erf achter De Blinde Ezel. Drie jaar later volgde voor *f* 835,50 een huisje in de Vogelensangsteeg. In 1651 schafte hij het huis ten zuiden van De Blinde Ezel voor *f* 2600 aan. Vijf jaar later verwierf hij voor *f* 600 alle percelen met opstallen aan de noordzijde van de Balensteiger. Wijtmans gebruikte deze panden voor de opslag van aarde en het wassen van klei. Een dochter zou een deel van de eigendommen aan de Balensteiger erven, maar verkocht het in 1684 voor *f* 60 aan haar broer Nicolaas, die al het andere deel bezat; de latere erfgenaam Pompe verkocht het in 1761. Voor *f* 130 kocht Wijtmans in 1662 een huis in de Keizerstraat ten noorden van het voorgaande.

Tenslotte werd hij in 1669 voor *f* 1220,65 eigenaar van het huis De Godsgelei. Een huis en schuur ten noorden van zijn bezit aan de Keizerstraat kocht zoon Nicolaas in 1675 voor *f* 156.

De drie naast elkaar gelegen panden aan de Appeldijk werden in 1735 gesloopt en vervangen door één groot pand, tegenwoordig genummerd Appeldijk 3. Pompe kwam in 1738 met een buurman overeen de erven achter hun huizen te ruimen en beter schoon te houden en 'de afval en gebroken steentjes' in een daar nieuw te bouwen pakhuis op te slaan. Het pand aan de Appeldijk is thans een rijksmonument.

Waarschijnlijk voor opslag van grondstoffen of het verschepen van producten had Wijtmans een terrein bij de Korenbrug in gebruik. In 1669 kon hij dit niet gebruiken, waardoor de stad hem een vergoeding van *f* 150 of *f* 450 betaalde (het bedrag is niet goed leesbaar).

Een andere afnemer was de Alkmaarse metselaar Jacob Jans Berrien, tegen wie in 1672 een proces moest worden gevoerd inzake achterstallige betaling.

PRODUCTIE

Over de werkelijke productie door Wijtmans zijn slechts weinig gegevens bekend. Aangenomen moet worden dat hij spoedig na het verlenen van het eerste octrooi aan de slag wilde gaan, want op 26 mei 1634 committeerde de vroedschap enige leden van dit bestuur om samen met de burgemeesters de oven van 'blinckendesteentgens-backer' Wijtmans te inspecteren, mogelijk met het oog op de brandveiligheid.
Door het ontbreken van stadsrekeningen van voor 1642 is er weinig te zeggen over de opdrachten die de stad aan Wijtmans gaf voor het bakken van tegels voor stedelijke gebouwen. Onderstaande tabel geeft de wel beschikbare gegevens:

STAD

Boekjaar	**bedrag in guldens**
1642/43	3,70
1645	75,10
1651	104,00
1653	65,20
1656/57	10,30
1663/64	29,90
1665	82,00
1668	26,00
1671/72	63,75
1674/75	15,95
1677/78	7,00
1685/86	14,00
1687/88	16,90
1694	6,80
1698	23,40
1716-1716	99,95
1723-1723	65,00
totaal	**708,95**

Nicolaas Wijtmans voerde in 1675 een proces in Leiden tegen een wanbetaler en leverde in de jaren 1677-1681 voor *f* 18,80 ten behoeve van het gemeenlandshuis van De Overwaard te Giessendam, te weten o.a. 175 gevlamde tegels à *f* 0,0375. In 1697 leverde hij 225 witte tegels à *f* 0,03. In 1711/12 leverde hij voor *f* 9.

Het vrouwenhuis

Boekjaar	**bedrag in guldens***	
1652/53	26,00	(voor 800 tegels, dus *f* 0,0325 per stuk)
1654/55	5,25	
1658/59	13,15	
1661/62	8,60	
1664/65	11,00	
1667/68	0,475	
1669/70	0,45	
1674/75	17,00	
1676/77	2,95	
1684/85	3,65	
1692/93	6,30	
1698/99	2,40	
1701/02	2,25	
1704/05	3,60	
1717/18	0,60	(voor 25 witte tegels, dus *f* 0,024 per stuk)
1727/28	2,80	
1728/29	2,80	
1731/32	5,25	
totaal	**114,525**	

*tussenliggende jaren is er niet geleverd

Het mannenhuis

Boekjaar	**bedrag in guldens**
1669/70	0,45
1695/96	1,125
1698/99	5,20
1733/34	9,55
1734/35	6,00
totaal	**22,325**

In herberg Sint-Joris werden omstreeks 1689 voor *f* 1,50 tegels gezet.

Het weeshuis

Boekjaar	bedrag in guldens
1678/79	2,05
1681/82	8,15
1684/85	24,00
1686/87	17,00
1695/96	4,00
1696/97	9,15
1698/99	9,00
1701/02	7,35
1703/04	11,15
1706/07	4,45
1708/09	4,90
1710/11	3,20
1714/15	6,10
1717/18	12,35
1725/26	47,00
1727/28	6,00
1732/33	4,60
totaal	**180,45**

Het gasthuis

Boekjaar	bedrag in guldens	
1656/57	4,05	
1661/62	0,60	
1665/66	2,75	
1666/67	6,50	
1670/71	4,00	
1676/77	9,50	
1684/85	2,50	
1687/88	19,00	(witte tegels)
totaal	**48,90**	

Mogelijk een bijproduct van de tegelbakkerij was potas, dat verhandeld werd als schoonmaakmiddel. In 1653/54 verkocht Wijtmans drie pond aan het vrouwenhuis. In totaal ging het om *f* 1,20; daarmee zat hij 25 % boven de prijs die men in Rotterdam betaalde. Het kan echter ook zijn dat hij een tussenpersoon was voor zijn neef Dirk Wijtmans, die wel meer potas, alsmede weedas, zeep en kaas verkocht aan genoemde instelling.

Het pesthuis

Boekjaar	bedrag in guldens
1656/57	3,375 (voor 104 tegels, dus *f* 0,0325 per stuk)
1661/62	1,875
1667/68	0,425
totaal	5,675

Uit deze tabellen blijkt, dat in de jaren 1642-1735 de stad en alle instellingen hun tegels uitsluitend bij Wijtmans kochten, in totaal voor *f* 1080,825, gemiddeld slechts 385 stuks per jaar. Na 1735 zijn de jaarrekeningen te weinig gespecificeerd om de institutionele verkoop van Wijtmans te kunnen traceren. Hoewel een behoorlijk grote steekproef is gedaan in rollen van civiele rechtszaken, zijn geen processen gevonden die Wijtmans tegen particuliere wanbetalers in Gorcum moest voeren. Een verklaring hiervoor is niet bekend. Toch mag niet geconcludeerd worden, dat Wijtmans een klein bedrijf had. Integendeel, het eerder genoemde aantal van 350.000 verkochte of gebakken tegels op een peildatum in 1728 mag juist op een landelijk gezien groot bedrijf wijzen. Van den Berge toont in zijn artikel in deze publicatie aan dat Wijtmans in Zeeland een grote leverancier was en zoals uit de hierboven vermelde kadertekstjes moge blijken, was hij dat ook in Holland en Utrecht.

TRANSPORTMIDDELEN

Voor het transport van de grondstoffen en producten bezat Wijtmans vermoedelijk een of meerdere eigen schepen. In 1655 althans werd hij lid van het klein-schippersgilde, waarvan wel meer kooplieden deel uitmaakten; een 'klein' schip mat minder dan 8 last (= 24 m^3). Ook werd er gebruikt gemaakt van andere transportmiddelen. Uit het archief is naar voren gekomen dat zijn zoon Nicolaas in 1672 een proces voerde – inzake een slee - tegen de pachter van de impost – belasting - op de karossen.

PERSONEEL

Over Wijtmans' personeel is bijna niets bekend. Een zekere Peter Jans werd eind 1648 als zwerver gearresteerd en verklaarde bij het verhoor in de tegelbakkerij van Wijtmans te hebben gewerkt.

Een meer vooraanstaande werknemer was Wijtmans' oomzegger Jan Kers. Wijtmans sloot op 1 mei 1649 met de voogd van zijn neefje een contract om Jan in de kost te nemen voor een periode van acht jaar, te rekenen vanaf 20 mei 1646. Kers betaalde hiervoor *f* 275 en moest beloven in de tegelbakkerij te werken.
Vermoedelijk waren ook Pieter Claas, Jan Jaspers en Meerten Jans resp. in 1659, 1665 en 1666 in dienst van Wijtmans, ze worden aangeduid als tegelbakker.
Wijtmans' zoon Nicolaas deed de boekhouding. Nadat Nicolaas de zaak had overgenomen, sloot hij enkele keren een contract met de Hervormde diaconie. Zo werd op 14 juni 1693 Willem Schouten, die bijstand kreeg van de diaconie, uitbesteed aan Wijtmans om voor een periode van zeven jaar in de tegelbakkerij te werken. De eerste drie jaar zou Wijtmans de diaconie hiervoor *f* 0,60 per week betalen, het vierde jaar *f* 1,20, het vijfde jaar *f* 1,50, het zesde jaar *f* 1,80 en het laatste jaar *f* 2. Reeds eind 1693 echter werd Schouten uitbesteed aan een ander. In april 1694 kwam Jan Willems via de diaconie bij Wijtmans in dienst. De eerste twee jaar kreeg de diaconie *f* 0,25 per week, daarna *f* 0,48. Op 30 juli 1696 had Willems er genoeg van en liep weg.

GRONDSTOFFEN

Wijtmans gebruikte aarde afkomstig uit Doornik (Tournai in de Belgische provincie Henegouwen). In 1664 verklaarden twee gezworen meters van tabakspijpaarde etc. op verzoek van de Gentse kooplieden en schippers Michiel van den Velde en Jeroen Stevens, dat zij loon hadden geëist van Wijtmans voor het meten van de Doornikse aarde die hij van beide kooplieden (rekwiranten) had gekocht. Wijtmans had hen verwezen naar rekwiranten, maar die weigerden te betalen. Wijtmans had toen gezegd dat als rekwiranten met 'die van Rotterdam' konden bewijzen dat het meetgeld ten laste moest komen van koper, dat hij dan dubbel zou betalen. Het ging om 84 last (252 m^3) à *f* 0,30 meetloon, waarvan Wijtmans volgens de Gentenaren de helft zou moeten betalen.
Binnen het rechtsgebied van Gorcum bezat Wijtmans verschillende landerijen, waarvan naar alle waarschijnlijkheid de aanwezige klei gebruikt is voor het bakken van tegels. Hij kocht in 1638 voor *f* 678 zeven hond (is in totaal 9900 m^2) land aan de Nieuwe Wolpherensedijk, grenzend aan de Dove Wetering. Het perceel was nog wel twee jaar verhuurd. Een aangrenzend perceel van twee morgen (= 17.000 m^2) kocht hij in 1662 voor *f* 1200. De erfgenamen van Jacobs kleindochter Johanna Wijtmans verkochten in 1740 genoemde landerijen voor *f* 1350.

In de tegelbakkerij werd ongeraffineerd zout gebruikt. In 1675 verklaarde Nicolaas Wijtmans dat hij noch zijn vader ooit impost op het zout hadden betaald. Deze verklaring legde hij af op verzoek van de Delftse plateelbakkers, onder wie Lambertus Cleffius in De Metalen Pot.

In 1652 kocht Wijtmans voor *f* 675 een morgen land in de Lange Slagen, twee jaar later gevolgd door het ten noorden daarvan gelegen perceel Het Ekelkampke, groot twee morgen, voor *f* 1223,15. In 1657 schafte hij voor *f* 450 nog een morgen land aan dat ten zuiden van Het Ekelkampke lag. Wijtmans' zoon Nicolaas erfde in 1715 twee morgen land aan de Grote Haarsekade. In totaal bezat Jacob Wijtmans dus 60.900 m² land.

MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELING EN FINANCIËLE POSITIE

De tak van de familie Wijtmans waartoe Jacob behoorde, was Hervormd. Hij deed belijdenis in 1649. Dit opende de mogelijkheid zich een positie te verwerven in diverse besturen. Daarbij waakte hij ervoor geen partij te kiezen voor bepaalde facties in de vroedschap. Schematisch volgen hier de functies van Jacob Wijtmans (min of meer in opklimmende volgorde qua status):

1. diaken 1658-1659
2. ouderling 1665-1666 en 1670-1671
3. luitenant burgerwacht (kwartier Havendijk) mei 1651-apr. 1653
4. kapitein burgerwacht (kwartier Havendijk) mei 1659-apr. 1661
5. regent vrouwenhuis mei 1651-apr. 1654 en mei 1655-apr. 1658
6. regent weeshuis mei 1660-apr. 1663
7. hoogheemraad Land van Arkel beneden de Zouwe 1668-1669 en 1671
8. schepen 1669.

Zijn zoon Nicolaas Wijtmans schopte het heel wat verder:

1. ouderling 1688, 1694 en 1703
2. regent gasthuis mei 1683-apr. 1686
3. heemraad De Overwaard 1690-1691
4. hoogheemraad Land van Arkel beneden de Zouwe 1688
5. grote waarsman van het Land van Arkel beneden de Zouwe 1696 en 1701
6. schepen 1684-1685, 1688, 1690, 1694, 1696 en 1702
7. vroedschap 1687-1720
8. burgemeester 1692-1693
9. gecommitteerde raad ter admiraliteit op de Maze mei 1705-apr. 1708.

Bij de personele quotisatie van 1742 blijkt het huis met tegelbakkerij van Pompe een huurwaarde te hebben van *f* 250 per jaar; hij heeft drie dienstbodes in dienst en beschikt over een overdekt rijtuig met vier wielen en twee paarden.

Nicolaas' kleinzoon, Jan van Oort werd schepen, maar overleed op jeugdige leeftijd. Zijn weduwe hertrouwde met een oud-schepen, die echter ook al snel overleed, waarna zij nogmaals hertrouwde, dit keer met een man die ongeveer de status van Nicolaas Wijtmans had.
Volgens de aanslagen in de 200ste en 1000ste penning had Jacob Wijtmans in 1653 een vermogen van *f* 6000 resp. *f* 4000. Volgens de 200ste penning van 1672 was zijn vermogen gegroeid tot *f* 10.000. Volgens de 100ste penning van 1689 beschikten zijn erfgenamen over een vermogen van *f* 11.960.

HET BEDRIJF WIJTMANS IN GORCUM

1. Museum Delft

2. Herkomst onbekend

3a. Herkomst onbekend

3b. Herkomst onbekend

Herbert van den Berge

Hoe moeten wij het Gorcumse bedrijf van Wijtmans zien in het grotere geheel van de Hollandse en Friese majolicabakkerijen? Hoe komt het dat deze bedrijfstak in Nederland juist in de eerste helft van de zeventiende eeuw min of meer ontstaat en gelijk zo'n grote vlucht neemt? Waarom vestigde men een dergelijk bedrijf in Gorcum? Welke producten werden in Gorcum gemaakt en zijn die te onderscheiden van de producten uit andere bedrijven?

OPZET ONDERZOEK

In een poging zoveel mogelijk antwoorden te vinden op de hierboven gestelde vragen werd onderzoek in twee richtingen ondernomen. Enerzijds vond uitgebreid nieuw archivalisch onderzoek plaats (Van Dijk 2003), anderzijds probeerden wij te komen tot een zo uitgebreid mogelijke inventarisatie van tegels, waarvan met redelijke zekerheid de oorspronkelijke aanbrenglocatie nog was te achterhalen. Waren dit aanvankelijk vooral huizen in de binnenstad van Gorcum, inclusief de tegels bewaard in het museumdepot, later werden hierbij ook vondsten betrokken uit huizen, vooral boerderijen, in het direct aangrenzende deel van de Alblasserwaard. Slechts zelden betrof dit tegels in de originele staat; meestal waren het tegels bij particulieren of verzamelaars en kon alleen uit navraag de oorspronkelijke plaats van bevestiging nog worden achterhaald. Wij realiseerden ons vaak dat nu echt het allerlaatste moment was aangebroken om dit onderzoek uit te voeren. Eén generatie later zou alle kennis over de precieze herkomst van tegels zo goed als verloren zijn geraakt en op dat moment zijn tegels niet meer dan mooie postzegels in een collectie. Alleen staat in tegenstelling tot postzegels op tegels nimmer de plaats van herkomst vermeld.
Tot voor kort wisten wij van het Gorcumse tegelbakkersbedrijf niet veel meer dan wat Hudig in zijn overzicht over de in Nederland werkzame plateelbakkerijen in 1933 al had geschreven. Behalve achteraf niet uitkomende vermoedens over de Gorcumse burgemeester Anthoni de Hoogh, waren dat slechts de naam Wijtmans en de werkzaamheid van het bedrijf onder die naam vanaf 1633 tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw. Er werd, behalve een naderhand ook onjuiste toeschrijving van een tableau, geen enkele aanwijzing gegeven welk soort tegels dit Gorcumse bedrijf

4. Herkomst onbekend

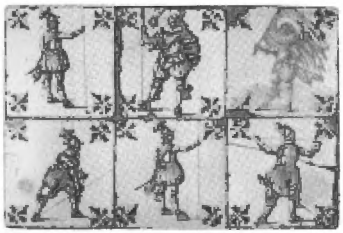

5. Museum Delft

6. Uit singelvulling onder de stadsmuur bij de Altenawal

7. Gorcum binnenstad

maakte. In het recent verschenen overzichtswerk over *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, 1570-1930* (Pluis 1997) wordt Gorcum zelfs niet meer genoemd.
Dit was de stand van zaken bij aanvang van het door ons ingestelde onderzoek naar tegels in en om Gorcum. Alvorens nu over te gaan tot het beschrijven van enkele vermoedelijk in Gorcum gemaakte tegeltypes, wordt eerst in enkele korte bewoordingen de algemene politieke en economische toestand geschetst tegen welke achtergrond de hausse in de productie van wandtegels zich afspeelde om daarna in te gaan op de wijze van ontstaan en ontwikkeling van het bedrijf Wijtmans in Rotterdam, waaruit immers het Gorcumse bedrijf Wijtmans voortkwam.

DE KOMST VAN DE EERSTE MAJOLICABAKKERS IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren de Zeven Verenigde Nederlanden nog volop betrokken bij wat achteraf de Tachtigjarige Oorlog zou gaan heten. Na 1600 waren de plundertochten in de kustprovincies van de Noordelijke Nederlanden voorbij. De economie herstelde zich op voortreffelijke wijze van de eerste fatale klappen uit deze Tachtigjarige Oorlog. Men was bezig in vlot tempo de oorlogsschade te herstellen. Door de grote toestroom van voornamelijk protestantse immigranten uit de nog bezette gebieden in de Zuidelijke Nederlanden en het noorden van Frankrijk, moesten er in verscheidene steden uitbreidingsplannen ontwikkeld worden. Deze forse immigratie bracht niet alleen de noodzaak tot stedelijke plannen voor uitbreiding, maar leverde ook de expertise op van het met tinglazuur bakken van aardewerk - in dit geval speciaal van tegels. Vanaf 1565 vestigden zich, binnen enkele jaren, verschillende majolicabakkers uit de Zuidelijke Nederlanden in deze contreien.
Met het maken van majolica was men in de – latere - Zuidelijke Nederlanden pas gestart in het begin van de zestiende eeuw. Dit procédé was oorspronkelijk afkomstig uit Noord-Italië. Toch had zich in Vlaanderen en vooral in Antwerpen de kennis en de kunde van het majolica in korte tijd tot grote hoogte ontwikkeld. Immigranten namen deze kennis en kunde mee en verwezenlijkten dit in de Noordelijke Nederlanden, met name in de zeeprovincies, want daar was de grondstof klei in ruime mate voorhanden. In het laatste kwart van de zestiende eeuw verschijnen er in Holland en Zeeland de eerste geleibakkerijen, zoals majolicabakkerijen toen wel werden genoemd, in: Middelburg, Haarlem, Amsterdam en wat later in diverse andere steden: Delft, Rotterdam, Harlingen. Waren het aanvankelijk alleen de immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, al snel gingen in Holland en Friesland waarschijnlijk ook enkele van de autochtone pottenbakkers over tot toepassen van dit nieuwe procédé. Let wel op het gebruik van tinglazuur in plaats van loodglazuur en dat niet

8. Mogelijk Gorcum

9. Mogelijk Gorcum

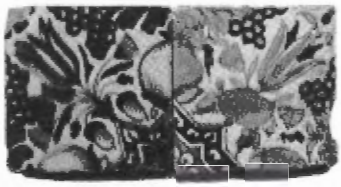

10. Mogelijk Gorcum

11. Gorcum Dalemstraat

alleen op tegels maar aanvankelijk vooral op schotelgoed. We zien deze ondernemers dan ook in akten nimmer aangeduid als tegelbakkers, maar altijd als 'geleijerpottenbakker'. Men heeft het dan over een geleibakkerij en niet over een majolicabedrijf, zoals wij het in dit stuk steeds zullen noemen. Tegels vertegenwoordigden in deze zich snel ontwikkelende branche aanvankelijk slechts een klein deel van de totale majolicaproductie. Doordat het in Holland feitelijk ontbrak aan een feodale bovenlaag, werd de toegenomen welvaart van de Gouden Eeuw veel beter verspreid over de totale bevolking. De vernieuwing die gevonden werd in het aanbrengen van tegels, vanuit hygiënisch oogpunt bezien, was voor iedereen bereikbaar. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden in het westen des lands in praktisch ieder nieuw te bouwen pand wel tegels verwerkt. De snelle opkomst van de majolicabakkerijen in de Noordelijke Nederlanden hangt samen met de eerdergenoemde stadsuitbreidingen Het was tevens de hoofdoorzaak om hetgeen aanvankelijk als een bijproduct van de majolica-schotelgoed fabricage werd gezien, te gaan maken als hoofdproduct. Na 1650 zal, met uitzondering van Delft, nagenoeg de volledige majolicanijverheid zich hebben ontwikkeld tot bijna alleen tegelproducerende majolicabedrijven, zodat er vanaf dat moment pas echt gesproken kan worden van tegelbakkerijen.

ECONOMISCHE VLUCHT UIT BRABANT

Net als de meeste steden van Vlaanderen en Brabant moet rond 1600 het nog door Spanje bezette 's-Hertogenbosch een economisch dode stad geweest zijn. Voor de inname in 1629 door de stedendwinger Frederik Hendrik was 's-Hertogenbosch een plaats waar de handelsstromen aan voorbij gingen. Er bestonden eenvoudigweg onvoldoende mogelijkheden tot handel naar de Noordelijke Nederlanden. Zowel de ongeschoolde arbeiders, als de in het gildensysteem geschoolde meesters, zullen daarom hun economisch heil gaan zoeken in de zojuist bevrijde gebieden. Het is opvallend dat juist twee uit 's-Hertogenbosch afkomstige geslachten terecht kwamen in Rotterdam en beiden daar tot de eerste majolicabakkers gerekend kunnen worden. Rotterdam bood met zijn goed ontsloten achterland meer mogelijkheden tot ontplooien van handelsactiviteiten dan hun - economisch doodbloedende - vaderstad. Om dus voornamelijk economische redenen nemen de protestantse geslachten Van den Heuvel en Wijtmans, samen met vele andere ondernemende families, de wijk naar de gewesten Holland en Zeeland. Het waren in dit geval beslist geen berooide mensen die de landsgrenzen passeerden, maar zonen van in 's-Hertogenbosch welgestelde ingezetenen. Vader Van den Heuvel was in 's-Hertogenbosch lakenkoopman, van vader Wijtmans is het precieze beroep niet bekend. Beide geslachten hadden in

12. Gorcum stadswal

13a. Benschop

13b. Benschop

14. Mogelijk Gorcum

's-Hertogenbosch geen plateel- of pottenbakkersverleden. Ze kwamen met een mogelijk redelijk gevulde zak geld en in ieder geval een gedegen vakopleiding naar het vrije westen en zochten daar naar een goede belegging om winst met hun kapitaal te maken. Wat was in het begin van de zeventiende eeuw – met een snelgroeiende economie in de Noordelijke Nederlanden – een betere belegging dán een investering in de nijverheid.
Henrick van den Heuvel startte in 1611 een majolicabedrijf in het huis De Bergh Sion aan de noordzijde van de Hoogstraat, niet ver van de St. Laurenskerk en Claes Wijtmans in 1614 op de Korte Wijnstraat, niet ver van de Leuvehaven. Beiden deden geen aankoop van een al bestaande pottenbakkerij, maar startten gelijk met een nieuw majolicabedrijf. Voor Rotterdam gold dit als een geheel nieuwe bedrijfstak, die moest gaan voldoen aan de snel toenemende vraag naar allerlei imitatie porseleinen aardewerk. Dit aardewerk - dat na te zijn geglazuurd en beschilderd – moest zo goed mogelijk lijken op het sinds 1602 door de VOC in Nederland royaal ingevoerde Chinese porselein.

UITBREIDING

De beide oorspronkelijk uit 's-Hertogenbosch afkomstige families Van den Heuvel en Wijtmans deden het zakelijk goed in hun nieuwe woonplaats Rotterdam en hun bedrijven rendeerden dan ook uitstekend. Door deze voorspoedige ontwikkeling kon men plannen gaan maken voor een verdere uitbreiding. In diverse plaatsen werden op gunstige lokaties filialen of dochterondernemingen opgericht. Deze bedrijven werden in veel gevallen geleid door familieleden. Voor Van den Heuvel waren dat:
Dordrecht (1613), Jacob en Geeraart van den Heuvel;
Gouda (1621), Willem Jansz Verswaen, zwager van Hendrik van den Heuvel;
Harlingen, (1633), Hendrik van den Heuvel in samenwerking met Jan Adamsz. Gipson.

Voor Wijtmans waren dat:
Utrecht (1629), Jan Claesz. Wijtmans;
Gorcum (1633), Jacob Claesz. Wijtmans;
Rotterdam (1640), Delftschevaart bij de Raambrug, Carel Claesz. Wijtmans;
Hoogstraat Rotterdam (1640), Leendert de Meijer, zwager van Carel Claesz. Wijtmans.
Er tekent zich een waar imperium af van met elkaar verbonden majolicabedrijven, die zoals blijken zal, meer gemeenschappelijk hebben dan alleen de familieband.

15. Gorcum Bloempotsteeg 19

16. Gorcum, Kortendijk

17. Herkomst onbekend

18. Gorcum binnenstad

STAMVADER CLAES WIJTMANS

De Rotterdamse stamvader van het geslacht is Nicolaes [Claes] Jansz. Weydmans of Wytmans. Hij ontwikkelde zich als een bekwaam zakenman en excelleerde in verschillende takken van kunstnijverheid. Van origine was hij graveur, tekenaar en graveur op glas en zilver. Hij was stichter en eigenaar van een eigen glashuis met een in 1613 door de Staten-Generaal verleend patent. Door zijn activiteiten heet nog steeds een deel van de huidige binnenstad van Rotterdam, Glashaven. In dit verband is het ook aardig te noemen dat hij al in 1600 door de Staten-Generaal van Holland betaald werd voor het maken van een plattegrond van de fortificaties van Gorcum. Claes Jansz Wijtmans komt er pas op latere leeftijd toe een majolicabedrijf te stichten. Hij heeft dan al een uitgebreide praktijk als graveur op papier en glas en zal dit graveren ook na de start van zijn plateelbakkersactiviteiten als inkomstenbron aanhouden. In het in 1619 van de latere Gorcumse burgemeester Anthoni de Hoogh gekochte huis op de Wijnstraat te Rotterdam, maar ook op al eerder en later gekochte terreinen, heeft Claes Jansz Wijtmans vanaf 1614 tot aan zijn dood in 1642 een majolicabakkerij gedreven. Hij verkrijgt in 1614 van de Staten-Generaal, met uitsluiting van anderen in de 'Vereenichde Nederlanden', het monopolie om porselein te maken. Wanneer hij eenmaal een majolicabakkerij op de Korte Wijnstraat heeft gesticht, weet hij het zowel kwalitatief als kwantitatief tot grote hoogte op te voeren, zodanig dat zelfs de Admiraliteit van de Maze, niet bij andere plateelbakkerijen, maar juist bij Wijtmans zijn inkopen doet. Dat hij als bekwaam graveur fraaie tegels kon maken staat boven alle twijfel verheven. Wij kunnen dit zien aan de tegels die aan zijn bedrijf op de Korte Wijnstraat worden toegeschreven (afb.1 t/m 5). Overigens is de veelkleurige vogel en bloemserie daarmee één van de weinige voorbeelden van vroeg zeventiende-eeuwse tegelseries, waarvan nu met redelijke zekerheid het exacte majolicabedrijf als maker is aan te wijzen.

VESTIGINGSFACTOREN VOOR EEN MAJOLICABEDRIJF

Waarom vestigt zich een nieuw majolicabedrijf juist in Gorcum en niet in één van de andere kleine steden van het gewest Holland zoals Woerden, Schoonhoven of Geertruidenberg, of niet in één van de dorpen in de omgeving van Gorcum zoals Arkel, Schelluinen of Giessenburg? Hiervoor moet gekeken worden naar de vestigingsfactoren, overigens uiteenvallend in factoren die de mogelijke vraag naar majolicaproducten gunstig beïnvloeden en in factoren die het op te zetten productieproces zullen faciliteren. Wij zullen de volgende factoren bespreken: stadsuitbreiding, welvarendheid van het achterland, ligging aan het water, bekendheid met de streek en

19a. Gorcum binnenstad

19b. Gorcum binnenstad

20. Gorcum, opgebaggerd uit de Nieuwe Haven

21. Gorcum binnenstad

aanwezigheid van geschikte klei. We willen eerst kort deze factoren de revue laten passeren, alvorens over te gaan tot het onderzoek van de Gorcumse tegels zelf.

Stadsuitbreiding

Net als Amsterdam breidde Gorcum zich aan het einde van de zestiende eeuw uit. De nieuwe gebieden werden door de stad verkaveld en deels voor bewoning uitgegeven. Al met al een voor die tijd enorm project. De stadsuitbreiding betekende voor Gorcum een duidelijke toename van de bouwactiviteiten. Door de nabijheid van open water in singels, grachten, havens, rivieren – zoals de Waal en Boven-Merwede - was in Gorcum, net als in alle andere steden van Holland, de grondwaterspiegel hoog, waardoor de nieuw te bouwen huizen altijd vochtig waren. De muren waren niet geïsoleerd en spouwmuren bestonden nog niet. Wilde men in deze nieuwe huizen dit vochtprobleem zinvol te lijf gaan dan vereiste dit uitgebreide betegelingen. Dat gold zeker voor de kelders en de souterrains, maar ook wel voor de begane grond. In dit kader passen de één tegel hoge schrobplinten, bedoeld tegen het optrekken van absorberend schrobvocht, de lambriseringen in de gang en de betegelingen in kelders, met name in de nauwe kelderopening. Naast vochtwerend waren betegelingen ook makkelijk schoon te houden, ze werden daarom al vroeg in de zeventiende eeuw gebruikt als bekleding van de haardachterwand.

Welvarendheid van het achterland

Gorcum had een achterland met een welvarende boerengemeenschap. Zoals overal elders in de Nederlanden vormden de zestiende en de zeventiende eeuw tot aan 1650 een periode van agrarische welvaart. Deze zorgde voor een bevolkingsexplosie, waardoor vele boerenzonen naar de steden trokken. De welvaart was ook de aanleiding tot nieuwbouw van boerderijen. De boerderijen werden tot in de zeventiende eeuw in vakwerkbouw gemaakt maar konden nu in steen gebouwd worden. Niet eerder kon men met het betegelen van de muren beginnen.

Ligging aan het water

In vroeger eeuwen was in het waterrijke Nederland vervoer over water het meest efficiënte transport. Jacob Wijtmans sticht zijn nieuwe bedrijf in een pand op

22. Dordrecht, Grote Kerkbuurt

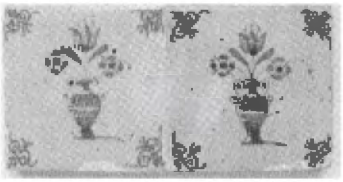
23. Gorcum hoek Krommenhoek/Kriekenmarkt

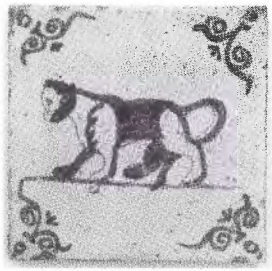
24. Meerkerk Zouwendijk

25. Meerkerk Zouwendijk

de Appeldijk 3, dus aan de mond van het riviertje de Linge, vlak voordat het de Merwede in stroomt. Dit vereenvoudigde de mogelijkheid tot aanvoer van de benodigde klei en brandstof. Vanaf deze plek aan de Lingehaven is het per boot eveneens eenvoudig om de eindproducten te verspreiden over het achterland. Gelijke situaties als die bij Wijtmans op de Appeldijk in Gorcum deden zich voor in de omringende steden met majolicabakkerijen. In Gouda is het bedrijf Verswaen dan ook gelegen aan de Oosthaven vlak voor de uitmonding van de Gouwe in de Hollandsche IJssel, in Rotterdam is het bedrijf Wijtmans aan de Wijnhaven vlak bij de Maas gevestigd en ligt in Dordrecht het bedrijf van Van den Heuvel aan de Nieuwe Haven vlak bij de entree naar de Oude Maas. Al deze bedrijven lagen dus bij een grote rivier, waardoor ze gemakkelijk toegang hadden tot het zeer waterrijke deltagebied van zuidwest-Nederland. Uit de ligging blijkt ook dat het voor majolicabakkerijen noodzakelijk was om over een veel groter achterland te kunnen beschikken dan dat dit voor lokale pottenbakkerijen het geval was.
Dorpen die Gorcum omringen, hebben niet dezelfde goede verbinding met open vaarwater en zijn daarom minder aantrekkelijk als vestigingsplaats, terwijl er bovendien door een edict, nog stammend uit de tijd van keizer Karel V, een verbod rustte op het uitoefenen van een dergelijk soort bedrijvigheid op het platteland. Al had men bij het begin van de Tachtigjarige Oorlog het landsheerlijke gezag van de Habsburgers afgezworen, dit edict werd gehandhaafd. De steden vonden hierin de mogelijkheid om bij het hen omringende platteland een repressief beleid te kunnen uitoefenen.

Bekendheid met de streek

Vader Claes Wijtmans zocht naar een goede vestigingsplaats voor weer één van zijn kinderen Er bestonden waarschijnlijk al goede handelscontacten met Gorcum. Vóór 1633 zal, naast Gouda, vooral Rotterdam tegels aan Gorcum hebben geleverd. Het grootste deel van de tegels uit Rotterdam was mogelijk al uit het bedrijf Wijtmans afkomstig. Zoon Jacob Wijtmans ging bovendien trouwen met een niet onbemiddelde Gorcumse.

Aanwezigheid van geschikte klei

Het is natuurlijk het beste om een majolicabedrijf in een plaats of op een plek te vestigen waar in de directe omgeving klei gewonnen kan worden. Niet voor niets zijn alle zeventiende-eeuwse majolicabedrijven alleen in zeeprovincies ontstaan, dus in

26. Nieuwpoort achter het arsenaal

27. Herkomst onbekend

28. Herkomst onbekend

29. Rotterdam binnenstad

die gebieden waar gemakkelijk de grondstof zeeklei te verkrijgen was. Om schotels en tegels met weinig bakscheuren te kunnen maken, moest elders vaak lokale klei vermengd worden met kalkrijkere klei of mergel zoals Engelse of Doornikse klei. Goudse klei – verkregen door het baggeren van de Hollandsche IJssel – hoefde door zijn natuurlijke rijkdom, net als klei uit de Merwede, niet verrijkt te worden met mergel. Dat dit niet hoeven mengen van de lokale Gorcumse klei met mergel goed uitkwam spreekt voor zich. In West-Europa heerste nog steeds oorlog, waardoor handel met plaatsen als Doornik niet goed mogelijk was.

Het relatief hoge kalkgehalte van de lokale Gorcumse klei bepaalt de typische, vaak zeer lichtgele kleur van de scherf van het bij Wijtmans in Gorcum gemaakte majolica. De vastheid van de toch tweemaal gebakken klei van majolicategels is niet groot en de tegels hebben soms de hoedanigheid van schoolkrijt. Wanneer men met een slijptol de achterkant van een tegel van zijn specie wil ontdoen, vertoont de kleistructuur weinig weerstand en slijpt men er gemakkelijk diepe groeven in. We nemen aan dat direct na de vestiging van het bedrijf in 1633 nog voor een deel geïmporteerde klei werd gebruikt, die voor een lichtrode scherf zorgde. Al snel werd - uitsluitend - gebruik gemaakt van in Gorcum gewonnen klei. De uit 1636 gedateerde J.DAWM-tegel heeft reeds een volledig gele scherf (afb.31).

Zoals uit archivalische bronnen bleek, werd in Gorcum in de eerste helft van de achttiende eeuw uit de haven gebaggerd slib voor tegelfabricage aangewend (van Dijk 2003). Dit werpt een geheel nieuwe tot nu toe onbekende kijk op de herkomst van de voor deze fabricage zo nodige grondstof.

De familie Wijtmans had overigens ook grond in eigendom buiten de stadsmuren, niet als geldbelegging, maar aangekocht om daar klei te kunnen winnen. Grondbezit buiten de stadsmuren was ook bekend van tegelbakkerijen elders. De Goudse majolica-bakkersfamilie Verswaen bezat grond in de polder Oucoop; overigens was daar geen klei, maar veen de grondsoort, zodat Gierveld (2002) kon wijzen op de noodzaak van het hebben van gras- of hooiland voor het in de verf- of kleimolen lopende werkpaard. Winning van veen ter verkrijging van noodzakelijke brandstof voor de oven kan eveneens een reden zijn geweest.

DE VESTIGINGSPLAATS GORCUM VOOR 1633

Qua vestiging van een majolicabakkerij behoort Gorcum niet tot de steden van het eerste uur. Wij zijn het dan ook niet eens met het door Hudig (1920) geuite vermoeden, dat de latere burgemeester van Gorcum, Anthoni de Hoogh, al voor 1633 plateelbakkersactiviteiten verrichtte binnen de stad Gorcum en evenmin met

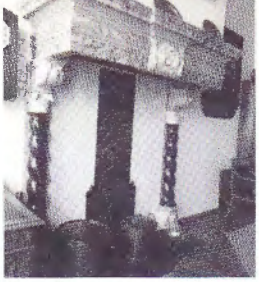

30. Gorcum binnenstad

31. Waarschijnlijk Rotterdam, Zandstraatkwartier 1914

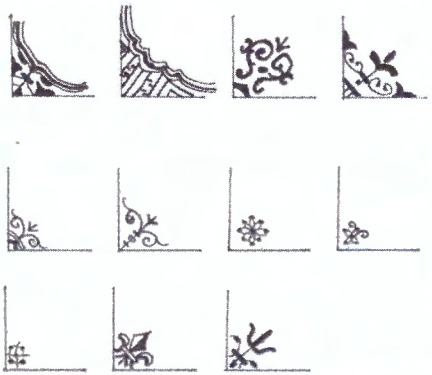

32. Tegelhoekfiguren

33. Gorcum Burgstraat 7

de suggestie dat Jacob Wijtmans bij zijn aantreden in 1633 een goed werkend bedrijf overnam van deze Anthoni de Hoogh. In de archieven van Gorcum is niets gevonden dat met zekerheid majolica-bakactiviteiten in Gorcum van vóór 1633 rechtvaardigt. Anthoni had als handelaar en koopman echter wel belangen in de nieuw opkomende bedrijfstak, die overigens van hem alleen maar bekend zijn in de Wolfshoek te Rotterdam.

Wel werden in de archieven voor Gorcum tegelleveranties aangetroffen, maar deze waren afkomstig van bedrijven die buiten Gorcum gevestigd waren. Het bedrijf van Hendrik Tijsz. levert in 1606 tegels aan een huis behorend aan de Hervormde kerk en het bedrijf van Hendrik van Woerden levert in 1627 tegels aan het mannenhuis. Van sommige, door ons bij de inventarisatie gevonden tegels kan alleen al door de vermoedelijke datering vastgesteld worden dat de fabricage buiten Gorcum moet hebben plaatsgevonden (afb.6 t/m 12). Voor de oudere exemplaren komt dan Rotterdam als leverancier het meest in aanmerking. Voor Dordrecht (na 1613) en met name Gouda (na 1621) zijn veel van deze tegels te oud. Van Gouda, maar dan uit latere tijd, werden wel tegels in Gorcum aangetroffen, bijvoorbeeld de bloempottegel (afb.13) en tegels uit de polychrome serie vogels en bloemen op een groen 'grondje' (afb.14). Opmerkelijk is dat in de archieven na 1633 leveringen aan het stadsbestuur en andere instellingen door derden van buiten Gorcum volledig wegvallen ten gunste van leveranties door alleen Jacob Wijtmans. Een en ander houdt in dat het tegeltableau van de drie bloempotten (afb.15), in het verleden praktisch altijd als enige aan Gorcum toegeschreven, niet van Gorcumse origine kan zijn. Want met een fabricagedatum tussen 1610 en 1625 is het tableau ouder dan 1633. De lijsttegels, die apart het tableau omgeven, zijn smaller dan de gebruikelijke helft van een normale tegel. Ze komen mogelijk wel uit dezelfde fabriek, maar lijken niet tegelijk met de andere tableautegels te zijn gemaakt.

Anthoni de Hoogh moeten wij, door zijn vele transacties van onroerend goed in Rotterdam, net als Claes Jansz Wijtmans en Henrick Gerritsz van den Heuvel zien als ondernemer. Anthoni wordt in akten 'steenbakker' genoemd, omdat hij een steenbakkerij bezat bij Gorcum. Daar werden alleen bakstenen gemaakt en geen majolica wandtegels. Wel kocht hij in 1616 een 'porceleinhuis', ook wel 'galeijsbackerij' genoemd, aan de Wijnhaven/Wolfshoek vlak bij de Leuvehaven in Rotterdam. Dit porseleinhuis was voor Anthoni de Hoogh pure geldbelegging en omdat blijkbaar de daaruit voortkomende revenuen tegenvielen ging hij al weer binnen drie jaar over tot verkoop aan Claes Jansz. Wijtmans, zij het voor een aanzienlijk lager bedrag dan waarvoor hij het zelf gekocht had. Goede herinneringen zal hij dan ook aan dit majolica-avontuur niet hebben overgehouden. Mogelijk was de verkoop in 1619 van zijn

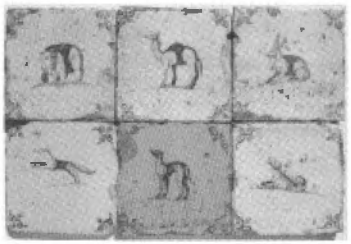
34. Goeree-Overflakkee

35. Dordrecht binnenstad

36. Herkomst onbekend

37. Herkomst onbekend

porseleinhuis zijn eerste contact met de familie Wijtmans. Hoe dan ook, toen de zoon van Claes, Jacob Wijtmans, zich in 1633 in Gorcum vestigde, waren beide families door eerdere handelscontacten beslist geen onbekenden voor elkaar.

HET JAAR VAN OPRICHTING:1633

Als Jacob Wijtmans in 1633 poorter van Gorcum wordt, zal hij daar nog geen werkzaam majolicabedrijf aantreffen. Het verlenen aan hem van een exclusief octrooi zou anders niet zo makkelijk zijn gegaan. Hij sticht, als eerste, een majolica bakkerijbedrijf in Gorcum en wordt daarbij geholpen door zijn schoonvader. Deze koopt voor hem in 1634 een bedrijfspand op de Appeldijk. In respectievelijk 1651 en 1669 koopt Jacob Wijtmans de twee aangrenzende panden, die later gedrieën zijn bedrijfsruimte op de Appeldijk 3 zullen vormen. Hoewel wij er van mogen uitgaan dat Jacob Wijtmans in 1634 een nieuwe bedrijfstak voor Gorcum op de Appeldijk vestigt en hiervoor van de stadsregering octrooi verkrijgt, verwerft hij alleen het recht op productie en niet op handel.

Het bleef dus ook na 1633 mogelijk tegels van elders binnen Gorcum aan te voeren en te verkopen. Inderdaad zijn deze dan ook aangetroffen. Als plaats van herkomst moet vooral gedacht worden aan steden in de nabije omgeving van Gorcum, zoals Rotterdam, Gouda, eventueel Dordrecht. Vermeld werd reeds dat de stadregering na 1633 uitsluitend zijn inkopen deed bij het enige in de stad werkzame majolicabedrijf, dus alleen bij Jacob Wijtmans. Een zeer groot deel van de in Gorcum gevonden tegels moet uit de majolicabakkerij van Wijtmans op de Appeldijk 3 afkomstig zijn. Zo kon bij een recent onderzoek in Gouda het grootste gedeelte van de aldaar gevonden tegels uit 17b/c (zie toelichting bij 'Afbeeldingen') worden toegeschreven aan de Goudse majolicabakkerij van Verswaen. Voor Gorcum lijkt dit niet veel anders te zijn. Bij aanvang van het onderzoek hadden wij geen enkel idee welke soorten tegels door de Gorcumse bakkerij van Wijtmans gemaakt waren. Het percentage, waarvan aangenomen werd dat deze tegels van buiten de stad werden ingevoerd lag hoog. Aan het einde van ons onderzoek, was dit percentage aanzienlijk gedaald.

WELKE KENMERKEN HEBBEN TEGELS DIE IN EN OM GORCUM WERDEN AANGETROFFEN?

Aangezien er in Gorcum – voor de komst van Jacob Wijtmans – geen majolicabedrijf werkzaam was, moesten wij tegels zoeken waarvan vermoed kan worden dat deze in ieder geval na 1633 nog werden gemaakt (afb.16 t/m 22).

38. Gorcum Burgstraat 7

39. Gorcum hoek Kortendijk/Broerensteeg

40. Gorcum binnenstad

41. Gorcum binnenstad

Alvorens over te gaan tot de beschrijving van de tegelvondsten is het naar onze mening verstandig om twee kenmerken van de in en om Gorcum aangetroffen tegels nader te bespreken: de tegelhoekfiguur en de centrale tegelafbeelding.

Tegelhoekfiguur

In en vooral nog om Gorcum wordt regelmatig de tegel aangetroffen met een ossenkophoekfiguur, gekenmerkt door een extra lange middensteel. Het driestreepje aan de top van de ossenkop zit vast aan de hoekfiguur (afb.23 t/m 26). Men spreekt wel van een 'gesteelde ossenkop'. Tevens bevindt zich een open rondje in plaats van een dwarsstreepje op het deel van de verlengde centrale as aan de kant van de tegelhoek. De krullen van de ossenkop hebben nauwelijks een gemeenschappelijk verloop, splitsen zich al snel, worden als eerste geschilderd en daarna worden pas de gestrekte horens er aan vast gehecht. Dit type hoekfiguur, een ossenkopvariant, kan voor een deel aan de Gorcumse majolicabakkerij worden toegeschreven. Het is een niet vaak voorkomende tegelhoekfiguur en komt in het eerste standaardwerk over Nederlandse tegels van Vis en De Geus (1933) slechts éénmaal voor met 'een viertje met blauwe dierfiguren'. Behoudens in vondsten van de Werkgroep Archeologie Gorinchem, in het depot van het Gorcums Museum en in die van het Historisch Museum Rotterdam komt de ossenkop met verlengde centrale as niet veel voor.

In het bedrijf van zijn vader zal de jonge Jacob Wijtmans het métier van geleyerbacker geleerd hebben. Dit bedrijf op de Wijnhaven in Rotterdam was gerenommeerd en maakte zeer fraaie tegels (afb.1 t/m 5). In de tegelproductie na 1633 zullen zeker sterke overeenkomsten bestaan hebben tussen de tegels die gemaakt zijn in Rotterdam en in het nieuwe bedrijf in Gorcum. De hoekfiguur met ossenkop en lang doorlopende centrale as, die door ons 'als typisch Gorcums' werd gekwalificeerd, zal ongetwijfeld ook op de Korte Wijnstraat in Rotterdam gemaakt zijn (afb.27 t/m 29). De vraag rest welke tegel met ossenkop met verlengde centrale as nu in Gorcum en welke in Rotterdam geproduceerd werd. De tegels met deze hoekfiguur aangetroffen in Gorcum en omgeving hebben wij aan Gorcum toegeschreven. Het betreft wel zonder uitzondering steeds los materiaal of tegels uit een latere herzetting, omdat in Gorcum en directe omgeving geen oorspronkelijk zeventiende-eeuwse haardbetegeling meer aanwezig is (afb.30).

Een tegel (afb.31) met dergelijke ossenkophoekfiguren, waarvan wij aannemen dat deze, gezien de signering aan de voorzijde, door Jacob Wijtmans geschilderd is, is

42. Gorcum in de Lingehaven

43. Gorcum binnenstad

44. Goudriaan Noordzijde 31A

45. Nieuwpoort Binnenhaven

een gelegenheidsexemplaar. Dat is te zien aan het gebruik van deels paarse trek met blauwe vulling, waar doorgaans een volledig blauwe schildering volstond en aan de plaatsing van de initialen aan de voorzijde van de tegel, terwijl normaal initialen worden aangetroffen op de ongeglazuurde achterzijde van sommige tegels. De daar geplaatste letters en eventuele cijfers krijgen bij de tweede ovengang van de tegel een zwarte kleur. De initialen die nu op de voorzijde staan, zijn door het aldaar toegepaste glazuur voor verbranding beschermd en hebben daardoor hun blauwe en paarse kleur gekregen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw komt niet vaak een monogram of initialen op de achterzijde van een tegel voor; dit is maar bij ongeveer één op de honderd tegels het geval.
We nemen aan dat J.DAWM staat voor Jacob (da) Wijtmans, waarmee deze tegel de enige bekende tegel is met een monogram of initialen van deze majolicabakker. Jacob verkeerde in 1636 niet meer in de leerlingenfase, maar was al 3 jaar eigenaar van het bedrijf op de Appeldijk. De tegel is niet bepaald een meesterstuk. De scherf is poreus en erg zacht en de op de voorzijde gebruikte kleuren zijn flets met een vreemde mengeling van paars en blauw. De beschildering getuigt niet van een geweldig schilderstalent. Jacob lijkt weinig schilderservaring te hebben gehad.

Een tweede in Gorcum toegepaste hoekfiguur is de, in de afvalberg van de Goudse plateelbakkerij aangetroffen, voluuthoek (afb.32). Ondanks de overeenkomst in de voluuthoeken menen wij dat de in Gorcum aangetroffen tegels niet bij Verswaen in Gouda gemaakt zijn, omdat daarop de middenfiguur meestal een ambacht, of in ieder geval een mensfiguur voorstelt en bijna nooit een dier. In Gorcum is bij een voluuthoek een dier een bijna obligate middenfiguur (afb.33). Zoals wij nog zullen zien zijn de dierafbeeldingen vaak ontleend aan prenten van de Antwerpse graveur Adriaen Collaert. Dezelfde dierfiguren komen ook op tegels voor met ossenkophoekfiguren met verlengde centrale as (afb.34) en op tegels met de gewone ossenkophoekfiguur met dubbelstreepsonderslag (afb.35). Niet alleen voor de dier-, maar ook voor de mensfiguren is dit het geval (afb.36 en 37). Achteraf kunnen bij een deel van de voluuthoektegels soms kleine verschillen in de uitvoering van de hoekfiguur tussen Gouda en Gorcum worden aangewezen. In Gorcum wordt bijvoorbeeld door een bepaalde schilder steeds aan de binnenzijde van de grote voluutkrullen een complete in plaats van een halve kleine voluutkrul geschilderd (afb.38).

Een derde in Gorcum aangetroffen hoekfiguur is de spitse lelievariant (afb.39), die op zijn beurt ook weer in de afvalberg van de Goudse plateelbakkerij Verswaen werd gevonden (Van den Berge 2002). De tegels die in Gorcum met deze hoekfiguur werden aangetroffen, hebben een ovale vorm van het middenblad en de beide zijbladen

46. Gorcum Dalemstraat

47. Meerkerk Zouwendijk

48. Gorcum Dalemstraat

49. Gorcum Burgstraat 7

staan meer naar elkaar toe zodat een komvorm ontstaat (Pluis C.02.00.21). De in Gouda gemaakte tegels met deze hoekfiguur hebben een langgerekte driehoekvorm van het middenblad, terwijl de zijbladen meer uiteen staan (Pluis A.04.02.05). In Gouda komt deze hoekfiguur voor op de polychrome vogel- en bloemserie. In Gorcum zagen wij hiermee alleen monochroom blauwe tegels met als middenfiguur vooral zoogdieren en een enkele keer een mensfiguur (afb.40).

Natuurlijk zijn er ook andere hoekfiguren op tegels in Gorcum geschilderd dan alleen een ossenkop met verlengde centrale as, hoekfiguren met voluten of met een spitse lelievariant. Hieronder bevonden zich zelfs zeldzame hoekfiguren (afb.41). Deze met eenzelfde bloempot geschilderde tegel als de tegel met op de voorzijde de J.DAWM-initialen, heeft een zeldzame leliehoekfiguur. De langwerpige blaadjes op de centrale enkele steel van de tulp gaan gepaard af, hetgeen veel overeenkomst heeft met de uitwaaierende blaadjes op de steel van de lelie in de hoekfiguur. In het verlengde van deze leliehoekfiguur ligt de even zeldzame hoekfiguur met een lelie met krullen (lelievoluut: Pluis A.06.01.04 en C.02.00.31), die wij ondanks zijn zeldzaamheid toch tweemaal als tazzategel met deze hoekfiguur in de binnenstad van Gorcum aantroffen (afb.42). Met deze hoekfiguur zijn ook weer centrale dierfiguren naar prenten van Collaert bekend.
Op een ander type 'bloempot-tegel' is een centrale stengel afgebeeld voorzien van twee rijen langwerpige blaadjes. De blaadjes zijn symmetrisch geplaatst. Deze tegel wordt regelmatig in Gorcum en omgeving aangetroffen en komt zowel met als zonder halve rozet langs de zijkant van de tegel voor (afb. 43). Het is niet uitgesloten dat tegels met identieke of net iets anders uitgevoerde zijkantrozetten ook uit Gorcum afkomstig zijn (afb.16). We zagen op twee lokaties de donkerblauwe, ook wel met andere kleuren aangevulde, tegels met centraal een grote vogelfiguur en zijkantrozetten.
Ook werden op vier vindplaatsen tegels aangetroffen met als hoekfiguur een spin voorzien van negen stippen, waarbij deze stippen niet in drie rijen van ieder drie stippen zijn afgebeeld, maar steeds in een kring gegroepeerd zijn om een centrale stip. Deze hoekfiguur werd tot nu toe doorgaans aan Delft toegeschreven. Uit een haardpartij van een boerderij te Goudriaan is een grote serie tegels met een dergelijke hoekfiguur, voorzien van verschillende kleine blauwe bloem-, vogel- en mensfiguren, bekend (afb.44). Een in Nieuwpoort aangetroffen tegel was voorzien van een spelende Cupido (afb.45) en dezelfde hoekfiguur.

De meest voorkomende hoekfiguur in Gorcum is, net als in de andere majolicabakkerijen in Holland in het tweede kwart van de zeventiende eeuw, de 'gewone' ossenkop.

50. Mogelijk Gorcum

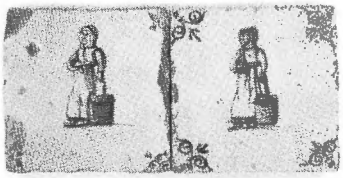
51. Waarschijnlijk Rotterdam binnenstad

52. Mogelijk Gorcum

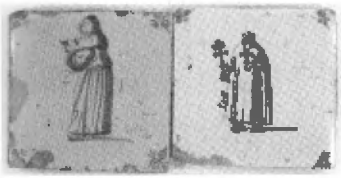
53. Mogelijk Gorcum

Ze komen meestal voor in een vrij kleine uitvoering met tweestreepsonderslag, maar er bestaan ook oudere in een grotere uitvoering met driestreepsonderslag. In deze uitvoering zijn deze tegels zeldzaam. De oudste voorbeelden van ossenkophoekfiguren uit Gorcum en omgeving zijn eveneens groot (afb.22 t/m 25, afb.46 t/m 48, afb.139, afb.148, afb.179 t/m 181). Op de iets jongere tegels zijn de ossenkoppen kleiner afgebeeld (afb.49 t/m 55 en afb.140). Tegels met krijgslieden treft men in en om Gorcum niet alleen aan met ossenkophoekfiguren - wel of niet met verlengde as - maar ook met de hoekfiguur van een blauwe Franse lelie (afb.56 t/m 58). In Gorcum komen ook tegels voor waarbij de middenfiguur wordt omgeven door accoladen waarbuiten Wanli meanders of vleugelblad (afb.18 t/m 21). Tot slot zijn waarschijnlijk in het Gorcumse bedrijf van Wijtmans ook nog tegels gemaakt waarbij de middenfiguur wordt omgrensd door halve balusters (afb.59). Het vestigingsjaar 1633 geeft aan dat er van dit tegeltype geen grote productie is geweest.
De verscheidenheid aan tegelhoekfiguren is naast tegels met de afbeelding van een brillenkoopman ook goed te illustreren aan de 'dragertjes', tegels met de afbeelding van voorover gebogen figuren, die iets op hun rug meetorsen zoals een mand of een zak (afb.60 t/m 62). Bekend zijn deze tegels met de Gorcumse variant van een hoekfiguur met ossenkop met een verlengde as. Ze zijn er ook met andere hoekfiguren, zoals de gepunte blauwe Franse lelie (afb.63). Blijkbaar zijn deze tegels alle in dezelfde majolicafabriek gemaakt. Het zijn echter geen prachtige voorbeelden van tegelmakerskunst, want de middenfiguren hebben weinig uitstraling en het glazuur is dof.

Centrale tegelafbeelding

Jacob Wijtmans nam waarschijnlijk uit het bedrijf van zijn vader sponsen (patronen) mee, zodat de tegels die hij produceerde in het begin wel erg leken op, of duidelijk waren afgeleid van de tegels uit het bedrijf van zijn vader. De veelkleurige vogel- en bloemserie is hiervan een voorbeeld (afb.64 en 65). Het merendeel van deze tegels met een soortgelijk decor heeft echter de hoekfiguur met een ossenkop met een verlengde as. Deze komen bij Gorcum met een veelkleurige middenfiguur maar zelden voor (afb.144) en zijn vrijwel altijd volledig blauw uitgevoerd. De blauwe tegel met als middenfiguur een dier of een mens komt erg vaak voor. Van het grootste deel van de zeventiende-eeuwse tegels is niet meer te achterhalen naar welk voorbeeld de sponsen gemaakt werden. Voor het Gorcumse majolicabedrijf ligt dit gelukkig geheel anders en zijn van een deel van de tegelseries de prenten waarnaar ze werden gemaakt bekend. In die tijd gebruiken veel majolicabakkerijen voorbeelden van

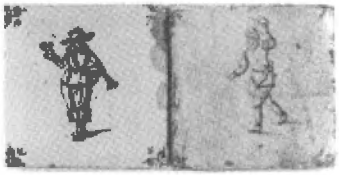

54. Mogelijk Gorcum

55. Herkomst onbekend

56. Alblasserwaard

57. Gorcum Dalemstraat

prenten als decor. Net als zijn vader in Rotterdam maakte Jacob in Gorcum tegels met afbeeldingen van krijgslieden (afb.66) naar de prenten van Jacob de Gheyn uit het boek van Johann II van Nassau: *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spiessen* uit 1607 (afb.67). Wel zijn ze schildertechnisch een stuk minder dan die van zijn vader, met name de afbeeldingen van krijgslieden die gemaakt werden op de tegels uit de fabriek op de Appeldijk (afb.68 t/m 70 en afb.71 t/m 73). Bij Wijtmans in Gorcum zijn ook afbeeldingen uit andere soldatenhandboeken als decor gebruikt. We herkennen wel op deze tegels de exercitiehoudingen, beschreven door Johann II van Nassau, zoals die zijn afgebeeld in de gravures van De Gheyn (afb.74 en 75), maar de pose van de figuur is bijvoorbeeld honderdtachtig graden gedraaid. De soldaten uit het andere instructieboek zijn meer gezet, welgedaner en dragen meestal een breed gerande vilten hoed. Door het gebruik van andere boeken kon er meer diversiteit in de afbeeldingen ontstaan. Zo zijn er onder andere tegels met afbeeldingen van piekeniers, musketiers, rondassiers (afb.188) en kruisbooggebruikers (afb.76). De tegel met een marketentster sluit qua vondstlokatie, vorm en stijl aan bij de soldatenserie van De Gheyn, hoewel zij niet door hem is afgebeeld (afb.77).

Naast series tegels met krijgslieden maakte men in het bedrijf van Jacob ook series Cupido- of Amortegels, zowel met grote (afb.45, afb.50, afb.78) als met kleine middenfiguren (afb.79 en 80). Er zijn veel tegels met kleinere Cupido-afbeeldingen bewaard gebleven. Op praktisch iedere nieuwe vindplaats met kleine Cupido-afbeeldingen worden tegels met geheel andere poses gevonden. Het is niet vast te stellen naar welke gravures deze afbeeldingen geschilderd zijn. Doorgaans worden Cupidotegels met grote centrale figuren aan Friesland, en dan met name Harlingen, toegeschreven. Dergelijke tegels zijn ook gevonden in de binnenstad van Gorcum, zowel als scherf (afb.81) als hele tegel (afb.82) en zowel met als zonder hoekfiguur.

De inventarisatie van Gorcum en de Alblasserwaard heeft tot nu toe geen andere oude tegels opgeleverd waarvan een Friese afkomst vermoed zou kunnen worden. De grote blauwe Cupido-afbeeldingen passen wel binnen de Gorcumse productie. Doorgaans is de beeltenis van de gevleugelde figuur meer mythologisch dan als christelijk te duiden. De specifieke ossenkophoek met verlengde as bij de grotere Cupido-afbeeldingen en het frequent voorkomen in Gorcum van kleinere Cupidoafbeeldingen, doet ons met redelijke zekerheid vaststellen dat de productie van deze tegels in Gorcum heeft plaatsgevonden. De tegels met een kleinere Amor- of Cupidomiddenfiguur - wanneer er verschillende figuren op één tegel staan, Amoretti- of Erotentegels te noemen, zijn overigens ook gemaakt bij Verswaen in Gouda, en waarschijnlijk ook in één of zelfs enkele Rotterdamse majolicabakkerijen. Omdat een Cupidotegel bekend is met op de achterkant het monogram van Jacob Verswaen († juli 1659) kan de productiedatum

58. Naarden

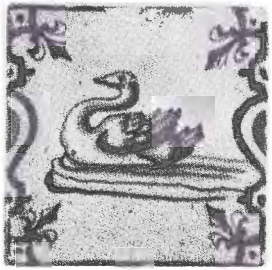
59. Waarschijnlijk Rotterdam binnenstad

60. Waarschijnlijk Rotterdam binnenstad

61. Waarschijnlijk Rotterdam binnenstad

voor dit soort tegels - met kleine middenfiguren en spinnetjes of bijtjes als hoekfiguur – vrij nauwkeurig worden vastgesteld.

Naast Jacob de Gheyn wordt ook het grafische werk van de Antwerpse kunstenaar Adriaen Collaert (ca. 1560-1618) gebruikt om tegels te beschilderen. Van zijn hand zijn prentenreeksen bekend met vogels en zoogdieren. De vogels zijn afgebeeld in *Avium vivae icones* ... (1580/ca. 1600) en de viervoetige (zoog-)dieren zijn opgenomen in *Animalium quadrupedum* ... (waarschijnlijk 1612). Aan beide prentenseries zijn in Gorcum tegelafbeeldingen ontleend.
Van gravure 13 uit de *Avium vivae icones*... (afb.83) zien we de fuut in het monochrome blauw en op een andere tegel – uit de Alblasserwaard - in een polychrome uitvoering (afb.84). Verscheidene malen zijn veelkleurige vogeltegels (met afbeeldingen naar Collaert) in Dordrecht en op verschillende lokaties in de Alblasserwaard aangetroffen. De indruk bestaat dat deze bij het bedrijf Van den Heuvel aan de Nieuwe Haven te Dordrecht gemaakt zijn. Blauwe Collaerttegels zijn mogelijk eveneens in Gorcum gemaakt.
De tegel met daarop de bevallig liggende hond (afb.85) is geschilderd naar gravure 12 uit de *Animalium quadrupedum*... (afb.86). Adriaen Collaert maakte deze naar een kopergravure van Albrecht Dürer. De aap (of meerkat, afb.87) naar gravure 17 uit de *Animalium quadrupedum*.... is hier afgebeeld met een poot naar de bek als teken van gulzigheid. De krul in het uiteinde van de achter hem liggende staart en de onaangeroerde appel verwijzen naar de zondeval.

Natuurlijk zijn ook andere prenten gebruikt dan alleen die van De Gheyn en Collaert. Uit Joost van den Vondels *Vorstelijke Warande der dieren* (1607) met onder andere prenten van de hand van Marcus Gheeraerts is de 'leugenachtige herder' afkomstig. Deze herder rent naar de wolf, die een schaap uit zijn kudde rooft (afb.88 en 89). Afbeeldingen uit de *Warande* ... waren al bekend van de tegels van een Rotterdamse majolicabakkerij, maar ze bestaan ook in een Gorcumse versie (afb.47 en 90). Naar een gravure van Abraham de Bruyn werden door de Gorcumse schilders enkele koeien uit de zoogdierserie met voluuthoeken geschilderd (afb.91 t/m 93).
Twee van de drie tegels met een afbeelding van een olifant (afb.94 en 95) zijn ontleend aan de linker olifant op gravure 3 uit de *Animalium quadrupedum* ... (afb.96), terwijl de olifant die naar ons toe komt lopen en zijn slurf heeft opgeworpen, ontleend is aan een prent uit het verslag van de eerste reis van de Hollanders naar Indië uit 1598 van Cornelis de Houtman (afb.97).

62. Waarschijnlijk Rotterdam binnenstad

63. Herkomst onbekend

64. Alblasserwaard

65. Gorcum binnenstad

In een pand in de binnenstad van Gorcum is een tegel met een fruitstilleven gevonden uit de eerste helft van de zeventiende eeuw (afb.98). In een haard van een in de nabijheid gelegen pand op de Appeldijk werden opvallend veel tegels met een kleine afbeelding van een fruitstilleven getraceerd en alhoewel met hetzelfde onderwerp, waren alle onderling verschillend. Deze variaties zijn ontstaan omdat de schilders deze afbeeldingen uit de vrije hand schilderden zonder gebruik te maken van een spons (afb.99).

Een bepaald type blauwe tegel met landschappen, mythologische, bijbelse of herderscènes werd na afvalvondsten in Utrecht (1984), toegeschreven aan een in Utrecht gevestigd majolicabedrijf. Dit type tegel is in Gorcum op zes lokaties gevonden (afb.100). In de Alblasserwaard nog meer en zelfs in een lichtgroene variant (afb.131). Wij zijn van mening, dat door dit type tegel uitsluitend aan Utrecht toe te schrijven de balans ten onrechte is doorgeslagen. Als men de vondsten uit de Bemuurde Weerd te Utrecht (1984) nader analyseert, dan zijn de tegels met bijbelse scènes en landschapjes inderdaad blauw en met een vulling van typisch spiraalvormige krullen van in de terp uitgespaarde witte halfronde rietkragen. De hoekfiguur is altijd een spinnetje en nimmer een bijtje met fraai gewonden concave sprietjes. De terpen zijn altijd gevangen tussen twee horizontaal verlopende en soms tot de tegelzijrand doorlopende horizontale lijnen. In Gorcum komt vaak een bijna identieke tegel voor, eveneens blauw, zelfde onderwerpen, maar steeds met een bijtje in plaats van een spinnetje als hoekfiguur en beide ook voorzien van een bijbelse- (afb.101 t/m 103) of herderscène (afb.104). De scheiding tussen tegels met bijtjes of spinnetjes als hoekfiguur moet niet al te streng worden doorgevoerd. Beide zijn in hetzelfde bedrijf gemaakt, waarschijnlijk door verschillende schilders, maar wel met gebruikmaking van dezelfde spons (afb.105). Het is mogelijk dat de in Gorcum aangetroffen tegels met hoekfiguren van spinnetjes in plaats van bijtjes, ook aan de Gorcumse tegelbakkerij kunnen worden toegeschreven (afb.106 en 107).
In Gorcum en in de Alblasserwaard werden wel meer tegels aangetroffen met bijtjes als hoekfiguur, met concave sprietjes. We lieten ze al zien voor Cupidotegels en op de grotere uitvoeringen van het fruitstilleven (afb.98). Het kost geen moeite hier andere voorbeelden van te laten zien (afb.108 t/m 111). Ze hebben soms een opvallend 'smal' verloop van de verbindingslusjes in de bijtjeshoekfiguur. Ook zijn in Gorcum de zeldzamere randtegels aangetroffen met spinnetjes als hoekfiguur (afb.112 en 113).
Tot slot werden in Gorcum tegels aangetroffen zonder het gebruik van een enkele hoekfiguur (afb.114). Het bedrijf Wijtmans in Gorcum heeft echter nimmer zo'n

66. Gorcum Burgstraat 7

67. Gravure van Jacob de Gheyn

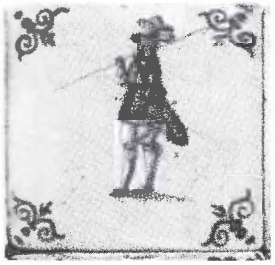
68. Dordrecht Grote Kerkbuurt

69. Gravure van Jacob de Gheyn

uitgebreid repertoire aan tegels zonder hoekfiguren gehad, zoals Verswaen te Gouda. Van de meeste in Gouda tegen het einde van de zeventiende eeuw gemaakte tegels is wel de hoekfiguur bekend, maar van de Gorcumse tegels vaak niet (afb.115 en 116).

GORCUMSE TEGELS IN DE EERSTE HELFT VAN DE ACHTTIENDE EEUW

Tot voor kort was het niet bekend of de productieperiode van de Gorcumse tegelbakkerij zich uitstrekte tot in de achttiende eeuw en zeker niet dat deze doorliep tot de Franse overheersing tegen het eind van die eeuw. Vanuit deze onbekende situatie moeten tegels worden aangewezen, waarvan men de productie bij een Gorcumse bakkerij kan plaatsen. Dat lijkt een redelijk eenvoudige opdracht, wanneer men weet dat de afvalvondsten in Gorcum juist alle dateren uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Het grootste aangetroffen depot betrof stortmateriaal opgebracht op het perceel Kortendijk, hoek Broerensteeg. Hiermee werd omstreeks 1725 het perceel bouwrijp gemaakt. In mei 1985 werd het erop neergezette gebouw afgebroken en was men in staat het volgende afval te bergen: biscuit, misbaksels (afb.117 en 118), schildersboekhoudingen (afb.119) en tegels gebruikt om te stapelen in de oven (afb.120). Adriaan Bommenee, 'stadsfabriek' van Veere (vergelijk huidige wethouder van Openbare werken), had het in zijn betoog uit omstreeks 1750 over '100 dobbele teegels, dat is die helft dikker, soo witte als gevlamde voor £ 0-13-0'. Ook deze aan Zeeland te leveren dubbel dikke tegels kwamen uit de tegelbakkerij op de Appeldijk 3. Ze werden eveneens als biscuit in de afvalstort op de Kortendijk aangetroffen (afb.121 en 122).

Ook bevonden zich tussen het majolica-afval pijpenkoppen, teveel om ze als 'toevallig weggeworpen' te beschouwen. Het bevestigt het al bekende gegeven dat pijpenmakerijen geen oven hadden, maar gebruik maakten van ovens bij andere bedrijven, meestal die van pottenbakkerijen, in dit geval van een tegelbakkerij, de enige majolicabakkerij in Gorcum. Het pijpenafval is deels met de initialen IB voorzien en is afkomstig van het op de Kortendijk gevestigde bedrijf van Jan Blij, waarvan bekend is dat deze overleed in 1727. Naast pijpenafval kon volgens verwachting in de stort alleen tegelfabricage-afval worden aangetroffen en geen fragmenten van schotelgoed. Omstreeks 1650 had bij de meeste bedrijven immers al de verandering in de productie plaatsgevonden waarbij van de vervaardiging van voornamelijk schotelgoed met daarnaast tegels werd over gegaan tot de productie van alleen tegels.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat men plateelbakkersafval over grote afstanden gaat vervoeren om dit in een bouwput van een nabijgelegen stad te gooien. Het zal dus allemaal

70. Dordrecht Grote Kerkbuurt

71. Dordrecht Grote Kerkbuurt

72. Gravure van Jacob de Gheyn

73. Dordrecht Grote Kerkbuurt

materiaal geweest zijn van het Gorcumse bedrijf op de Appeldijk. Men kan door de vondst nu definitief stellen dat in het Gorcumse bedrijf onder andere herdercirkeltegels werden gemaakt, zowel in blauwe als paarse uitvoering. Ze moeten worden gedateerd in het tweede kwart van de achttiende eeuw. Van herdertegels bestaan twee soorten, één met een vrij doorlopende beschildering tot aan de zijkanten van de tegel (afb.123) en het andere type met de figuur van een herder of een herderin binnen een dubbele cirkel (afb.124 en 125). Van de cirkelherdertegel is in een boerderij in het nabij Gorcum gelegen dorp Hoornaar een hele haardwand bewaard gebleven (afb.126 en 127). Door deze grote vondst worden wij geïnformeerd over de diversiteit waaruit deze serie bestaat, en ook over het feit dat in dezelfde uitvoering landschapstegels bestaan. Tot de serie behoort ook een tegel met de afbeelding van Jezus als goede herder (afb.128). De haardachterwand liet duidelijk zien dat de gehele serie door meer dan één schilder werd vervaardigd, één met een dikkere penseelstreek en één met een fijnere manier van schilderen (afb.129). Dit laatst genoemde type vertoont overeenkomsten met de tegels die in Gorcum gevonden zijn. De tegels uit Gorcum zijn fraaier uitgevoerd en mogelijkerwijs van het bedrijf op de Appeldijk afkomstig (afb 130).

Ter vulling van gaten ontstaan tijdens vernieuwing van de rookbaan werden in de boerderij in Hoornaar zeldzame groene tegels ingebracht. Deze groene tegels hebben hetzelfde decor als de Gorcumse tegels met blauwe herderscènes (afb.131) en landschapjes (afb.132). Een van de groene terpentegels werd identiek, maar dan in blauw, als scherf aangetroffen in het majolica-afval op de Kortendijk. Op de stortplaats van plateelbakkersafval op de Kortendijk hoek Broerensteeg werden naast veel scherven van niet beschilderde witte tegels ook ornamenttegels aangetroffen met een variant van Jeruzalemsveren en/of acanthusblad (afb.133) (Volgens Pluis A.01.05.13 of Pluis A.01.05.22), gevlamde tegels (afb.134) en tot slot ook landschapjes met middenop de tegel een terp (afb.122). Zowel de acanthusbladtegels voor de rookbaan in de haard, als de terptegels voor naast de rookbaan behoren tot de meest geproduceerde tegels uit de tweede helft van de achttiende eeuw.

Het merendeel van de productie in Gorcum betreft, volgens het testament Bommenee, witte tegels, waaraan 'het minste werk was', doordat het arbeidsintensieve en daardoor kostbare schilderwerk niet meer nodig was. De opmerking van Bommenee zou kunnen wijzen op de afwezigheid van schilderstalent. De vanwege hun vindplaats met zekerheid aan het bedrijf in Gorcum (Appeldijk 3) toe te schrijven ornamenttegels (afb.133 en 205), zijn echter van een dergelijke fijnheid en nauwkeurige schilderswijze, dat gesteld kan worden dat men in het tweede en waarschijnlijk ook derde kwart van de achttiende eeuw beslist niet door het ontbreken van schildertechnische kennis voornamelijk witte tegels aanleverde.

74. Herkomst onbekend

75. Gravure van Jacob de Gheyn

76. Waarschijnlijk binnenstad Rotterdam

77. Dordrecht Grote Kerkbuurt

In de jaren vlak voor 1633 had het Goudse bedrijf Verswaen samen met het bedrijf van vader Wijtmans uit Rotterdam waarschijnlijk aan het grootste gedeelte van de vraag naar tegels uit de Gorcumse regio voldaan (afb.135). Maar er bestond dus een bepaalde vraag naar tegels en Jacob Wijtmans probeerde hier na 1633 zo goed mogelijk aan te voldoen. In dit kader moeten wij in Gorcum de productie zien van blauwe tazzategels, niet meer met meanderende hoekfiguren maar met ossenkoppen en van blauwe drietulptegels met accolades en vleugelblad. Met name dit laatste decor zal men lang blijven produceren.

Naast bepaalde tegeltypes – uit Rotterdam meegenomen - werden goedlopende tegeltypes uit series van naburige majolicabakkerijen overgenomen en zo goed mogelijk nagemaakt (afb.54 en 64 versus afb.29 en 4). Er bestond immers nog geen beeldrecht en wie zal het Jacob Wijtmans en zijn schilders euvel duiden dat zij een graantje probeerden mee te pikken van een model dat elders goed verkocht? De eis van originaliteit, zowel in ontwerp als in uitvoering, is bovendien maar een preoccupatie van onze tijd. Het blijft hierdoor niet mogelijk vast te stellen of bepaalde tegels in Gorcum, dan wel elders zijn gemaakt (afb.136). Kleine verschillen met tegels van een ander bedrijf tonen aan dat wij te maken hebben met een Gorcumse namaak-fabricage (afb.137 versus afb. 13a en afb.43 met zijkantrozetten versus afb.138).

Net als andere majolicabedrijven in Holland maakte het bedrijf van Wijtmans in Gorcum tegelseries met dier- en mensfiguren, verschillende tegels met bloempotten en tazzas. Al deze tegels, inclusief drietulptegels, konden worden aangetroffen in het huis aan de Burgstraat 7. Dit pand lag dichtbij de bakkerij en in het pand waren van ieder van deze tegeltypes zwaar glazuurverbrande exemplaren aanwezig. Dit bewijst dat de productie in Gorcum heeft plaatsgevonden.

Getoond werden reeds de mensfiguurseries met ossenkoppen in zijn verschillende uitvoeringen, krijgslieden deels naar de prenten van De Gheyn, de dierseries met voluuthoeken voor een groot deel naar de gravures van Adriaen Collaert en de vogel- en bloemserie staande op groen grondje wel of niet met gele kern. Tegels met krijgslieden zijn alleen in het blauw bekend, de zoogdier- en vogel- en bloemtegels worden zowel in een blauwe (afb.139) als in een veelkleurige uitvoering aangetroffen (afb.140). Toch blijven voor Gorcum tegelvondsten met een veelkleurige middenfiguur zeldzaam (afb.48, afb.141 t/m 145). Opvallend voor sommige veelkleurige tegels van Gorcum is het gebruik van relatief veel bruin.

Dat polychrome tegels in Gorcum niet vaak voorkomen toont opnieuw aan, dat de eerste polychromiegolf van majolicategels, die rond 1610 op zijn hoogtepunt was, ten tijde van de start van het bedrijf in Gorcum in 1633 al weer op zijn retour was. Dit is niet alleen van toepassing voor Gorcum, maar geldt voor ieder majolicabedrijf. Alleen

78. Rotterdam-centrum Zandstraatkwartier

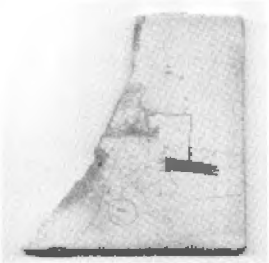

79. Gorcum Kortendijk 29.

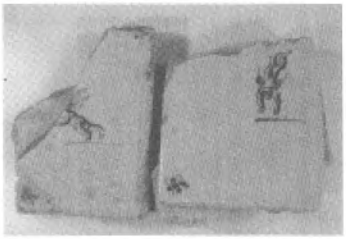

80. Gorcum Burgstraat 7

81. Gorcum Arkelse Onderweg

het bedrijf van Verswaen te Gouda blijft, vrij solitair, het langst zijn veelkleurige vogel- en bloemseries produceren. Het had immers met deze series al een opvallend stevige positie ingenomen en voorzag de stad Gouda en omgeving van dit type tegel.
Wij zijn van mening dat wat tot nu toe bekend is geworden van de producten van de Gorcumse majolicabakkerij Wijtmans, het bedrijf niet in staat was tot de productie van dergelijke fraaie tegels zoals die voorkomen in de polychrome Collaert vogelserie. Wel werden deze tegels na hun eerste grote vondst in Dordrecht tweemaal in grote aantallen in boerderijen in de Alblasserwaardwaard aangetroffen.
Bloempottegels werden in elk majolicabedrijf in Holland gemaakt, dus ook bij Wijtmans in Gorcum. Van slechts enkele types is een zeldzame veelkleurige uitvoering bekend (afb.48), van de meeste andere bloempottegels zijn alleen exemplaren bekend in een blauwe uitvoering. Ook in deze serie bestaan zeer eenvoudig geschilderde tot meer verfijndere versies. Het vaaslichaam is in het midden meestal ingesnoerd, slechts bij één type steekt een trapezoïde horizontale band uit (afb.146), maar soms kan het vaaslichaam ook meervoudig gelobd zijn, waardoor de vaas op een grote framboos lijkt. Het boeket is zoals altijd op een zeventiende-eeuwse bloempotafbeelding symmetrisch van opzet en meestal te hoog, met daarvoor een veel te smal voetstuk (afb.147). Alle in Gorcum gevonden tegels met boeketten zien er anders uit dan de asymmetrische en in polychroom uitgevoerde boeketten van het tableau met drie bloempotten in het Victoria en Albertmuseum te Londen.
Welke tegeltypes werden nog meer in de Gorcumse plateelbakkerij van Wijtmans gemaakt? Te denken valt aan tegels met afbeeldingen van Cupido's, schaatsers en landschappen (afb.148). Landschapstegels (afb.149 en 150) hebben vaak in het grondje een dikke horizontale stippelrij. Deze versiering is ook te zien op bepaalde zoogdiertegels (afb.26, 151 en 152). Wat later zal dit grondje, met of zonder zijn horizontale stippelrijen (afb.153), worden verlaten voor een, meestal horizontale, streepvormige slagschaduw (afb.154 versus afb.155). Waarschijnlijk zijn er ook in Gorcum 'Seejacht'-tegels gemaakt met een vrij specifiek aan één zijde ronde afgrenzing van de watercontour. We zagen dit reeds bij de zwaan, geplaatst binnen halve balusters of binnen voluuthoekfiguren (afb.59 en 33), maar is ook op zeewezentegels aanwezig (afb.156 t/m 158). In twee aparte, maar beide aan de Binnenhaven staande, panden binnen Nieuwpoort werden tegels aangetroffen met een grote serie bootjes, vissen en mythologische zeewezens, maar alle met het zo typische binnen twee horizontale lijnen schuin naar rechts verlopend water (afb.159 en 160). Tot nu toe werd slechts éénmaal een tegel met een dergelijke waterbegrenzing in Gorcum gevonden. In de omgeving van de stad, daarentegen werden deze tegels wel aangetroffen (afb.161). In de tweevoudige 'Seejacht'-serie uit Nieuwpoort komt ook, en dat zelfs twee maal, een gekroonde haring voor (afb.162). Met een andere waterweergave, werd eenzelfde gekroonde haring op een tegel uit de binnenstad van Gouda

82. Gorcum binnenstad

83. Gravure van Adriaen Collaert

84. Links Alblasserwaard, rechts Gorcum binnenstad

85. Gorcum Burgstraat 7

gevonden. Ook andere uitvoeringen van waterweergave konden worden aangetroffen, zoals er zijn: met kleine kommavormige golven (afb.163), met driehoekig oplopende, maar ver naar de zijkant van de tegel doorlopende watergolven (afb.164 en 165) en de in de Vlissingse binnenstad vaak gevonden driestreeps waterweergave (afb.166). In de binnenstad van Gorcum werd één tegel gevonden waarop het water in een uiterst zeldzame vorm - horizontale gekartelde strepen – wordt weergegeven (afb.167).
Tegels met een gekroond object die bij de centrale figuur hoort, werden vaker in Gorcum aangetroffen, meestal betreft het een menselijke middenfiguur met een gekroond voorwerp in de hand (afb.168). Er is een tegel met een wever met een gekroonde weefspoel bekend met de voor Gorcum zo bekende ossenkop met verlengde centrale as, maar de meerderheid van de gekroonde tegels met vaklieden heeft gewone ossenkopjes met tweestreepsonderslag (afb.169).
Alhoewel van protestantse huize, maakte vader Claes Wijtmans ín Rotterdam al tegels met een duidelijk 'katholieke inslag'. Bekend is uit de groen aangekleurde Franse leliehoekfiguur serie de priester die in zijn opgeheven hand een miskelk ophoudt. Uit het bedrijf van zijn zoon is een serie tegels met duidelijk katholieke reminiscenties bekend, zonder dat daar - zoals toentertijd zeer gebruikelijk was - de spot mee werd gedreven. Het zijn tegels met middenfiguren van monniken, het kind Jezus en heiligen (afb.170 t/m 172). Deze tegels is men gedurende de hele zeventiende eeuw blijven produceren. Eerst in een grote versie, meestal met ossenkop, later met een kleinere middenfiguur en bijtjes als hoekfiguur (afb.173 en 174).
Tegels met paarse trek bij een verder blauwe beschildering binnen ossenkop hoekfiguren met een verlengde centrale as waren al bekend van het Rotterdamse bedrijf van vader Claes Wijtmans (afb.2). Zijn zoon Jacob Wijtmans paste paars in Gorcum toe als extra toegevoegde kleur op zijn J.DAWM-tegel (afb.31). Het is verleidelijk, maar in dit stadium nog te speculatief, om andere tegels met afbeeldingen van krijgslieden naar prenten van De Gheyn en/of andere blauwe tegels met paarse trek aan de Gorcumse majolicabakkerij van Wijtmans toe te schrijven. Ze kunnen evengoed grotendeels uit Rotterdam afkomstig zijn.

AANVANGSPERIKELEN

In het begin, met name rond 1635, komen er veel Gorcumse tegels voor met duidelijke en ernstige bakfouten. Ook deze problemen wijzen erop dat Jacob Wijtmans een nieuw bedrijf stichtte en niet overnam. Men mag aannemen dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw in het majolicabedrijf een kwart van de productie uit misbaksels bestond. Het lijkt alsof er bij Wijtmans in Gorcum in het begin extra veel misbaksels

86. Gravure van Adriaen Collaert

87. Gorcum Burgstraat 7

88. Gorcum Burgstraat 7

89. Gravure van Marcus Gheeraerts

waren, doordat men blijkbaar nog niet de juiste baktechniek beheerste. Zo waren er onvolkomenheden als het vervloeien van de kleuren, het zwartgeblakerd zijn van het glazuur (afb.175 en 176), het frequent voorkomen van glazuurblaasjes (afb.177 en 178) en glazuurplooien en het schiften (ontleden) van de blauwe verf.
De eerste tegels uit Gorcum zijn meer rood van scherf en hebben vier spijkergaatjes ver vanaf de hoeken gelokaliseerd (afb.47 en 179). Gezien de rode scherfkleur zijn deze tegels waarschijnlijk gemaakt van aangevoerde klei en niet van de lokale klei waarvan men in de komende anderhalve eeuw de tegels grotendeels zal gaan maken. Wordt alleen lokale klei gebuikt, dan is de scherf opvallend lichtgeel en heeft deze een vrij zachte consistentie. Bij de overgang naar het gebruik van uitsluitend lokale klei moeten blijkbaar allerlei processen, als het schilderen en bakken, opnieuw worden bijgesteld. Dit kan de oorzaak zijn van de hierboven opgesomde onvolkomenheden. Wij bespraken al eerder de aanvangsproblemen in de productie van bloemenvaastegels, maar dezelfde problematiek was van toepassing bij de productie van tazzategels, tegels met een afbeelding van een fruitschaal. Ook hiervan werden in huizen in de buurt van de tegelbakkerij zwartgeblakerde tegels aangetroffen, maar er zijn ook beter gelukte exemplaren bekend met een polychrome uitvoering (afb.180 en 181). Hetzelfde type tazza komt ook meervoudig voor op majolica schotelgoed.
Omdat in het nieuw gestichte bedrijf op de Appeldijk met vaak onervaren schilders werd gewerkt zijn de resultaten ook dienovereenkomstig (afb.182). De figuren zijn soms niet afgeschilderd. Dat de middenfiguur soms kleiner is uitgevallen ligt niet direct aan de onervarenheid van de schilder, maar hoort in de productie van de zeventiende eeuw tot de normale ontwikkeling van de tegelafbeelding. De mode vereiste in het begin van deze eeuw een 'vol' beschilderde tegel, later wordt de beschildering van zowel de middenfiguur als de hoekfiguren spaarzamer. Dit geldt eigenlijk voor alle tegeltypes, zowel bij de dier- als menselijke figuurtegels (afb.183 en 184) als bij de kinderspel- of bloemvaastegels (afb.185 en 186).
Een ander opvallend kenmerk van de in Gorcum gemaakte tegels is het meestal weinig glimmende oppervlak van de tegel. Die dofheid van de glazuurlaag treft men zo vaak aan, dat het vermoeden bestaat, dat in de majolicabakkerij van Wijtmans in Gorcum, nauwelijks of in het geheel niet werd gekwaart met loodglazuur als laatste op te brengen laag voor de tweede ovengang.

DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN MAJOLICABAKKERS IN DE STEDELIJKE SAMENLEVING

Dat van de majolicabakkerijen in Rotterdam, Gouda en Gorcum de financiële verwachtingen niet tegen zijn gevallen, blijkt uit het feit dat de families al met de stichters

10. Herkomst onbekend

11. Gravure van Abraham de Bruyn

12. Gorcum Burgstraat 7

13. Gorcum Burgstraat 7

behoorden tot de welgestelde burgerij, zoals blijkt uit de hoge schenkingen en legaten aan diverse instellingen. De eigenaren van de majolicabakkerijen behoorden zonder uitzondering tot de hogere kringen van de middenstand en traden als regent daarom ook vaak toe tot het college van schepenen. Hun zonen werden in enkele gevallen zelfs burgemeester. Ook in Gorcum was dit niet anders. De zoon van Jacob, Nicolaas Wijtmans was van 1684 tot 1702 met tussenpozen schepen en burgemeester. Een min of meer overeenkomstige ontwikkeling vindt plaats bij de familie Verswaen in Gouda. Ook de nazaten van de oprichters van de majolicabakkerijen behoorden tot de gegoede burgers in de stad en trouwden bijna uitsluitend met andere leden van het stedelijk patriciaat. Deze rijkdom van de eigenaren staat in schril contrast met die van de eigenaren van andere ceramiek producerende bedrijven. De pijpmakerijen in Gorcum waren praktisch alle eenmansbedrijven of bedrijven met hooguit één enkele knecht. Pottenbakkerijen hadden weliswaar meer personeel in dienst, maar de eigenaren moesten zelf ook meewerken. Majolicabakkerijen, zoals het bedrijf van Jacob Wijtmans op de Appeldijk 3 in Gorcum, waren zonder uitzonderingen, bedrijven met veel personeel, zoals knechten, leerlingen, schilders en een ovenmeester. Men moge hier denken aan twaalf tot vijftien geschoolde vaklieden, met vier tot vijf leerjongens. In de doop-, trouw- en begraafboeken komt men met grote regelmaat de vermelding van het beroep – plasteelbakker - tegen. Niet te snel moet worden geconcludeerd dat in de betreffende stad eens zo vele andere bedrijven gevestigd waren. Wijtmans in Gorcum, maar ook Verswaen in Gouda, evenals andere bedrijven in diverse andere kleine steden, hadden een octrooi of monopolie aangegaan voor vele jaren. Ze kwamen pas als ze een octrooi kregen of zouden krijgen en waren daarmee binnen de stadsmuren het enige majolicabedrijf en zouden dat veelal langdurig blijven.

IN GORCUM AANGETROFFEN TEGELS MET INITIALEN OP DE ACHTERZIJDE

Een mogelijkheid om tegels aan het bedrijf Wijtmans in Gorcum toe te schrijven is de signering. Dat kan door vermelding van de naam of door gebruik van initialen of monogram. De JDAWM-tegel uit het Museum de Dubbele Palmboom te Delfshaven is hiervan een voorbeeld. Op de achterzijde van de tegels worden zelden initialen aangetroffen. Aan de hand van informatie uit de archieven is te achterhalen welke plateelbakker de maker is. Eén daarvan is JJ, Jan Jaspers die als 'steentgensbacker' in 1665 vermeld wordt in het haardstedengeldregister (afb.187), we weten nu dat hij de schilder is van dit type bloempottegel en eveneens wanneer deze tegel ongeveer gemaakt is. Hoynck van Papendrecht (1920) beeldt in zijn boek met de initialen JJ een tegel van een Nereïde af (afb.119), zwemmend op water weergegeven door twee

94. Gorcum Burgstraat 7

95. Gorcum Burgstraat 7

96. Gravure van Adriaen Collaert.

97. Prent uit reisverslag Cornelis de Houtman

horizontale lijnen waartussen schuin naar rechtsboven oplopend water. Op tegels uit Gorcum komt deze weergave regelmatig voor (afb.159 t/m afb.162). We treffen natuurlijk ook andere, niet te traceren initialen aan, zoals AE op één van de zeventig tegels met krijgslieden uit een voornaam pand in de Grote Kerkbuurt van Dordrecht (afb.188). Daarnaast komen er ook huismerken voor op de achterzijde van tegels (afb.189) zoals op hetzelfde type bloempottegel, waarop wij eerder de initialen JJ zagen. Uit de voluutserie troffen wij een tegel aan met op de voorzijde een liggende koe en op zijn achterzijde de initialen AG of DG (afb.190a+b). Met Wanli hoekfiguren bij geschulpte accolades is een tegel bekend met CG of GG-initialen (afb.19). Uit de blauwe figuurserie met ossenkop hoekfiguren is een zwaaiend vrouwtje bekend met op de achterzijde een merk of de initialen GD (afb.191a+b).

DE TEGELBAKKERIJ ALS BELEGGING

Schilderde in het eerste kwart van de zeventiende eeuw de eigenaar nog mee, bij de tweede generatie in het tweede kwart van deze eeuw was dit nog maar ten dele of niet het geval. Dat geldt zeker voor Jacob Wijtmans in Gorcum en slechts ten dele voor Willem Jansz Verswaen uit Gouda. Jacob was immers de zoon van een eigenaar, die een aantal goed renderende bedrijven in Rotterdam bezat, kreeg geld mee en trouwde met een goede partij, terwijl Willem Jansz. Verswaen in Gouda aanvankelijk knecht was in het bedrijf van Van den Heuvel en zwager werd van de eigenaar door te trouwen met diens zus.

Van Jacob Wijtmans zijn (tot nu toe) dan ook geen initialen of monogram op tegels of schotels gevonden. Van Willem Jansz. Verswaen en zijn zoon Jacob Willemsz.Verswaen zijn deze er wel. Deze Jacob Willemsz.Verswaen is daarmee een uitzondering, want hij behoorde al tot de tweede generatie, die toch nog schilderde.

In het derde kwart van de zeventiende eeuw zal de derde generatie niet meer deelnemen aan het schildersproces. De derde generatie hield zich hooguit onledig met het onbezoldigd besturen van de stad en de polders en gaf slechts op afstand leiding aan het bedrijf om voldoende rendement te krijgen op de investering. De dagelijkse leiding van een plateelbakkersbedrijf komt dan ook steeds meer bij de meesterknecht te liggen. Hetzelfde fenomeen treft men ook aan in tegelbakkerijen in Rotterdam, Utrecht en Harlingen. In Gorcum zal het niet veel anders zijn geweest. De kleinzoon van de oprichter, Jan van Oort, was zelf schepen, maar overleed te vroeg om carrière te kunnen maken, zijn weduwe hertrouwt nog twee maal en beide malen met iemand uit de regentenstand. Net als Jan van Oort mag er van worden uitgegaan dat de laatste twee echtgenoten nimmer een tegel hebben beschilderd. Het bedrijf was tenslotte

verkregen uit erfenis of was gekocht als geldbelegging waarmee winst gemaakt werd. Enige kunstzinnige aspiratie zoals die in de eerste generatie nog bestond was niet meer aanwezig.

98. Gorcum Burgstraat 7

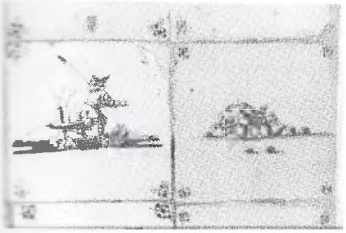

99. Gorcum Appeldijk 23

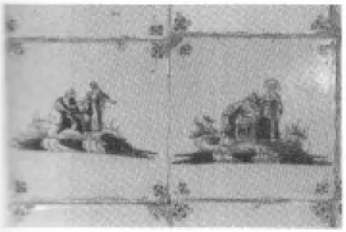

100. Gorcum Appeldijk 23

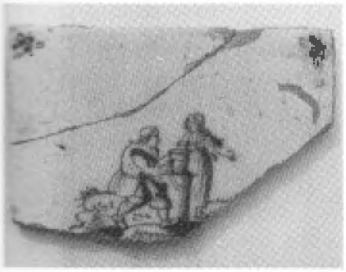

101. Gorcum Nonnenveld, archeologische vondst

SCHOTELS EN ANDER KEUKENGEREI

Vader Claes en zoon Jan Claesz. Wijtmans († januari 1637) krijgen van de vroedschap van Utrecht in 1629 toestemming om naast tegels 'witte banketschotelen, gecontrefeijte porceleijnen' te maken en het ligt dan ook voor de hand dat het bedrijf dat slechts enkele jaren later door een andere, tweede zoon van Claes gesticht zal worden in een nabijgelegen stad, eveneens schotelgoed zal maken. Overigens hebben alle andere majolicabakkerijen in Holland en Friesland in de eerste helft van de zeventiende eeuw dit eveneens gedaan. Steeds was een substantieel deel van hun ovens met schotelgoed gevuld. Voor de oven van het bedrijf van Cornelis Jansz. Dorpman te Deventer (1624-1637) en voor de oven van de majolicabakkerij Verswaen te Gouda kon deze aanname met archeologische vondsten worden bevestigd. Het wekt dan ook geen verbazing dat voor de deur van het bedrijfspand van Wijtmans in de Lingehaven een biscuit schotel (diameter 217 mm, hoogte 42 mm, geen standring) werd opgebaggerd.
Bij Verswaen in Gouda was het in de afvalkuil gevonden schotelgoed aan de rand zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde gebajonetteerd. In Gorcum kwam de knik in het verloop van de rand aan de binnenzijde wel voor, maar was afwezig aan de buitenzijde, hetgeen de schotel dikker doet worden en ogenschijnlijk plomper. Tevens had men gemerkt dat de gele lokale klei een te losse structuur bezat voor het maken van geschikt schotelgoed. De scherfkleur namelijk was oranje en duidde dus op kleibijmenging.
Moeilijker dan de constatering dat ook bij Wijtmans in Gorcum schotelgoed gemaakt zal zijn, is het probleem hiervan voorbeelden aan te wijzen. We kunnen in dit stadium weinig anders dan laten zien wat er aan majolica in Gorcum gevonden is. Hieronder zullen zich producten bevinden, die in het bedrijf van Jacob Wijtmans op de Appeldijk gemaakt kunnen zijn. Omdat ook in de plateelbakkerijstortplaats van Verswaen te Gouda geen faience werd aangetroffen, willen wij voor Gorcum ook het gevonden faience maar buiten beschouwing laten. Wij gaan dan voorbij aan de soms wel uiterst fraaie imitatie Chinees porseleinen schotels. De meeste faience bordjes hebben overigens geen standring en zijn van het type dat doorgaans in 17B aan Delft wordt toegeschreven (afb.192). Onze aandacht richtte zich daarentegen vooral op de scherven van majolicagoed, schotels die in tegenstelling tot faience nog aan de achterzijde met loodglazuur behandeld zijn en proenbeschadigingen in het glazuur tonen. Ook zijn er voorbeelden bekend met imitaties van Chinees porse-

102. Gorcum binnenstad

103. Goudriaan Zuidzijde

104. Gorcum Nonnenveld, archeologische vondst

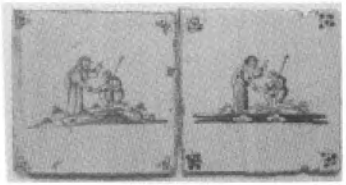

105. Mogelijk Gorcum binnenstad

lein. In een beerput op de Blijenhoek (Gorcum) is een mosterdpotje gevonden dat zowel qua vorm en schildering afkomstig zou kunnen zijn van de majolicabakkerij Verswaen te Gouda. Van deze fabriek is bekend dat rond 1640 driekwart van het geproduceerde schotelgoed een Chinees imitatiedecor had. In Gorcum treffen wij bij beerputvondsten deze decoratie ook aan, maar slechts in beperkte mate. De imitatie Chinese kraakschotels konden in details van de Goudse exemplaren onderscheiden worden (afb. 193 en 194).

Het merendeel van de in Gorcum gevonden majolicaschotelscherven heeft geen Chinese imitatiebeschildering. We zagen enkele blauwe tulpen binnen dubbele concentrische cirkels (afb.195) en met name kwamen uit een beerput op de Kortendijk opvallend veel schotels met een decor van grote bloemen met kleine egaal blauwe bladeren (afb.196 t/m 198). Deze laatste schotels hebben alle een typische lichtgele scherfkleur, zeer gelijkend op dezelfde kenmerkende lichtgele scherfkleur van de in Gorcum bij Jacob Wijtmans gemaakte tegels. Het lijkt goed mogelijk dat een deel van dit gebruiksservies in Gorcum werd gemaakt.

DE GROOTTE VAN HET BEDRIJF IN RELATIE TOT ANDERE MAJOLICA PRODUCERENDE BEDRIJVEN

Wat was de omvang van het Gorcumse bedrijf in vergelijking met soortgelijke bedrijven in andere steden? Jacob Wijtmans betaalde in 1665 belasting op vijf haardsteden, waaronder twee ovens. Het aantal haardsteden waar de bewoners belasting over moesten betalen, geeft de welvaart van hen aan. Het aantal werkzame ovens bepaalt de grootte van de productie van een majolicabedrijf. We kunnen het aantal ovens van Wijtmans vergelijken met die van het bedrijf van Verswaen in Gouda. Dit bedrijf had ook monopolierechten in een weliswaar grotere stad, maar was ook de enige majolicaproducent voor deze stad. Bij de start van de Goudse majolicabakkerij in 1621 bezat Willem Jansz. Verswaen, toen nog Willem Jansz. Oliviers geheten, één oven (afb.199). De weduwe van diens zoon en haar nieuwe tweede echtgenoot, Johan van Waerden, voerden de productie op, zodat in 1667 in Gouda vier ovens in gebruik waren. In vergelijking hiermee behaalde Gorcum in dezelfde periode mogelijk de helft van de productie.
Ook kan de grootte van een bedrijf enigszins afgeleid worden uit de hoeveelheid tegels op voorraad. Bekend is dat bij het overlijden van Jan van Oort in 1727, de Gorcumse tegelbakkerij ongeveer 200.000 tegels op voorraad had en dat van 150.000 tegels de rekeningen nog openstonden. We kunnen dit vergelijken met een, weliswaar 83 jaar eerder opgemaakte, inventaris uit 1645, toen na het overlijden van de broer

Mogelijk Gorcum

07. Mogelijk Gorcum

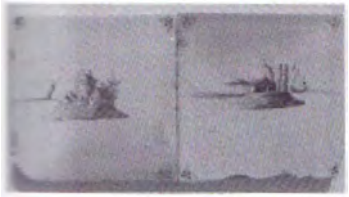

08. Gorcum Dalemstraat

09. Nieuwpoort Hoogstraat 67

van Jacob, Carel Wijtmans, deze in zijn tegelbakkerij aan de Delftschevaart bij de Raambrug op dat moment nog 93.375 tegels op voorraad had. Zijn bedrijf stond op dat moment bekend als een der grootste van Rotterdam. De conclusie mag dan ook met enige voorzichtigheid luiden dat het bedrijf in Gorcum mogelijk iets, maar niet al te veel in grootte en omzet onderdeed voor andere tegelbedrijven.

AFZET BUITEN DE REGIO

Van Dijk (2003) maakte ons er al op attent dat in 1656 Cornelis de Mand te Utrecht Jacob Wijtmans geld schuldig was voor geleverde waren, evenzo gold dat in 1671 voor de Amsterdamse chirurgijn Barend Both, in hetzelfde jaar ook voor Jacob Gerrits Verhey te Gouda en in 1672 voor Jans Berrien te Alkmaar. Aan al deze schulden zijn even zovele tegelleveranties voorafgegaan. We zien aan deze nog openstaande rekeningen alleen al de grote omvang van de verspreiding van Gorcumse tegels. De aanwezigheid van de tegelbakkerij op de Appeldijk 3 had beslist meer dan lokale betekenis. Dit blijkt ook uit de aantekeningen van de directeur van de 'stadsfabriek' van Veere, wij zouden dat nu hoofd van de openbare werken in de betreffende gemeente willen noemen, Adriaan Bommenee: 'Over 40 à 50 jaaren was de vermaarste teegelbakkerij te Delfshaven, maar nu sijn de witte teegels van Gornighem meest getrokken en de geschilderde teegels van Rotterdam'. Deze uitvoer van Gorcumse tegels naar Zeeland (afb.200) en Walcheren in het bijzonder, geldt niet alleen over de eerste helft van de achttiende eeuw, maar vond ook al eerder plaats in de zeventiende eeuw en waarschijnlijk al direct vanaf de oprichting van het majolicabedrijf in 1633. Niet voor niets kunnen tot ver buiten de stadsgrenzen tegels worden aangetroffen waarvan een Gorcumse productie kan worden vermoed. We doelen hier niet op het directe achterland, de Alblasserwaard (afb.201) of Dordrecht maar op verder weg gelegen gebieden als Harlingen in Friesland.
Alhoewel wij tegels met ossenkophoekfiguren met lange centrale as ook in Goes aantroffen, werden deze tegels bij inventariserend onderzoek in Zeeland, het Land van Hulst, het Land van Axel en West-Zeeuws-Vlaanderen, Schouwen-Duiveland, maar ook op Goeree-Overflakkee nauwelijks aangetroffen. Het merendeel van de vondsten van dit type tegel buiten Gorcum is toch afkomstig van Walcheren en doorgaans voorzien van grote figuren waarop het 'dagelijks leven', krijgslieden, Collaert-dieren, zeetaferelen met boten (afb.202) en vissen of mythische zeewezens (afb.157) staan afgebeeld. De vroeg zeventiende-eeuwse huizen van Vlissingen en van de sinjorenstad Middelburg zaten er vol mee. Gezien de omvang van de aanwezige Gorcumse tegels op Walcheren moet er een goede verbinding bestaan hebben tussen

110. Meerkerk Zouwendijk

111. Nieuwpoort Hoogstraat 67

112. Gorcum Appeldijk 3

113. Gorcum Appeldijk 3

beide plaatsen en hieraan zien wij ook weer het belang van de ligging van Gorcum aan een der grote rivieren. In het eilandenrijk Zeeland moest ieder product dat men niet zelf produceerde met een beurtschip gebracht worden. Na het tweede kwart van de zeventiende eeuw is iedere tegel op Walcheren per boot aangevoerd, zodat de bootverbinding tussen Gorcum - net als van Rotterdam - met Walcheren, de reden was dat men tegels vandaar betrok en minder makkelijk uit Delft, Leiden of Haarlem. Alhoewel er natuurlijk een bootverbinding bestaan heeft met Amsterdam, was die te omslachtig en te duur en daarom niet concurrerend. Zelfs met de vraag van afnemers werd rekening gehouden, want zowel op de tegels als in de haven van Gorcum zag men geen driemasters of 'seejachten'. Toch maakte men dit type tegel wel 'voor de export'. Op vele muren in de huizen van Vlissingen en Veere kunnen we deze tegels uit Gorcum aantreffen.

NADAGEN EN HET EINDE VAN DE GORCUMSE TEGELBAKKERIJ

Het huidige pand Appeldijk 3 met zijn Lodewijk XIV-bovengevel en zeer fraai barokke interieur moet gebouwd zijn omstreeks 1736. De datering kon achterhaald worden omdat op de bovenetage van het huis een gele, ongeglazuurde vloerplavuis werd aangetroffen, die voorzien was met een ingekrast jaartal en de initialen HGT (afb.203). Dat ook na deze nieuwbouw nog steeds het plateelbakkersbedrijf in het pand werd uitgeoefend blijkt uit een in het rechterlijk archief bewaard gebleven akte van 8 juni 1738, waarin de bewoner of eigenaar van het pand Appeldijk 3 met zijn buurman afspreekt om hun gezamenlijke erven op te ruimen en het vrijkomende afval en de gebroken steentjes in een nieuw, achter hun beider panden, te bouwen pakhuis op te slaan. Wij leren uit deze akte niet alleen dat de eigenaar mr. Martinus Pompe in het pand Appeldijk 3 woont, maar ook dat in het betreffende pand de plateelbakkerij wordt uitgeoefend en niet op een plek elders in de stad Gorcum. Als in het pand Appeldijk 3 de tegelbakkerij gevestigd was en de eigenaar in 1736 besluit zijn drie aparte panden aan de Appeldijk tot één woning en bedrijf te verbouwen, ligt het voor de hand, dat hij gebruik zal maken van tegels uit zijn eigen plateelbakkerij. Dit geldt zowel voor wandtegels als de hierboven al genoemde vrij kleine gele ongeglazuurde vloerplavuizen. En er zijn nogal wat tegels nodig om de nieuwe kelder te bekleden (afb.204). De voorkelder is zeker vijf meter breed en men lijkt in ieder geval rondom tot een hoogte van anderhalve meter drie van de vier muren betegeld te hebben. Meer dan duizend tegels van het type A.01.05.85 moeten hiervoor gebruikt zijn (afb.205). Dit type tegel met gestileerde bladornamenten en rozetten, samengesteld in een diagonaal decor, werd tot nu toe toegeschreven aan een Rotterdamse plateelbakkerij. Als

114. Gorcum binnenstad

115. Herkomst onbekend

116. Gorcum binnenstad

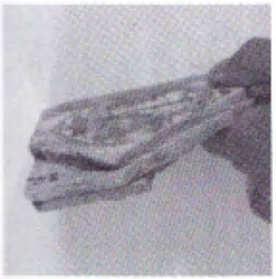

117. Kortendijk stortplaats misbaksels

afbeelding 87 komt de ornamenttegel namelijk voor in het Rotterdam Modellenboek Tegelbakkers. Nu de tegel aangetroffen is in het vroegere bedrijfspand van Wijtmans te Gorcum zullen zij ook daar naar alle waarschijnlijkheid gemaakt zijn.

Tot hoe lang heeft men het ambacht van bakken van tegels in Gorcum beoefend? In het 'testament' van Adriaan Bommenee uit ca. 1750, blijkt dat in ieder geval tot halverwege die eeuw tegels uit Gorcum werden uitgevoerd naar Zeeland. Omdat mr. Martinus Pompe en zijn vrouw Warendina van Creel geen kinderen hebben, besluiten zij in een door hen beiden opgemaakt testament in 1769 aan een nichtje van Warendina van Creel, Suzanna Warendina Boon, na hun dood 'een huis en tegelbakkerij' te legateren. Na het overlijden van Warendina van Creel in 1775, Pompe is reeds overleden in 1771, kan nog in de boedelscheiding uit 1776 gelezen worden de post van : 'geld voor geschilderde stenen tegeltjes'. Daarna kunnen in het Gorcums stadsarchief geen nieuwe gegevens meer worden gevonden die zouden kunnen wijzen op plateelbakkerijactiviteiten in Gorcum. Op de 'Liste civique de la commune de Gorcum' uit 1811 wordt geen enkele keer meer het beroep van tegelbakker vermeld. Wel elf keer dat van 'fabriqueurs des pipes' en achtmaal het beroep van pottenbakker, overigens werkzaam in toen nog twee bedrijven. Aangenomen mag dus worden dat de door Jacob Wijtmans in 1633 in Gorcum gestichte plateelbakkerij, in het laatste kwart van de achttiende eeuw verloren is gegaan. Hetzelfde zien wij gebeuren bij andere plateelbakkersbedrijven in Holland. Het is voor deze bedrijfstak een moeilijke periode, zodat ook buiten Gorcum een groot aantal bedrijven hun werkzaamheden zal staken.

LITERATUUR

J.H. van den Berge, 'De vondst op de locatie van plateelbakkerij 'De Swaen', in: J. Kamermans, K. Laméris, E. Mijnlieff (red.), *'De Swaen' Geschiedenis en productie van een Goudse plateelbakkerij uit de zeventiende eeuw* (Lochem 2002).
J.H. van den Berge, 'Tegeltableaus van Geloof en Liefde in Gorinchem', *Oud-Gorcum Varia* 53, p. 172-190.
A. Bommenee, *Het 'Testament' van Adriaan Bommenee*. Inleiding en annotatie W. Annema. Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, deel 4. (Middelburg 1988).
J. Briels, *De Zuid-Nederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978).
A. Bruijn, 'De oven en de fabricage van Cornelis Jansz. Dorpman te Deventer', *Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas* 119/120 (1985/3-4).

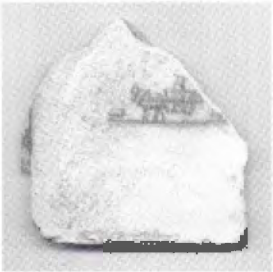

118. Kortendijk stortplaats misbaksels

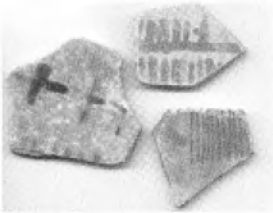

119. Kortendijk stortplaats misbaksels

120. Kortendijk stortplaats misbaksels

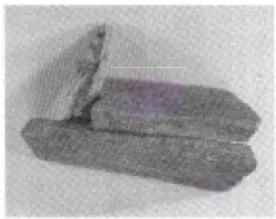

121. Kortendijk stortplaats misbaksels

T. Cleij, 'Afvalvondsten van een Utrechtse tegelbakkerij in de Bemuurde Weerd-3. De inhoud van de afvalkuil', *Tegel* 14 (1986).

J.D. van Dam, *Nederlandse tegels* (Utrecht - Antwerpen 1988).

A.J. Gierveld, 'De Goudse plateelbakkerij "De Swaen', in: J. Kamermans, K. Laméris, E. Mijnlieff (red.), *'De Swaen' Geschiedenis en productie van een Goudse plateelbakkerij uit de zeventiende eeuw* (Lochem 2002).

A.J. Gierveld, 'Twee heiligen en twee paapse duivelsjagers', *Tegel* 30 (2002).

G.C. Helbers, 'De geschiedenis van het oude Goudse plateel', *Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas* 4 (1956).

Hobby, Tijdschrift voor verzamelaars 1 (october 1946).

A. Hoynck van Papendrecht, *De Rotterdamsche Plateel- en Tegelbakkers en hun product. 1590-1851* (Rotterdam 1920).

F. Hudig, 'Amsterdamsche aardewerkvondsten 1', *Oud Holland* 45 (1928).

F.W. Hudig, 'Bijdrage over de tegel- en aardewerkbakkerijen', in E.M. Vis en C. de Geus *Altholländische Fliesen Deel II* (Amsterdam 1926, 1933; reprint Schiedam 1978).

A. Kemp, *Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorcum. Daar by gevoegd uyt verscheyden Brieven en Schriften, de Vryheden, Keuren, Hant-vesten, Gewoonten, Herkomen ende Gewijsdens, mitsgaders, De Regeerders der selver Stede ende Lande tot desen jegenwoordigen Jare 1655 toe.* Gorcum, Paulus Vink, Boek-verkooper, 1656.

F.H. Landzaat, 'Afvalvondsten van een Utrechtse tegelbakkerij in de Bemuurde Weerd-1', *Tegel* 13 (1985).

D.F. Lunsingh Scheurleer, *Tegels en tegeltableaus in het Museum mr. Simon van Gijn te Dordrecht* (Sliedrecht 1986).

R. Meischke, Lezing over 'Wonen in Gorkum in vroeger eeuwen, 1500-1800' gehouden op 26 april 1990 voor de vereniging Oud-Gorcum. Verslag hiervan in tijdschrift *Oud-Gorcum Varia* 22 (1991/3).

J. Pluis, M. van den Akker en H.E. Muller: 'Dieren op tegels', *Mededelingen Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas* 75/76 (1974).

J. Pluis, *Kinderspelen op tegels (*Assen 1979).

J. Pluis, *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, 1570-1930* (Leiden 1997).

M. Tukker-Temmer, G.J.J Tukker, 'Een reis door de tijd aan de hand van een verzameling wandtegels uit Nieuwpoort' *De stede Nieupoort*, 6 (1999).

Met dank aan J. Pluis en J. Gierveld voor het doorlezen en becommentariëren van het manuscript.

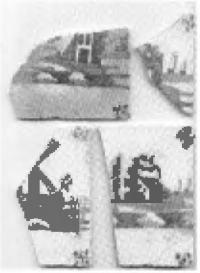

122. Kortendijk stortplaats misbaksels

123. Kortendijk stortplaats misbaksels

124. Kortendijk stortplaats misbaksels

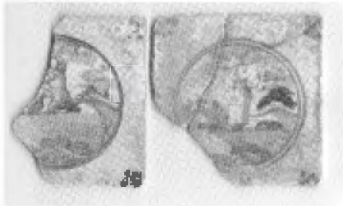

125. Kortendijk stortplaats misbaksels

TOELICHTING OP DE AFBEELDINGEN

In de beschrijving van tegels komen de volgende afkortingen voor: h = hoogte, b = breedte, d = dikte, S = scherfkleur, de spijkergaatjes (sp.g.) zijn vermeld met de klok mee, beginnend vanaf de linker bovenhoek. Alle maten zijn in mm. De datering 19A resp. B betekent: eerste resp. tweede helft van de negentiende eeuw, 18a resp. d betekent: eerste resp. laatste kwart van de 18de eeuw.
HMR = Historisch Museum Rotterdam, WAG = Werkgroep Archeologie Gorinchem.
De tegelbezitters worden, omdat ze in de meeste gevallen anoniem wensen te blijven, aangeduid met een code van drie letters.

Afb. 1: Polychrome figuurtegels met groene Franse leliehoekfiguur. Collectie Museum Lambert van Meerten, Delft.

Afb. 2: Figuur met cape op de rug gezien, erg gelijkend op maar niet met dezelfde spons gemaakt als de tegel uit de serie met groene leliehoekfiguren. Blauw met paarse trek, h 128, b128, d10,7, S baksteenrood, sp.g. 14/21/24/23. Collectie hLA.

Afb. 3: Polychrome vogel met ossenkop, aangetroffen tezamen met een polychrome vogeltegel van hetzelfde type maar met groene leliehoekfiguren. Beide tegels hebben een paarse arcering over een gele kern van het verder groene grondje. Links: bruin, paars, groen en blauw, h128,7, b129,5, d9, S geel, sp.g. 19/21/19/19, alle rond van vorm. Rechts: geel, bruin, paars, groen en blauw, h129,1, b127,3, d13,3, S lichtgeel, sp.g. 23/18/21/23, de meeste vierkant van vorm. Collectie pRF.

Afb. 4: Polychrome vogel op tak en groen grondje met net als op afb. 3. hetzelfde gele centrum, waaroverheen eenzelfde bruine streepjesarcering. Tegel afkomstig van een restaurateur uit Hendrik-Ido-Ambacht. Kleuren blauw, groen, geel en paars, h132, b130, d12, S matig baksteenrood, sp.g. 20/rest./21/rest. Collectie pBB.

Afb. 5: Vijf piekeniers en een vaandeldrager. Vier van deze krijgslieden zijn ontleend aan prenten uit het boek *Wapenhandelinghe, van Roers, Musquetten en de Spiessen [...]* uit 1607 van de hand van Johann II van Nassau (een neef van prins Maurits) met gravures van Jacques de Gheyn II (1565-1629). Datering van de tegel ca. 1625. Collectie Museum Lambert van Meerten, Delft, inv. nr. LvM 01.106.

Afb. 6: Fotomechanische reconstructie van een tegelfragment gevonden in 1981 tussen pottenbakkersafval uit de zestiende tot de achttiende eeuw. Het fragment is nog van vóór majolicabakkerijactiviteiten in de Noordelijke Nederlanden en is waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden, mogelijk te Antwerpen, gemaakt, 16A. Oranje, groen en blauw. Na reconstructie: h101, b103, echte d18,2, S geel tot lichtoranje, de enige bewaarde hoek heeft geen sp.g. Collectie pKH.

Afb. 7: Een van vier identieke tegels aangetroffen in een plint van een binnenstadspand in Gorcum (*Tegel* 16/1988). Datering ca. 1600. De afbeelding is bijzonder omdat zowel prooi als jager vreedzaam naast elkaar op de grond liggen. Collectie pDU.

Afb. 8: De leeuw met poot op de (wereld)bol staat symbool voor heersende (wereld)macht. Vooral in Nederland was dat een geliefde symboliek, omdat de leeuw gezien werd als de personificatie van Nederland: de Nederlandse leeuw. Blauw, bruin, oranje en groen, h131, b131, d14, S geel, sp.g. 14/13/14/14. Collectie Gorcums Museum, nr. 4648.

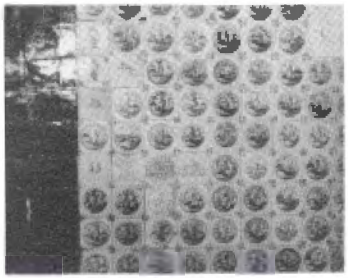

126. Hoornaar Dorpsstraat 125

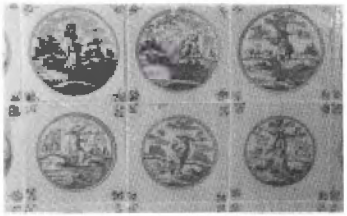

127. Hoornaar Dorpsstraat 125

128. Hoornaar Dorpsstraat 125

129. Hoornaar Dorpsstraat 125

Afb. 9: Putto met monstrans, geplaatst binnen een kwadraat en met hoekfiguren in spaartechniek. Blauw, geel, bruin, paars en groen, h132, b132, d15, S dieprood, sp.g. 28/26/25/28. Collectie Gorcums Museum, nr. 1206.

Afb. 10: Een zeldzame blauwe en een minder zeldzame polychrome stertulptegel. Blauw, h133, b132, d15, S lichtbaksteenrood, sp.g. 19/21/25/25. Blauw, oranje en groen, h133, b132, d16, S geel, sp.g. 25/25/15/0. Beide tegels collectie Gorcums Museum, de nr.'s 1240 en 1242.

Afb. 11: Bloempottegels met als hoekfiguur een kwartrozet. Vondst 1985. Pluis A.05.08.07. De tegelgroottes zijn steeds tussen 137 en 139,5, S geel, twee soms drie sp.g., bijvoorbeeld rechtsboven 0/20/0/21. Collectie pVG.

Afb. 12: Cavalerist, polychroom, zonder hoekfiguren. Gevonden onder de stadswal van Gorcum tussen ander puin langs de Merwede. Blauw bewolkte lucht, groene bodem met oranje vlekken en bruine strepen, in de staart oud paars, h143,5, b nog 82, d14, sp.g. 24/?/?/24. Collectie pVG.

Afb. 13a+b: De meest voorkomende Goudse bloempot met voluuthoek en altijd blauw. Jacob Wijtmans probeert deze veel toegepaste tegel na te maken, zie hiervoor afb. 137. Deze tegel heeft als bijzonderheid op de achterkant de mogelijke initialen van de vrouw van de eigenaar van de majolicabakkerij Verswaen, BG (voor Belligjen Gerritsdr. Verswaen-van den Heuvel). Zij is de mogelijke schilderes van de tegel en werkte dus blijkbaar mee in het bedrijf van haar man. Tegel afkomstig uit de voormalige dokterswoning van Benschop, waar hij gevonden werd onder de dorpel van een kozijn. Blauw, h129, b129, d10,7, S geel tot licht baksteenrood, sp.g. 0/22/0/0. Collectie pTS.

Afb. 14: Typisch Goudse tegel met een hop en aan zijn basis een oranje aangekleurde Franse lelie als hoekfiguur. Blauw, groen en oranje, h130, b123, rechts gecoupeerd, d13,5, S geel, sp.g. 20/24/0/30. Collectie Gorcums Museum, nr. 802.

Afb. 15: Tableau 3x4 van 'In de 3 blompotten', afkomstig uit een voor-buitengevel van een huis in de binnenstad van Gorcum, thans in het Victoria and Albert Museum te Londen. Volgens smeedijzeren jaartalankers dateerde het pand uit 1625. Foto overgenomen uit Vis en De Geus, deel I, plaat 57.

Afb. 16: Diagonale tulp met gestrekte leliehoeken en een halve rozet aan elke zijrand van de tegel: Pluis A.01.05.69. Vondst in 1985 in een fundering en ondanks vorstschade is de consistentie, vooral van de onderste twee tegels, zo slecht dat ze als leisteen in laagjes uiteenvallen. Alle vier de tegels werden bij elkaar gevonden en komen uit hetzelfde bedrijf. De bovenste twee tegels zijn echter uit een andere ovengang afkomstig, ze zijn iets kleiner, en donkerder blauw beschilderd en hebben, hoewel nog steeds broos, een iets stevigere consistentie. Rechtsboven: blauw, h134, b133, d14,9, S lichtgeel, gelaagd, sp.g. 14/21/15/17. Linksonder: blauw, h139, b141, d17, S lichtgeel, lasagna, gelaagd, sp.g. k/0/22/k. Identieke tegels zijn bekend uit boerderij De Posthoorn aan de Dordtsestraatweg, gebouwd in 1616 (*Oud-Nederland* 1950). Collectie pBB.

Afb. 17: Bierdrager, ossenkop-hoekfiguren met lang doorlopende centrale as. Blauw, h126,5, b127, d13,8, S matig baksteenrood, resistente scherf, sp.g. 26/27/24/k. Collectie pBB.

Afb. 18: Opspringende hond binnen geschulpte driestreeps-accolades en Wanli-hoekfiguren. Het grondje heeft horizontale dikke stippelrijen. Blauw: h130, b132, d15, S geel, sp.g. 15/rest./rest./rest. Collectie WAG, MV 155.

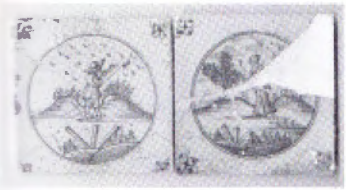

130. Gorcum Burgstraat 7

131. Hoornaar, Dorpsstraat 125

132. Hoornaar, Dorpsstraat 125

133. Gorcum Kortendijk stortplaats
sbaksels

Afb. 19: Giraffe naar gravure Collaert binnen geschulpte accolades en Wanli-hoekfiguren. Op de achterzijde van de tegel de initialen CG of GG, lijkend op afb. 118 bij Hoynck van Papendrecht (1920). Blauw, h128, b128, d13, S geel, sp.g. 14/13/rest./19. Collectie WAG, MV 177.

Afb. 20: Springende bok binnen geschulpte driestreeps-accolades en vleugelblad. Gevonden als plinttegel in een haardachterwand. Er staat een niet te ontcijferen monogram achterop. De figuur van de bok is iets kleiner dan die op afb. 21, zodat beide tegels niet met dezelfde spons zijn gemaakt. Blauw, h135, b135, d15, S baksteenrood, sp.g. 30/35/27/0. Collectie WAG.

Afb. 21: Springende bok geschilderd naar dezelfde gravure, maar met een andere spons als afb. 20, nu binnen geschulpte driestreeps-accolades en meander-hoekfiguren. Blauw, h126, b126, d13, S geel, sp.g. rest./13/15/17. Collectie WAG, MV 179.

Afb. 22: Krijgsman uit de serie met ossenkop-hoekfiguren met verlengde centrale as, maar niet naar een gravure van De Gheyn. Blauw: h132, b131, d13, S geel met enkele rode stippen, sp.g. 29/28/27/28. Collectie pBB.

Afb. 23: De tegels bevonden zich in een fundament, gelegen direct achter het huidige moderne huis, tezamen met andere bloempottegels volgens afb. 182. Alle blauw, 2 diagonaal geplaatste sp.g., soms vierkant van vorm, maten <130. Links: h130, b130, sp.g. 15/0/12/0. Rechts: h130, b129, sp.g. 0/12/0/12. Collectie pVG.

Afb. 24: Panter uit haardpartij van een boerderij. Blauw, h129, b130, d12, S licht baksteenrood, sp.g. 24/16/24/0. Collectie pTN.

Afb. 25: Leeuw uit dezelfde haardpartij als afb. 24. Blauw, h128, b129,5, d11, S licht baksteenrood, sp.g. 21/0/23/0. Collectie pTN.

Afb. 26: De scherf van een vos heeft hoekfiguren van ossenkoppen met een verlengde centrale as. In het grondje een horizontale rij dikke stippen. Blauw, h nog 88, b126,5, d11,4, S licht baksteenrood, sp.g. 24/0/?/?. Collectie pTN.

Afb. 27: Gehoornde haas uit *Animalium Quadrupedum* van Adriaen Collaert uit 1612. Hetzelfde spaarzame horizontale dikke stippelrijtje in het grondje als in afb. 26 en met weinig open klokjesbloemen. Afbeelding overgenomen uit Ten Broeke/Van Sabben/Woudenberg 2000.

Afb. 28: Fantasiewapen met twee leeuwen als schildhouders. Blauw, h128, b129, d12, S geel, licht baksteenrood, sp.g. 27/27/25/28. Vermoedelijk Gorcum, anders Rotterdam. Gekocht op een veiling, nu collectie pJR.

Afb. 29: Twee tegels met eenzelfde driekwart hoogte van de tegel, waarschijnlijk verworven uit een plint van een pand in het Zandstraatkwartier in 1914. Op de tegel de demonstratie van het eerst schilderen van de sterk gekrulde voluten, met pas later toevoegen van de meer gestrekte horens. Beide blauw, links: b129, d11,4, S matig baksteenrood, sp.g. 25/24, rechts: b130, d12, S geel, sp.g. 0/26. Beide collectie HMR, inv. nr. 17321 en 17320.

Afb. 30: Renaissance-haardpartij in de regentenkamer van het Weeshuis in de Molenstraat. Hollands classicisme met gemarmerd houtwerk. Bij de laatste restauratie in 1968 is de haardachterwand gevuld met van elders komende tegels. Alleen de rookbaan van gevlamde tegels is te smal en de aan weerszijde geplaatste witte tegels horen niet diagonaalsgewijs geplaatst te zijn, maar juist die in de rookbaan. Fraaie gegoten ijzeren haardplaat herinnerend aan de vrede van Münster in 1648.

Afb. 31: Vermoedelijk een door Jacob in zijn eerste jaren in Gorcum gemaakte tegel in paars en blauw. De initialen en aanmaakdatum staan hier op de voorzijde op de

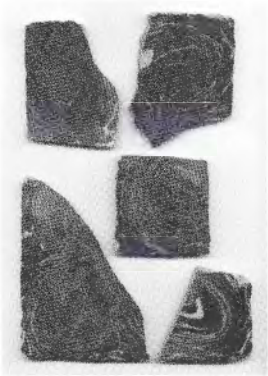

134. Gorcum Kortendijk stortplaats misbaksels

135. Gorcum Dalemstraat

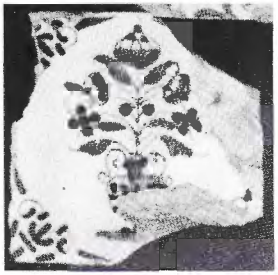

136. Gorcum binnenstad

137. Gorcum Grote Markt

geglazuurde kant van de tegel. Gebruik van ossenkop met verlengde centrale as als hoekfiguur. J.DA WM zijn misschien wel de initialen van Jacob Wijtmans. Paars en blauw, grootte 122/126 (Hoynck van Papendrecht vermeldt een oppervlak van 125x125), S geel, geen duidelijke sp.g., 11 mm dik. Collectie HMR. De afbeelding staat in Hoynck van Papendrecht 1920, fig. 170.

Afb. 32: Eerste rij: accolade met vleugelblad, geschulpte accolade met meanders (Wanli), voluuthoek, Gorcumse voluutvariant. Tweede rij: gewone ossenkop, ossenkop met verlengde centrale as, spin met negen stippen, bijtje. Derde rij: spinnetje, Bourgondische lelie, spitse lelievariant.

Afb. 33: Zwaan met voluuthoekfiguur. Blauw, h130, b130, d12, S geel, sp.g. 22/rest./20/20. Collectie WAG, BS 97-42.

Afb. 34: Zes tegels van een tegelverzamelaar in Overflakkee. Dezelfde dieren als die voorkomend in de Gorcumse voluuthoekserie (zie afb. 85 en 86), deels naar gravures van Collaert, maar nu met ossenkop met verlengde centrale steel. Collectie pLD.

Afb. 35: Verwijderd 1985. Blauw, alle vier hebben tegelmaten <130, S. geel, alle tegels hebben aan meerdere zijkanten glazuurplooien, drie of diagonaalsgewijze sp.g. Met de klok mee: Hond: h126, b126, sp.g. 13/12/12/0. Hond: h125, b125, sp.g. 0/13/13/12. Dik konijn: h125, b125, sp.g. 13/0/13/0. Kat: h127, b126, sp.g. 0/14/0/12. Collectie pBB.

Afb. 36: Brillenkoopman-ossenkop met verlengde centrale as. Blauw, h130, b129, d13,5, S geel, sp.g. 30/rest/26/25. Collectie pJR.

Afb. 37: Zelfde brillenkoopman als op afb. 36 met gebruikmaking van dezelfde spons, nu met voluuthoekfiguren. Veiling collectie Leerink 1981, III catalogus 327, lot nr. 75.

Afb. 38: Hert en profil naar rechts binnen voluuthoekfiguren. Aan de binnenzijde/bovenzijde bevinden zich per hoekfiguur twee kleine complete voluutkrulletjes. Blauw, h130, b131, d13, S geel, sp.g. 19/22/21/19. Collectie WAG, BS 97-58.

Afb. 39: Alle afkomstig uit een één tegel hoge plint en alle, bij toch een blauwe verfkleur, zo doorlopen dat het tweede keustegels zijn, niet bedoeld voor de export. Maten tussen 133 en 135, dikte 10 tot vooral 12, drie sp.g., alle tegels hebben een lichtgele S met een zachte kleiconsistentie. Hert: h135, b135, d10,1, sp.g. 15/18/0/17. Speerdrager: h134, b133, d12, sp.g. 15/k/10/0. Collectie pBB.

Afb. 40: De middenfiguur werd geschilderd naar de hertengravure *Animalium Quadrupedum* van Adriaen Collaert uit 1612. Grondje met horizontale dikke stippelrijen, met aan weerszijde van het liggende hert klokjesbloemen. Blauw: onderzijde gecoupeerd h128, b128, d11,6, S geel, sp.g. 18/0/15/0. Collectie pVG.

Afb. 41: Bloempot met een enkele tulp, waarbij de blaadjes aan de stam van de tulp overeenkomst vertonen met die van de leliehoekfiguren. De bloempot is identiek aan die op de tegel met de J.DAWM-initialen op de voorzijde uit het HMR van afb. 31. Blauw, h133, b131, d13, S geel/lichtrood, sp.g. 0/27/0/27. Collectie WAG, MV 154.

Afb. 42: Tegel met een veelkleurige tazza en zeldzame voluut leliehoekfiguren. Blauw, groen en oranje: h134, b134, d15,8, S geel, sp.g. 0/rest/0/rest. Collectie pKH.

Afb. 43: De meest in Gorcum geproduceerde bloempot met zijrandrozetten. Kwam in verschillende panden op de Kortendijk voor. De tegel lijkt met enkele kleine verschillen erg op eenzelfde bloempottegel van het bedrijf Verswaen (afb. 139). Blauw, h134, b135, d14,4, S geel, sp.g. 25/026/k. Collectie WAG, MV 203.

138. Gouda, Oosthaven 37

139. Gorcum Dalemstraat

140. Ottoland A92 (voorheen 33A)

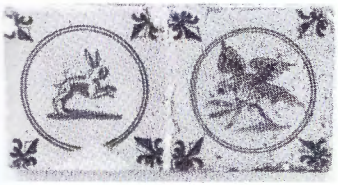

141. Overslingeland

Afb. 44: Zeldzamere, maar toch vaker in en om Gorcum voorkomende hoekfiguur van een negenstip, hier met blauwe kleine enkelstelige bloemen, links: h126, b126, sp.g. 0/18 en 10/0/10, rechts: h128, b127, sp.g. 0/11/0/0. De meeste tegels uit deze serie hebben 2 diagonaal geplaatste sp.g., een enkele tegel heeft 4 sp.g. Collectie pGG.

Afb. 45: De tegel werd aangetroffen in hetzelfde pand waar ook een hoornblazende Cupidotegel identiek aan die van afb. 78b werd gevonden. Blauw, h129, b130, d10,5, S matig baksteenrood, sp.g. 18/12/19/0. Een tegel uit dezelfde serie met zelfde hoekfiguuur, zelfde S, h129, b129, d11,4, werd in Gorcum op de hoek Kortendijk/Broerensteeg gevonden. Collectie pTN.

Afb. 46: Grazend hert met tweestreepsonderslag onder een grote ossenkophoekfiguur. Blauw, h129, b129, d12, S lichtrood, sp.g. 30/15/rest/11. Collectie WAG, MV 135.

Afb. 47: Zich spiegelend hert naar een prent uit de *Vorstelijke Warande der Dieren* van Joost van den Vondel (1617) in een haardpartij van een inmiddels gerenoveerde boerderij. Blauw, h129, b129, d12,3, S redelijk baksteenrood, sp.g. 0/17/24/rest., kleine bellen in het glazuur. Collectie pTN.

Afb. 48: Door zijn veelkleurigheid zeldzame bloempottegel. Blauw, bruin en groen, h129, b130, d11, S matig baksteenrood, sp.g. 0/rest/0/17. Collectie WAG, MV 157.

Afb. 49: Tegelscherven met grote mensfiguren als centrale voorstelling en kleinere ossenkoppen als hoekfiguur. Vondst onder de houten vloer van het pand Burgstraat 7. Collectie WAG, BS 97-114.

Afb. 50: Grote Cupido-figuur met pijl en boog binnen kleine ossenkophoekfiguren. Blauw, h131, b131, d13, S lichtgeel, sp.g. 20/0/22/0. Collectie Gorcums Museum, nr. 1187. Een op de hoekfiguren na volledig identieke tegel ligt als Inv. nr. 15676 in het depot van het HMR met op de achterzijde in het handschrift van Hoynck van Papendrecht de vermelding dat de tegel in 1914 werd verworven en dus (ook) afkomstig is uit het Zandstraatkwartier, ter hoogte van het huidige stadhuis. Deze tegel vormt het ultieme bewijs dat Gorcumse tegels in de binnenstad van Rotterdam aanwezig waren (zie ook afb. 78).

Afb. 51: Waterdragertjes met ossenkop, normaal en met verlengde as. Links: h128, b128, d11,5, S geel met rode stippen, sp.g. k/16/18/18. Rechts: h130, b130, d12,7, S geel, sp.g. 28/29/26/27. Collectie HMR.

Afb. 52: Grote middenfiguur met tinnen wijnkan dragende man op een tegel met kleine ossenkophoekfiguren. Blauw, h129, b128, d13,5, S geel, sp.g. 14/15/19/16. Collectie Gorcums Museum, nr. 1107.

Afb. 53: Uit een brevier biddende monnik en St. Antonius met attributen (varkentje, Taukruis op de borst en kruis in de hand, waar onderaan een klokje). Beide S geel. Monnik: h130, b130, d11, sp.g. 0/12/0/13. Antonius: h129, b129, d11, sp.g. 14/0/0/k. Beide collectie Gorcums Museum, nr.'s 1174 en 1178.

Afb. 54: Beide tegels hebben een tweestreeponderslag onder kleine ossenkop. Eenzelfde hoed-aftegel uit Pluis 1997 is eveneens afkomstig uit de binnenstad van Gorcum. Beide tegels zijn blauw, S geel. Brillenkoopman: h131, b131, d11, sp.g. 19/22/20/20. Hoed-af: h131, b129, d14, sp.g. 17/14/17/0. Beide collectie Gorcums Museum, nr.'s 1177 en 1130.

Afb. 55: Tableau van 12 tegels met deels krijgslieden volgens gravures uit de *Wapenhandelinghe* van De Gheyn en op dezelfde wijze uitgevoerd als de Gorcumse serie krijgslieden met ossenkophoekfiguren met verlengde centrale as. Blauw, bijna altijd twee meestal diagonale sp.g., S geel. De bovenste rij tegels, links: h129, b130,

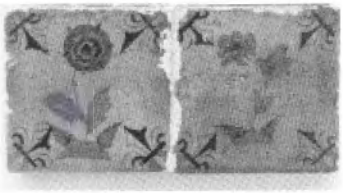

142. Overslingeland

143. Gorcum hoek Molenstraat/ Zusterstraat

144. Alblasserwaard

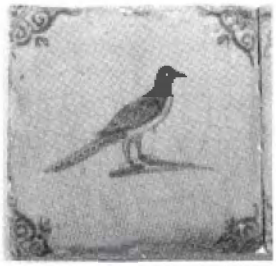

145a. Goudriaan Noordzijde 74

sp.g. 0/13/0/13. Midden: h129, b128, sp.g. 0/14/0/14. Rechts: h128, b129, sp.g. 23/0/0/22. Bruikleen Tromp in Tegelmuseum Otterlo, inv.nr. 8148.

Afb. 56: Piekenier met blauwe Franse lelie-hoekfiguur. De centrale figuur is ook bekend met ossenkoppen met verlengde centrale as. Blauw, h127, b126, d10,5, S geel, sp.g. 25/0/28/0. Collectie pBB.

Afb. 57: Viertje leliehoekkrijgslieden, met opvallend meer zorg geschilderd dan de krijgsman op de vorige afbeelding. Weinig sp.g., maten > 130 tot 132,5. Rechtsboven: h130, b132, sp.g. 0/0/0/0. Linksonder: h133, b131, d ca. 11, sp.g. 0/rest/0/0. Collectie pKH.

Afb. 58: Dragertje met blauwe Franse lelie als hoekfiguur. Blauw, h128, b128, d10, S geel, sp.g. 11/0/13/0. Collectie pBB.

Afb. 59: Zwaan binnen balusters, geschilderd met gebruikmaking van dezelfde spons als bij de middenfiguur van de tegel op afb. 33. Collectie HMR.

Afb. 60: Twee mannelijke dragertjes. Beide tegels zijn blauw, S geel en drie sp.g. Links: h127, b125, d12, sp.g. 19 en 22/21 en 22/26 en 23/0. Rechts: h129, b127, d13, sp.g. 24/25/0/26. Collectie HMR, inv.nr. 17150/17154.

Afb. 61: Twee vrouwelijke dragertjes met een broodkorf. Beide tegels zijn blauw. Links: h133, b134, d12,6, S geel, sp.g. 12/0/12/k. Rechts: h130, b130, d13,6, S matig baksteenrood, sp.g. 14/0/24/20. Collectie HMR, inv.nr. 17129/17126.

Afb. 62: Tegel met een mannelijke brooddrager van iets jongere productiedatum dan afb. 61. Wat fijner en wat kleiner geschilderd. Collectie HMR.

Afb. 63: Blauwe tegel met als pop een drager. De hoekfiguur is nu een blauwe Franse lelie, maar de tegel is ook bekend met een ossenkop met verlengde centrale as. Blauw, h127, b127, d10, S zeer licht baksteenrood, sp.g. 14/0/12/0. Collectie pBB.

Afb. 64: Polychroom vogeltje en daarbij aangetroffen polychrome enkelstelige bloemtegel. Zie afb. 4. Collectie pO.

Afb. 65: Vogel op tak en groen eiland met centrale gele vlek waarop bruine schuine arcering. Blauw, groen, geel en bruin: h132, b132, d12,7, S geel, sp.g. 19/20/0/21. De grootte van de tegel, de heldere kleuren en het sterk gekwaart zijn van deze tegel doen eerder een Rotterdamse import van deze tegel vermoeden dan een Gorcumse aanmaak. Collectie pKA.

Afb. 66: Tegel afkomstig uit een binnenmuur van een pand op minder dan een steenworp afstand van de majolicabakkerij Wijtmans op de Appeldijk 3. Krijgsman naar de gravure nr. 1 van de musketiers uit de *Wapenhandelinghe* van De Gheyn. Blauw: h129, b129, d12, S geel, sp.g. 24/25/26/20. Collectie WAG, BS 97-73.

Afb. 67: Gravure 1 van de musketiers met het opschrift 'Hoe hy int voortgaen zijn Musquet ende furquet, bequamelijcken draghen sal [...]' uit de *Wapenhandelinghe* van De Gheyn.

Afb. 68: Tegel waarop de houding van de piekenier veel overeenkomst vertoont met de exercitiehouding 11 uit de *Wapenhandelinghe*. De afbeelding op de tegel is niet gespiegeld, maar 'getekend alsof gezien van de andere zijde', waardoor de piekenier nu de andere kant oploopt. Om, zoals het hoort, de piek op de rechterschouder te houden heeft de schilder de voorstelling enigszins aangepast: zo is het gezicht van de piekenier niet langer en profil, maar en face weergegeven, wat rest is een verkorte (eigenlijk mislukt geschilderde) linkerarm, niet vóór maar gestrekt langs het lichaam op het degengevest. Bij het echt omgedraaid gebruiken van een tegelspons verkrijgt men een geheel andere figuur dan nu het geval is.

145b. Goudriaan Noordzijde 74

146. Gorcum binnenstad

147. Gorcum hoek Kortendijk/ Broerensteeg

148. Herkomst onbekend

Afb. 69: Gravure 11 van de piekeniers uit de *Wapenhandelinghe*: 'Schuyns u Spies draecht'.

Afb. 70: Piekenier lopende met een piek over de schouder, waarbij de schilder, net als bij tegel van afb. 68. geprobeerd heeft de figuur te draaien t.o.v. prent 11 van De Gheyn. Deze poging is minder geslaagd, omdat de piek nu op de linkerschouder rust en met de linkerhand moet worden bediend. Op de prenten van De Gheyn en in het door exercities gedrilde leger gebeurt daarentegen alles rechtshandig. Blauw, h132, b131, d14,2, S geel, sp.g. 27/27/28/28. Collectie hNW.

Afb. 71: Piekenier naar De Gheyn, prent 25. De piekenier draagt een stormhelm met veren, borstkuras en beschermstukken voor de bovenbenen. Deze piekenier toont het vastzetten van de piek tegen de binnenzijde van de rechtervoet, terwijl tegelijkertijd het zwaard getrokken wordt. Collectie hNW.

Afb. 72: Gravure 25 uit de *Wapenhandelinghe*, 250x180 mm.: 'Teghen u rechter voet u Spies velt, ende u ghevveer treckt'.

Afb. 73: Piekenier geschilderd naar exercitieoefening 25 uit de *Wapenhandelinghe*, maar gespiegeld, zodat de piek nu (foutief) tegen de linkervoet staat. Blauw, h131, b131, d14,7, S geel, sp.g. 28/29/28/27. Collectie hNW.

Afb. 74: De piekenier houdt de spies met zijn linkerhand zover mogelijk van zich af vast en heft hem omhoog tot boven schouderhoogte. De tegel is gemaakt naar de exercitiestand van prent 30 uit de piekeniers in de *Wapenhandelinghe* van De Gheyn. Voorheen collectie F. Leerink, veiling 28 april 1981, lotnr. 194.

Afb. 75: Gravure nr. 30 van de piekeniers uit de *Wapenhandelinghe*: 'Rechts herstelt u, en u Spies schuyns draecht, eersten tijt'.

Afb. 76: Kruisboogschutter, mogelijk uit de serie krijgslieden met merendeels afbeeldingen naar De Gheyn. Blauw, h132, b131, d13,2, S geel, sp.g. 24/25/0/24. Collectie HMR, inv.nr. 15754.

Afb. 77: De tegel met een marketentster maakte onderdeel uit van de ca. 75 tegels met identieke ossenkoppen met verlengde centrale as, alle met afbeeldingen van krijgslieden, meestal naar De Gheyn, uit een pand in de Grote Kerkbuurt te Dordrecht. Hiervan toonden wij reeds afb. 22, 68, 70, 71 en 73. Blauw, h132, b132, d13,5, S geel, sp.g. 27/27/28/27. Collectie pKA.

Afb. 78a+b: Tweemaal een Cupido-tegel met pijl en boog en met een jachthoorn. Grote middenfiguren en ossenkoppen met verlengde centrale as. Blauw, beide S geel. Met pijl: h125, b126, d11,5, sp.g. 0/12/0/18. Met hoorn: h126, b128, d12, sp.g. 0/26/23/25. Beide collectie depot HMR, nr.'s 15676 en 15674. De rechter tegel werd met identieke middenfiguur en dezelfde hoekfiguren ook aangetroffen in een huis op de Binnenhaven in Nieuwpoort (ZH).

Afb. 79: Tegel zonder hoekfiguren met een vissende Cupido als kleine middenfiguur. Blauw, h132,7, b126,3, d9,2, S geel, sp.g. ?/0/0/?. Collectie WAG. Een identieke tegel, maar compleet, werd aangetroffen in het depot van het Gorcums Museum, blauw, h134, b135, d13,9, S geel, sp.g. 18/0/k/0, inv.nr. 4383, terwijl in hetzelfde depot onder inv.nr. 5538 een tegel met identieke middenfiguur, maar met bijtjes met concave sprietjes als hoekfiguur werd aangetroffen, blauw, h132, b131, d12,4, S geel, sp.g. 14/0/0/0.

Afb. 80: Links Daidalos met rechts zijn neerstortende zoon Ikaros. Bijtjes als hoekfiguur. Scherven gevonden onder een houten vloer in het pand Burgstraat 7 te Gorcum. Blauw, beide S geel en d11,7. Collectie WAG, BS 97-112.

149. Herkomst onbekend

150. Herkomst onbekend

151. Gorcum binnenstad

152. Gorcum Dalemstraat

Afb. 81: Fragment van een tegel als losse vondst bij sloop van een achttiende-eeuwse boerderij op de Arkelse Onderweg bij de ijsbaan. Geen hoekfiguur en daarom mogelijk een deel van een bovenste tegel van een pilaster. Blauw: h nog 78, b nog 63, d11,3, S lichtgeel. Collectie pKH.

Afb. 82: Tegel met muziekspelende grote Cupido-figuren. Blauw, h130, b130, d11, S geel met een zachte consistentie, sp.g. o/o/o/o. Collectie pTN.

Afb. 83: Gravure 13 uit *Avium vivae icones*. Links de trap, rechts de fuut.

Afb. 84: Fuut in polychroom links en in het blauw rechts. Polychroom in blauw, bruin en beige. Rechter tegel, blauw, h126, b126, d10, S geel, sp.g. o/8/o/k. Beide collectie pKA.

Afb. 85: Liggende hazewindhond als een der jachthonden van de gravure uit *Animalium quadrupedum* van Adriaen Collaert uit 1612, die op zijn beurt de afbeelding ontleende aan een kopergravure van Albrecht Dürer uit ca. 1500/1502. Blauw, voluuthoekfiguren, h131, b131, d13, S geel, sp.g. 19/19/20/20. Collectie WAG, BS 97-23.

Afb. 86: Gravure met diverse hazewindhonden die worden gebruikt als jachthond. Prent nr. 12 uit *Animalium quadrupedum* van Adriaen Collaert (1612).

Afb. 87: Meerkat binnen voluuthoekfiguren naar een gravure van Collaert. Blauw, h129, b129, d12, S geel, sp.g. rest./22/20/18. Collectie WAG, BS 97-52.

Afb. 88: De leugenachtige herder binnen voluuthoeken. Blauw, h131, b131, d12, S geel tot lichtrood, sp.g. 22/20/20/20. Collectie WAG, BS 97-82.

Afb. 89: Plaat 15 uit de *Vorstelijke Warande der Dieren* van Joost van den Vondel (1617). Gravure door Marcus Gheeraerts (1521-ca. 1604).

Afb. 90: Wolf die een schaap uit de kudde rooft, eveneens naar plaat 15 uit *Vorstelijke Warande der Dieren*. Accoladetegel met vleugelblad-hoekfiguren. Dier op een landje met horizontale rijen dikke stippen. Blauw, h130, b129, S geel, sp.g. o/22/14/22. Tiende tegelveiling Van Sabben 2002, lotnr. 46, blokje met verder vier dieren ontleend aan Collaert-prenten en een tegel met een man met een kruisboog.

Afb. 91: Gravure van vier ossen in een landschap van Abraham de Bruyn, nr. 13, 86x210. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Vanwege het perspectief is het tekenen van een van de kijker weglopend dier een schildertechnisch hoogstandje.

Afb. 92: De van de kijker weglopende koe is geschilderd naar de tweede os vanaf links van de gravure van Abraham de Bruyn van afb. 91. Blauw, voluuthoekfiguren, h130, b131, d12, S lichtgeel, sp.g. 20,20/22/14/15. Collectie WAG, BS 97-108.

Afb. 93: Os en profil binnen voluuthoeken naar opnieuw dezelfde gravure van Abraham de Bruyn. Blauw, h134, b131, d12, S geel, sp.g. 19/?/17/15. Collectie WAG, BS 97-107.

Afb. 94: Op dit adres werd tweemaal een tegel met dezelfde afbeelding van een olifant naar Collaert gevonden. Blauw, voluuthoekfiguren, h130, b130, d12, S geel, sp.g. 17/rest./17/15. De tweede tegel betrof een grote scherf: h94, b99, d12, S geel, de enige hoek had een sp.g. op 19. Collectie WAG, BS 97-92 en 107.

Afb. 95: Scherf met afbeelding van een olifant naar De Houtman. Blauw, voluuthoekfiguur, h110, b96, d12, S baksteenrood, in ieder geval één sp.g. op 19mm. Collectie WAG, BS 97-108.

Afb. 96: Prent nr. 3 uit *Animalium quadrupedum* naar gravures van Adriaen Collaert uit 1612.

153. Gorcum Kortendijk

154. Vlissingen binnenstad

155. Herkomst onbekend

156. Herkomst onbekend

Afb. 97: Het reisverslag met deze prent van olifant, neushoorn, egel-varken, schildpad en krokodil verscheen in 1598 voor het eerst. Afmetingen 144x212 mm. Afbeelding ontleend aan Hanekuijk, *Tegel* 11, 1983.

Afb. 98: Fruitstilleven met peer, appel, druif en aalbes. Sterk gekrulde voluten op bijtjes als hoekfiguur. Datering midden zeventiende eeuw. Blauw, h128, b131, d >9,5, S geel met veel verontreiniging, sp.g. 16/0/16/0. Collectie WAG, BS 97-7.

Afb. 99: Blauw fruitstilleven met een kleinere, beter gecentreerde, middenfiguur. Spinnetje i.p.v. bijtjes als hoekfiguur. Aangetroffen in een haardbetegeling in een pand op de Appeldijk. Het type komt alleen in dit pand al enkele tientallen malen voor, steeds met een duidelijk wisselend tafereel. Datering 17B.

Afb. 100: Twee tegels met een schilderwijze volgens de tegelscherfvondsten in de Bemuurde Weerd te Utrecht. Links Jezus en de Samaritaanse vrouw bij de bron (Joh. 4:7) en rechts het penningske van de weduwe (Marc. 12:41-44//Luc. 21:1-4). Beide herzet in een in de zestiger jaren geplaatste bovenhaard in pand Appeldijk 23 te Gorcum.

Afb. 101: Jezus en de Samaritaanse vrouw bij de bron (Joh. 4:7). Blauw, h89, b132,7, d9, S geel, sp.g. 15/0/?/? Collectie WAG.

Afb. 102: Judit slaat het hoofd af van de slapende Holofernes (Judit 13: 6-8, apocrief). Tegel: blauw, h130, b132, d10, S geel, sp.g. 15/0/13/0. Datering 17d. Collectie Gorcums Museum, nr. 4431. Haardsteen: h105, b154, d67, S rood. Datering 16B. Collectie pVG. De tegel werd een tweede maal in de binnenstad aangetroffen met als enige verschil een iets grotere formaat van het bijtje.

Afb. 103: 'Bileam zag niet en de ezel zag wel de Engel des Heren op de weg' (Num. 22:22-24) en 'David houwt het hoofd van Goliat af' (1 Sam. 17:51). Deze bijbelse scènes uit 17b bevonden zich in een boerderij in de oudste betegeling vóór de brandmuur, achter de brandmuur een uit een Rotterdamse fabriek afkomstige betegeling uit 18d met tableaus binnen witte tegels en schildpadtegels in de rookbaan.

Afb. 104: Herdertegel, bijtje met sterk gekrulde voluten als hoekfiguur. Blauw, h97, b80, d10,6, S geel, sp.g. ?/?/0/?. Collectie WAG.

Afb. 105: 'De genezing van de knecht van de Romeinse hoofdman van Kafarnaüm' (Mat. 8:5-8, Luc. 7:1-7), zowel met een spinnetje als een bijtje als hoekfiguur. Beide blauw, de rechter wat donkerder, beide S geel. Bijtje: h128, b127, sp.g. 10/0/11/0. Spinnetje: h132, b131, d7,7, sp.g. 0/0/8/0. Collectie Gorcums Museum, nrs. 447 en 448.

Afb. 106: Tweemaal een tegel met dezelfde afbeelding van Elia door de raven gevoed (1 Kon. 17:6). De rechter tegel, waarvan alleen de achterzijde getoond wordt, heeft daar de initialen WPH en daaronder 6(S?)KB. Beide blauw, beide S geel en diagonale sp.g. Links: h133, b133, d8,2, sp.g. 10/0/11/0. Rechts: h130, b131, d7,4, sp.g. 0/11/0/9. Beide tegels collectie Gorcums Museum, inv.nr. 4453/52.

Afb. 107: 'Jozef vertelt zijn droom van de zon, maan en sterren' (Gen. 37:9-11). Spinnetje als hoekfiguur. Blauw, h130, b131, d7, S geel, sp.g. 0/9/0/10. Collectie Gorcums Museum, nr. 4425.

Afb. 108: Twee tegels uit de 'Gorcumse schetsjesserie' met een eenvoudig, snel geschilderd landschapstafereeltje. Schetsjes uit Gouda zijn soms zonder hoekfiguren, schetsjes uit Gorcum, voorzover nu bekend, altijd met bijtjes. Bij een archeologische opgraving op het Nonnenveld te Gorcum kwamen andere tegels uit deze serie te voorschijn. Een identieke huizengroep als op de linkertegel maar met een plattere en bredere terp en andere structuur van de boom is aangetroffen op een tegel uit een

157. Herkomst onbekend

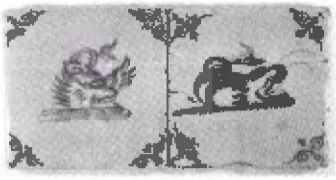

158. Herkomst onbekend

159. Nieuwpoort Binnenhaven

160. Nieuwpoort Binnenhaven

ander huis aan de Dalemstraat (collectie WAG, MV 161). Tegel links: h130, b131, d9,8, S geel, zachte consistentie, sp.g. 0/7/0/k, aan onderzijde glazuur verbrand. Tegel rechts: 132, b130, d9,8, S geel, zachte consistentie, sp.g. 7/0/k/0, aan rechterzijde glazuurrimpels. Collectie pBB.

Afb. 109: Twee leeuwen met spinnetje als hoekfiguur. Blauw, h130, b131, d12,2, S geel, sp.g. 0/12/11/11. Collectie pTN.

Afb. 110: Stadspoort met aan weerszijden twee paarden. Blauw, h130, b131, d9,7, S geel, sp.g. 12/0/11/0. Collectie pTN.

Afb. 111: Jacht op everzwijn met spinnetjes als hoekfiguur. Blauw, h130, b131, d9,7, S geel, sp.g. 12/0/11/0. Collectie pTN.

Afb. 112: Randtegel met een mannetje als middenfiguur uit het pand Appeldijk 3, waar de majolicabakkerij Wijtmans gevestigd was. Blauw, h69, b123, d6,7, S geel, sp.g. 10/0/8/0. Collectie pTN.

Afb. 113: Randtegel met een vrouwtje als middenfiguur, net als de tegel van de vorige afbeelding afkomstig uit het pand van de majolicabakkerij van Wijtmans. Het rechter eenderde deel is gerestaureerd. Blauw, h38, b123, d5,3, S geel, sp.g. 0/?/?/5. Collectie pTN.

Afb. 114: Tegel met een kolfspeler. Glazuurbellen aan de bovenzijde. Datering ca. 1650. Blauw, h128, b128, d9,3, S geel, sp.g. 0/9/0/7. Collectie pVG.

Afb. 115: Tamboer uit de serie 'soldaatje spelen', hierbij hoort bijvoorbeeld ook nog de 'pijper'. Blauw, h126, b127, d11, S matig baksteenrood, sp.g. 19/19/20/21. Collectie pBB.

Afb. 116: Twee tegels: een Cupido met jachthoorn en een met pijl en boog, zowel met als zonder hoekfiguur. Blauw. Met hoorn: h130, b128, d12, sp.g. 0/21/22/21. Met boog: h132, b133, d12, sp.g. 0/18/0/15. Beide collectie Gorcums Museum, nrs. 1186 en 1185.

Afb. 117: Drie tijdens de tweede ovengang aaneengebakken, daardoor onbruikbare en weggegooide blauwe herdertegels met de afbeelding binnen een dubbele cirkel. Vondst mei 1985. Collectie WAG, KDB 22-1985.

Afb. 118: Twee aan elkaar vastgebakken tegels, beide met een zeer lichtgele scherf. Bovenste tegel: blauw, h104, b101, d7,2. Collectie WAG, KDB 22-1985.

Afb. 119: Drie ongeveer een kwarttegel grote scherven met daarop resten van een schildersboekhouding. Alle scherven hebben eenzelfde lichtgele S en een consistentie als van schoolkrijt. Ongeglazuurd, 63x66, 40x51 en 47x47mm. Vondst Kortendijk. Collectie WAG, KDB 16-1985.

Afb. 120: Tegel, in de oven gebruikt als horizontale deklaag boven een verticaal gerangschikte rij nog te bakken tegels. De verticale tegels werden gefixeerd door hun onder- en bovenkanten in dunne kleirolletjes te drukken. Deze bleven deels achter op de dektegels en zijn door het bakken daarop gefixeerd. Een dergelijke dektegel werd net als de andere tegels gemaakt in het eigen bedrijf van de opvolgers van Wijtmans: h129, b130, d8, S lichtgeel, bijna krijt, sp.g. 8/0/12/0. De breedte van de tegel die de moet op het kleirolletje heeft achtergelaten bedraagt 7,8 mm. Collectie WAG, KDB 14-1985.

Afb. 121: Drie op de plateelbakkersafvalstort gevonden scherven: een tegel die de twee standaard-ovengangen heeft doorlopen (dikte 7,5 mm, S lichtgeel) en twee scherven die na de eerste ovengang zijn weggegooid (biscuit) maar opvallend veel dikker zijn (13 en 14 mm, S hetzelfde lichte geel, diagonale sp.g.). Deze twee scherven zijn dus

161. Ottoland A92 (vroeger A33)

162. Nieuwpoort Remonstrantse kerk aan de Binnenhaven

163. Mogelijk Gorcum binnenstad

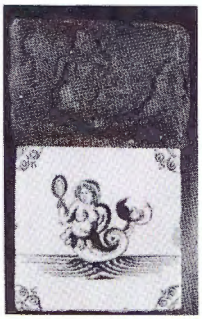

164. Haardsteen Gorcum binnenstad, tegel Gorcum Kortendijk

de 'dobbele teegels' die ca. 1750 bij Bommenee genoemd worden. Collectie WAG, KDB 02-1985.

Afb. 122: Vier scherven van landschapstegels, plomp dik geschilderd, de bijtjes uit de zeventiende eeuw zijn inmiddels spinnetjes geworden. Soms vrij dikke vijfstip in de spin. De terpjes hebben aan hun zijkanten een evenwijdig tot aan de zijkant doorlopende dikke tweestreep. Scherf midden links: h130, b nog 88, d7,9. Scherf rechtsboven: h129, b nog 71, d7,9. Alle scherven S geel, in één hoek een sp.g. en in de andere steeds niet als kenmerk van waarschijnlijk steeds alleen twee diagonaal aangebrachte sp.g. per tegel. Collectie WAG, KDB 18-1985.

Afb. 123: Scherf van een paarse herdertegel met bijtjes als hoekfiguur. S lichtgeel, bijna krijt, geen sp.g. Collectie WAG, KDB 16-1985.

Afb. 124: Drie aan elkaar vastgebakken blauwe herdertegels (zie ook afb. 117) met een bol mannetje met opvallend breedgerande zonnehoed. Spinnetjes als hoekfiguren met extra zwaar aangezette vijfstip. De bovenste tegel van de drie: h130, b125, d7,3, S alle drie lichtgeel, bijna krijt, sp.g. ?/9/0/?. Collectie WAG, KDB 22-1985.

Afb. 125: Twee paarse herdertegels met figuren binnen een niet al te grote dubbele cirkel. De afgebeelde herderin heeft een opvallend breedgerande hoed. Dik aangezette vijfstip van het spinnetje. Kenmerkend zijn de struikjes die boven een open gelaten witte gegolfde band zijn geplaatst als weergave van een begroeid heuveltje. De herder: h128, b101, d7,3, S lichtgeel, sp.g. ?/10/0/?. De herderin: h129, b128, d7,2, S lichtgeel, bijna krijt, sp.g. 0/10/0/?. Collectie WAG, KDB 23-1985.

Afb. 126: De foto is genomen nog vóór de restauratie van de haardwand in 1999. Bij een eerdere renovatie van de rookbaan gingen belendende herdercirkeltegels verloren, ze werden vervangen door tegels die waarschijnlijk elders in het pand aanwezig waren. Hieronder uiterst zeldzaam groen in plaats van blauw geschilderde tegels (afb. 132 en 133). De blauwe bloempottegel was identiek aan afb. 182.

Afb. 127: Zes tegels uit de haardachterwand met rechtsonder de tegel die identiek is aan de afvalvondst op de Kortendijk (afb. 124). Alle tegels in deze haardwand zijn paars met hoekfiguren met kleine, overigens slechts matig concave sprietjes, dus toch van bijtjes, S altijd geel, bijna alle tegels hebben twee diagonale sp.g., de tegelmaten zijn bijna altijd 130 of kleiner, een hoogst enkele keer groter (tot 131,7).

Afb. 128: 'Jezus als goede herder' (Johannes 10:1-7) uit de serie Gorcumse dubbele-cirkel-herdertegels. Hier in het paars, h130, b127, sp.g. 0/11/0/11.

Afb. 129a+b: Beide tegels uit de Gorcumse serie herdertegels, maar gemaakt door twee verschillende schilders. Onderste tegel: paars, h131, b130, sp.g. 0/10/0/10.

Afb. 130a+b: Paarse herdertegels binnen dubbele cirkel met nog bijtjes met grote, weinig gekrulde sprieten. Driebalk op voorgrond. Herder: h123 aan onderzijde gecoupeerd, b130, d7,5, S geel, sp.g. 9/0/?/?. Herderin: h129, b130, d7,4, S geel, sp.g. 0/rest/?/8. Collectie WAG, BS 97.27 en 98.

Afb. 131: Herdertegel van Gorcums fabrikaat in een extreem zeldzame kleur lichtgroen. Om hem bij de laatste restauratie passend te maken voor de lijst van de afzuigkap werd de tegel in ieder geval aan zijn bovenzijde afgeschaafd: h125, b130, sp.g. 9/0/9/0.

Afb. 132: Terpentegel van Gorcums fabrikaat in de extreem zeldzame kleur lichtgroen. In het plateelbakkersafval op de Kortendijk werd een scherf met identieke afbeelding in het blauw gevonden (de scherf linksboven op afb. 122). Om hem bij de laatste verbouw passend te maken voor de lijst van de afzuigkap werd hij alzijdig afgeschaafd: h129, b129, sp.g. 0/10/0/13.

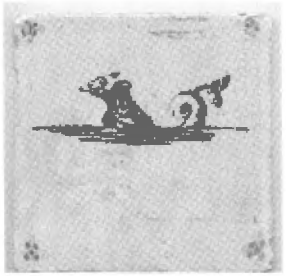

165. Gorcum uit de vluchthaven

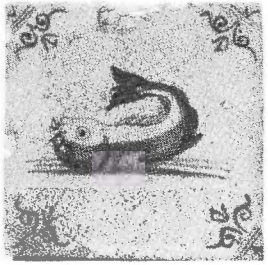

166. Alblasserwaard

167. Gorcum binnenstad

168. Mogelijk Gorcum

Afb. 133: Acanthusblad. Datering ca. 1725. Alle scherven S geel. Dikte variërend van 7,2 tot 8,5. Collectie WAG, KDB 14-1985.

Afb. 134: Scherven van gevlamde tegels. Dit soort tegel wordt meestal gebruikt in de rookbaan van een schoorsteenachterwand, in Zeeland ook in schaakbordpatroon geplaatst tezamen met witte tegels als kamerwandbetegeling. Met de klok mee: d 7/7/6,4/8/8,6. Sp.g. 11/10/0/0/0. S behalve oranje van de linker bovenste twee scherven opvallend lichtgeel, bijna krijt. Collectie WAG, KDB 14.1985

Afb. 135: Rijtje randtegels met blauw ornament aangetroffen in een verstoorde haardplaats bij afbraak van een pand in de Dalemstraat. Een scherf van deze randtegel werd gevonden in het majolicabakkerijafval van het Goudse bedrijf Verswaen (Van den Berge 2002). Middelste tegel: h68, b136, d14, S geel met stevige consistentie, sp.g. 0/26/0/24. Behoudens met een open i.p.v een dicht centrale rondje werd een identiek exemplaar aangetroffen in de boerderij Graafdijk Oost 3 te Molenaarsgraaf, met de maten h66, b135, d11,2, S geel, sp.g. 0/24/0/24. Collectie pKH.

Afb. 136: De waarschijnlijk in Gorcum gemaakte maar ook vanuit de Goudse majolicabakkerij van Verswaen bekende onderbroken-cirkel-tegel. Blauw, h134, b134, d13, S geel, sp.g. 16/k/k/13. Collectie pVG.

Afb. 137: Namaak van de in Gouda meest geproduceerde blauwe bloempottegel door Wijtmans. Vergelijk afb. 13a+b. Er zijn diverse kleine verschillen aan te wijzen, bijvoorbeeld dat het Goudse type niet altijd, maar wel bijna altijd, wat dikkere stippen op de uiteinden van de S-vormige handvaten heeft, wel zijn er altijd dik getrokken verticale strepen op de buik van de vaas. Tegels aangetroffen in het pothuis van het huis op de hoek van de Grote Markt en de Kelenstraat, verworven bij afbraak van het pand in 1958. Blauw, alle tegels hebben vier sp.g. Met de klok mee: linksboven h128, b129, d11, S dieprood, sp.g. 29/29/29/28; rechtsboven h127, b128, d11,5, sp.g. 28/28/30/28; linksonder: h129, b130, S oranjegeel, sp.g. 28/28/28/29, glazuurblazen en –plooien; rechtsonder h130, b130, S dieprood, sp.g. 29/30/30/28, glazuurplooien. Collectie pVG.

Afb. 138: Het op de afvalstort van de majolicabakkerij Verswaen gevonden bloempottegelscherfje is gelegd op een nog heel exemplaar. Deze bloempottegels worden veel in en om Gouda aangetroffen zonder zijkantrozetten. De bloempotten hebben sterk S-vormig gekrulde handvaten zonder dikke stipvormige aanzetten, zoals wel steeds het geval is op de in Gorcum gevonden exemplaren met zijkantrozetten (afb. 43). Blauw, scherfje: d9,8, S licht baksteenrood, hele tegel: h127, b128, d11,6, S geel, sp.g. 24/21/22/21. Collectie pBB.

Afb. 139: Staand omkijkend hert met grote ossenkophoekfiguren met tweestreepsonderslag. Blauw, h133, b133, d12,6, S licht baksteenrood, sp.g. 18/rest/rest/rest. Collectie WAG, MV 134.

Afb. 140: Polychrome hertfiguur naar dezelfde gravure van Collaert als op de tegel van afb. 139. De ossenkop is kleiner, de tegel moet dus iets later gedateerd worden. Aangetroffen als onderdeel van de resten van een verwijderde haardachterwand, liggend in het zand onder de natuurstenen opkamervloer tezamen met ander gekleurd zoogdierscherfmateriaal met o.a. olifant en struisvogel. Blauw en bruin, h130, b131, sp.g. 0/8/0/10.

Afb. 141: Zeer zeldzaam type tegel met veelkleurige vogel- en zoogdierfiguren binnen een dubbele blauwe cirkel. De enige andere vondst in Nederland van een dergelijke tegel was aan de Voorhaven 2 te Schoonhoven. Er komen met onbekende her-

169. Gorcum Burgstraat 7

170. Herkomst onbekend

171. Mogelijk Rotterdam

172. Mogelijk Rotterdam

komst nog slechts enkele tegels voor met centrale middenfiguren in dezelfde trant, maar met ossenkoppen als hoekfiguur. Uit deze serie hebben de meeste tegels 4 sp.g. Haas: h130, b130, sp.g. k/20/17/17. Papegaai: h133, b132, sp.g. 0/18/19/16. Collectie pVG.

Afb. 142: Veelkleurige bloemtegel staande op groen grondje met gele middenvlek. Net als op de Goudse tegels een Franse lelie als hoekfiguur met blauwe dwarsstreep en gele basisaankleuring. Tegels vertonen veel overeenkomst met tegels afkomstig uit het bedrijf Wijtmans te Rotterdam. Afkomstig uit dezelfde tegellambrisering van de boerderij vanwaar ook de voorgaande veelkleurige blauwe dubbele cirkeltegels kwamen. Collectie pVG. Tegel links: h132, b131, S rood, sp.g. 27/0/30/36. Tegel rechts: h132, b131, S rood, sp.g. 0/32/27/29. Collectie pVG.

Afb. 143: Libel op een lelietje van dalen met alternerend groene en met een typerend bruin beschilderde bloemkelkjes. Blauw, groen, bruin en geel: h129, b128, d11,5, S baksteenrood, sp.g. 24/25/25 en 18/0. Collectie pVG.

Afb. 144: Pauw in blauw, groen, geel, bruin en relatief veel paars. Hoekfiguur is een ossenkop met open rondje op lange steel. De vogel staat op een groen eilandje met blauwe trek met een centrale bruin gearceerde gele kern. H131, b132, d14, S geel, sp.g. 25/27/28/27, collectie pBB.

Afb. 145a+b: Twee tegels met een op een schaduwstreep staande polychrome vogel, links: h128, b129, sp.g. 14/15 en 23/17/19, rechts: h128, b128, sp.g. 15/16/18/17. Collectie pGG.

Afb. 146: Blauwe trapezoïdvormige horizontale, uit het vaaslichaam stekende band. Collectie pTH.

Afb. 147: In 1985 verwijderd uit een toen gesloopt huis. Bloempot met ingesnoerd vaaslichaam op wankele voet binnen een gekarteld, wat kleiner kwadraat en breed-open blad lelievariant-hoekfiguur. Symmetrische opbouw boeket met dubbeldruif op onderste tak. Blauw: h132, b132, d11, S licht baksteenrood, sp.g. 15/0/16/20. Collectie pBB.

Afb. 148: Boerderijtje met drieroedenhooiberg. De tegel toont glazuurplooien aan zijn onderzijde. Blauw, h130, b132, d13, sp.g. 27/26/28/28. Collectie pGV.

Afb. 149: Kasteel met drieroedenhooiberg. Horizontale dikke stippelrijen en dik aangezette langstelige klokjesbloemen. Gemaakt in bedrijf Wijtmans in Rotterdam of Gorcum. Blauw, h127, b128, d12,5, S licht baksteenrood, sp.g. 11/0/12/0. Collectie pRF.

Afb. 150: Kasteel met slechts één enkele rij dikke horizontale stippen en dunner geschilderde langstelige klokjesbloemen. Mogelijk bedrijf Wijtmans, Gorcum. Blauw, h128, b129, d12,9, S geel, sp.g. 23/23/18/21. Aan de onderzijde van de tegels glazuurplooien. Collectie pRF.

Afb. 151: Springende hond op een grondje met horizontale rijen dikke stippels. Blauw: h129, b129, d11,9, S geel, sp.g. 16/0/16/0. Collectie pKA.

Afb. 152: Springende hond binnen vier accolades en vleugelblad op een grondje met horizontale dikke stippelrijen en tussen langstelige klokjesbloemen. De scherf is flink baksteenrood en voor Gorcumse tegels van een onwaarschijnlijke stevige consistentie. Blauw: h127, b128, d12,5, sp.g. 0/31 en 28/ 33 en 28/22 en 20. Collectie pBB. De tegel met een identieke maar gespiegelde middenfiguur tussen grote ossenkophoekfiguren, dichte klokjesbloemen en een even hoog, niet gestippeld grondje werd op een andere plek in de binnenstad van Gorcum aangetroffen.

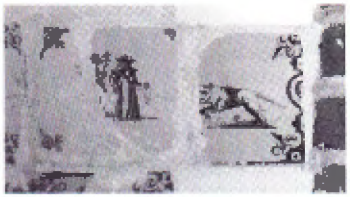

173. Gorcum Langendijk 22

174. Gorcum binnenstad

175. Gorcum Burgstraat

176. Gorcum binnenstad

Afb. 153: Drie tegels uit een één tegel hoge plint. Klokjesbloemen dicht, geen horizontale stippels in het grondje. De gehoornde haas kwam al met ossenkoppen met verlengde centrale as voor op afb. 27. Vier of drie sp.g., alle hebben een diepe baksteenrode S met dezelfde stevige consistentie als de tegel van afb. 151. Gehoornde haas: blauw, h128, b129, d12,6, sp.g. 22/21/19/22. Collectie pBB.

Afb. 154: De tegel met de afbeelding van een ezel werd in 1995 gevonden onder de Vlissingse Boulevard ter hoogte van het 'Belgisch loodswezen'. Blauw, h120 (gecoupeerd onder), b124 (gecoupeerd rechts), d12, S matig baksteenrood, consistente scherf, sp.g. 27/ca. 25 en 27/?/0. Collectie pBB.

Afb. 155: Ezel, gemaakt met behulp van dezelfde spons, maar nu niet meer met grondje met een horizontale stippelrij maar met de wat minder oude schaduwstreep. Blauw, h127, b126, d13,4, S geel, bijna krijt met veel verontreinigingen, sp.g. 24/22/24/25. Collectie hRF.

Afb. 156: Zeewezen met aan één zijde het rond aflopen van het water. Blauw, h128, b126, d11,7, S geel, sp.g. 25/26/18/23. Collectie pIBB, nr. 1111.

Afb. 157: Zeemeermin. De spiegel is zowel een symbool van voorzichtigheid ('Ken U zelf') als van zondige hoogmoed of ijdelheid. Hier zal de zeemeermin, die zich mooi maakt door in een spiegel haar haren te kammen, gezien moeten worden als de personificatie van ijdelheid. Blauw, h130, b129, d13,4, S geel, sp.g. rest./25/0/25. Collectie pZK.

Afb. 158: Twee zeewezens (rechts een walvis), beide met een naar links afgewende kop. Beide tegels werden niet bij elkaar verworven. Beide blauw, links: h128, b130, d14,8, S geel, sp.g. 24/22/27/27, rechts: h129, b129, d12, S geel, sp.g. 28/27/24/24. De laatste tegel heeft glazuurplooien. Collectie pZK.

Afb. 159: Zeeduivel. Blauw, h130,7, b136,7, d12,1, S geel, sp.g. 0/16/12/14. Collectie pTN.

Afb. 160: Garnaal. Blauw, h129,5, b131 met rest., d10,8, S geel, sp.g. 0/14/11/13. Collectie pTN.

Afb. 161: Elders in deze boerderij tegels met identieke horizontale waterweergave, maar wegens verschillen behorende tot een andere aankoop. Blauw, walvis: h130, b130, sp.g. 0/16/0/13, vis: h130, b130, sp.g. 17/0/0/0.

Afb. 162: Gekroonde haring: blauw, h127,4, b128,5, d11,4, S oranje, sp.g. 12/0/10/11. Collectie pTN.

Afb. 163: Aparte waterweergave op tegel met ossenkoppen met verlengde centrale as. Blauw, h132, b130, d12,5, S geel, sp.g. 19/19/21/20. Collectie Gorcums Museum, inv.nr. 1228.

Afb. 164: De haardsteen kan wel honderd jaar ouder zijn dan de tegel, maar wordt afgebeeld omdat hij precies dezelfde scène toont. In Gorcum gevonden, maar waarschijnlijk in Antwerpen gemaakt, h105, b147, d60, S dieprood. De tegel komt met vele andere van dit type uit een inmiddels afgebroken pand op de Kortendijk te Gorcum, h129, b130, d9,2, S geel, sp.g. 11/9/11/0. Beide collectie pVG.

Afb. 165: Oudere 'Seejachttegels' met spinnetjes als hoekfiguur komen zelden voor. Blauw: h128, b128, d12,2, S geel met stevige consistentie, sp.g. 12/0/10/0. Collectie pKH.

Afb. 166: Potvis met driestreepswater. Blauw, h126, b126, d11, S geel, sp.g. 19/17/0/15. Collectie pBB. Hetzelfde zeewezen werd gespiegeld in een andere boerderij in de Alblasserwaard aangetroffen met een voor Gorcum vaker voorkomend, wat kleiner ossenkopje met tweestreepsonderslag. Dezelfde, niet gespiegelde potvis kwam ook voor in een boerderij te Ottoland boven horizontaal schuin gestreept water en in

177. Waarschijnlijk Rotterdam binnenstad

178. Waarschijnlijk Rotterdam binnenstad

179. Gorcum Burgstraat 7

180. Gorcum Burgstraat 7

het HMR (inv.nr. 18114) met ossenkoppen met verlengde centrale as en aan één zijde rond weglopend water.

Afb. 167: Zeldzame wijze van waterweergave met verscheidene horizontaal boven elkaar gelegen dikke egaal blauwe gekartelde lijnen. Blauw, h129, b129, d12,7, S geel, sp.g. 0/15/0/11. Collectie pKA.

Afb. 168: Metselaar met gekroonde troffel. Blauw, h131, b131, d13, S geel, sp.g. 17/19/0/21. Collectie Gorcums Museum, nr. 1127.

Afb. 169: Timmerman met maatstok en gekroonde hakbijl. Blauw, h126 gecoupeerd, b131, d11, S geel, sp.g. 14/15/16/19. Collectie WAG, BS 97-13.

Afb. 170: St. Antonius met het pauselijk kruis met de drie dwarsbalken, waaronder een belletje met als hoekfiguur een ossenkop met verlengde centrale as. Aanmaak in Rotterdam bij Wijtmans niet uitgesloten. Blauw, h134, b131, d11,4, S geel, sp.g. 28/28/28/30. Collectie pJR.

Afb. 171: Monnik met boek en rozenkrans, blauw, h129, b129, d13. Collectie Boijmans van Beuningen, inv.nr. A7170.

Afb. 172: Kindeke Jezus met kruis. Blauw, h127, b127, d13. Collectie Boijmans van Beuningen, inv.nr. A7173. Identieke tegel met dezelfde hoekfiguren ook aangetroffen in Sint Anna ter Muiden in West-Zeeuws-Vlaanderen.

Afb. 173: Blauwe tegel met man met kruis aan touw, eind zeventiende eeuw. Blauw, h128, b87, rechtsboven sp.g. 16, S geel.

Afb. 174: Blauw, h127, b127, d10, S lichtgeel, weinig resistent. Collectie pKA.

Afb. 175: Verbrande tegel met een zittende hond met voluuthoekfiguur. Collectie WAG, BS 97-108.

Afb. 176: Verbrande bloempot als binnenstadsvondst Gorcum. Blauw, h129, b129, d13, S geel, sp.g. 12/16/16/? Collectie WAG, MV 182.

Afb. 177: Dromedaris met aan bovenzijde van de tegel glazuurbrand en glazuurblaasjes. Blauw, h127, b127, d12, S geel, sp.g. 23/19/24/25. Collectie HMR, nr. 18234.

Afb. 178: Piekenier naar De Gheyn met glazuurbrand en glazuurblaasjes. Blauw, h127, b128, d12, S geel op achterzijde licht baksteenrood, sp.g. 25/24/24/?. Collectie HMR.

Afb. 179: Bloempottegel met baksteenrode S, daarom behorende tot de vroege productie van Gorcum. Blauwe uitvoering van de tegel op afb. 48. Blauw, h127, b128, d12, S baksteenrood, sp.g. 23/23/25/26. Er bevindt zich veel glazuur aan de zijkanten van de tegel. Collectie WAG, BS 97-16.

Afb. 180: Verbranding van het glazuur door verkeerde oventechniek. Eigenlijk onverkoopbaar, maar toch gebruikt in een buurpand van de majolicabakkerij van Wijtmans op de Appeldijk. Daarnaast uit hetzelfde pand een gaaf exemplaar. Beide tazzategels hebben grote ossenkop-hoekfiguren met drievoudige onderstreep als teken van een vroege Gorcumse productie. Het verbrande exemplaar heeft wel een enigzins andere beschildering met beschaduwing rechts en niet-open druiven. Blauw links: h135, b133, d14, S geel, aan achterzijde rood aangebrand, sp.g. 39/0/33/0. Verbrand rechts: h131, b132, d11, S geel, sp.g. 13/17/kapot/17. Beide tegels collectie WAG, BS 97-15 en BS 97-20.

Afb. 181: Dezelfde tazzategel als op de vorige afbeelding in het polychroom met blauw, oranje en groen. Afkomstig uit hetzelfde pand als de tegels op afb. 180. H135, b134, d14, S geel, sp.g. k/k/25/k. Collectie WAG, 97/102.

Afb. 182: Niet afgeschilderde hoekfiguren van een schilder met een toch al weinig vloeiende penseelvoering. De beide tegels zijn afkomstig uit een opgraving in 1978 op

181. Gorcum Burgstraat 7

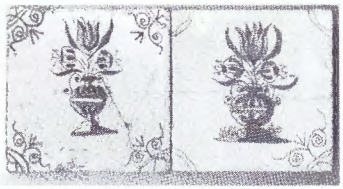

182. Gorcum Kortendijk

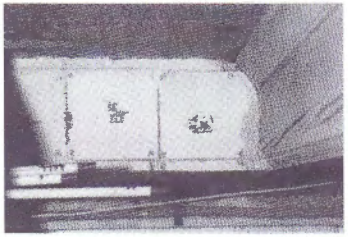

183. Gorcum het gebouw De Groote Sociëteit Eind 26

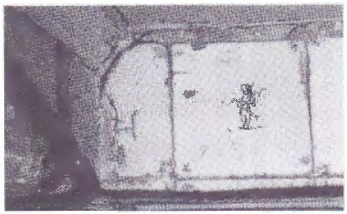

184. Gorcum het gebouw De Groote Sociëteit Eind 26

de Kortendijk, maar identieke bloempottegels zijn gevonden in panden aan de Dalemstraat en Langendijk te Gorcum. De tegel met de niet afgeschilderde ossenkophoekfiguren: blauw, h129, b129, d7,1[!], S geel, sp.g. 10/0/0/0. Colllectie WAG, MV 168.

Afb. 183: Minder vol geschilderde tegels uit het vierde kwart van de zeventiende eeuw. De tegels hebben zowel spinnetjes als bijtjes als hoekfiguur en zijn in hergebruik aangebracht tussen de balken van de begane grondvloer in de kelder. Bok: blauw, h130, b130, sp.g. ?/?/0/0.

Afb. 184: Tussen de balken van de eerste etagevloer bevond zich zowel een tegel met een op zijn kop staande grote mensfiguur (ossenkop, 17b) als daarnaast een kleiner geschilderde konijnenvanger (spinnetjes, 17d). Konijnenvanger: h132, b132, géén sp.g.

Afb. 185: Spaarzamere latere beschildering van bloempot. Ossenkopjes. Blauw, h130, b130, d10, S baksteenrood, sp.g. 0/17/0/0. Collectie WAG, BS 97-18. Dezelfde tegel komt ook elders in panden in de binnenstad van Gorcum voor, bijvoorbeeld 132x132, d12, S geel en met twee diagonaal geplaatste sp.g. Collectie WAG, MV 159.

Afb. 186: Spaarzamere, daarom wat latere schildering van een bloempot. Spinnetjes als hoekfiguur. Blauw, h130, b130, d11,7, S matig baksteenrood, sp.g. 0/9/0/0. Collectie pKH. In collectie WAG, MV 140, komt een identieke tegel voor, ook uit de binnenstad van Gorcum afkomstig, maar met S geel.

Afb. 187: Vier tegels met identieke bloempotafbeeldingen en ossenkophoekfiguren op verlengde centrale as, waarbij op twee van de vier tegels op de achterzijde de initialen JJ (van Jan Jaspers) voorkomen. Tegels afkomstig uit De Grote Kerkbuurt in Dordrecht uit een kamer met zeer vele Gorcumse De Gheyn-krijgsliedentegels, bijvoorbeeld afb. 188. De steeds vier sp.g. staan vrij ver naar het midden. Tegel linksboven: h130, b129, d11, S diepbaksteenrood, sp.g. 28/29/29/29. Tegel linksonder: h129, b128, d12, S geel, sp.g. 29/29/28/28. Collectie pBB.

Afb. 188: Op de voorzijde van de tegel een rondassier uitgerust met helm, groot zwaard, kuras en rondas (een zwaar ijzeren rond schild). Gebruik van de speciale ossenkophoekfiguur met een verlengde centrale as, aan de basis waarvan een open rondje. Op de achterkant de op zijn kop staande initialen A en E. De tegel is uit hetzelfde huis afkomstig als de tegels van afb. 187. Blauw, h131, b132, d11,5, S baksteenrood, sp.g. 0/2 8/29/29. Collectie hNW.

Afb. 189: Bloempot met vreemd waarmerk op de achterzijde. Blauw, h130, b130, d13,5, S geel, achterkant rood aangebakken, sp.g. 27/27/rest/27. Collectie WAG, MV 139.

Afb. 190: Liggende koe naar een onbekend voorbeeld. Wel uit de Gorcumse Collaert-serie met volutenhoek. Op de achterzijde een letter (A of D) of monogram en een G. Blauw, h131, b132, d12, S geel, sp.g. 23,23/0/19,19/13,18. Collectie WAG, BS 97-24.

Afb. 191: Zwaaiend vrouwtje binnen kleine ossenkophoekfiguren. Het blijft onduidelijk of op deze tegel een huismerk of een waarmerk van de tegelschilder danwel initialen (GD?) zijn gebruikt. Blauw, h132, b131, d11, S geel, sp.g. 16/21/19/20. Collectie WAG, BS 97-50.

Afb. 192: Faiencebordje met een fruitstilleven. Blauw, straal 106, geen standring, dikte bodem 4,9, dikte lip 5,7, S geel. Collectie WAG.

Afb. 193: Mosterdpotje, gevonden in de Blijenhoek in 1996 in een beerput van een huis van een welgestelde familie (er werd o.a. ook handgeschilderd glas aangetroffen). De beschildering op de kuip bestaat uit Chinese symbolen met daartussen steeds een

185. Gorcum Burgstraat 7

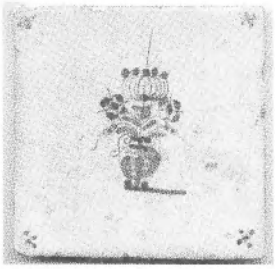

186. Gorcum Dalemstraat

187. Dordrecht Grote Kerkbuurt

188a. Dordrecht Grote Kerkbuurt

ossenkop. Blauw, h100, diameter dikste deel kuip 87, voet 63, dikte scherf bovenaan 3,7, voet 7,2. Gebruik tinglazuur ook op binnenzijde. Er is een aanhechtingsplek voor een oor. Collectie WAG, BH 96-V32.

Afb. 194: Schotel van imitatie-kraakporselein. Blauw, diameter 203, proenen 76/76/74, S geel, van de standring was de breedte 10, buitenste diameter 102, binnenste diameter 82, ophanggat op 11 uur, geen bajonetverloop in schotelrand. Collectie pVG.

Afb. 195: Enkelstelige tulp binnen dubbele concentrische cirkels, de rand onbeschilderd. De schotels van de afb. 195-197 werden tezamen in één beerput aangetroffen. Blauw, hoogte 26, straal schotel 101, proen 66, standring breedte 11,4, buitenste diameter 86, binnen 64, één ophanggat precies op 12 uur, S lichtgeel, achterzijde loodglazuur, binnen de standring grijszwart, buiten de standring grauw. Collectie WAG.

Afb. 196: Majolicaschotel met egaal lichtblauw gekleurde bloempot uit beerput Kortendijk. Decor over de rand heen geschilderd. Blauw, straal schotel 109, proen 61, S lichtgeel, standring breedte 11 en buitendiameter 79, binnen 58. Centrum ziel wat dikker, dikte lip 4,1, dikte bodem 8,4. Bajonetvormige knik in binnen- en buitenzijde van de rand. Achterzijde crêmekleurig loodglazuur. Collectie WAG.

Afb. 197: Majolicaschotel met open wit gelaten bloempot binnen concentrische cirkels. Blauw, straal 175[!], proenen 92/92/90, ophanggat op bijna 3 uur, standring breedte 25 en buitendiameter 131, binnen 81, ferme bajonet in de rand, druppelvormige lip, dikte lip 9, dikte bodem 10,2, S lichtgeel. Achterzijde crèmekleurig en pukkelig loodglazuur. Collectie WAG.

Afb. 198: Strooibloemen binnen concentrische cirkels uit dezelfde beerput op de Kortendijk waar ook de schotels van afb. 195-198 gevonden werden. Omdat de onbeschilderde achterkant ook van tinglazuur is voorzien, is er sprake van faience. Blauw, straal 107, smalle standring met een breedte van 5,2 en buitendiameter 105, binnendiameter 95. Geen proenen, maar ook niet op de bewaarde delen cassettenstreepjes op de achterkanten van de schotelrand. Geen ophanggat. Collectie WAG.

Afb. 199: Majolicabakker die met een stapel schotels op weg is naar zijn oven. Voluten van het oudere Goudse type als hoekfiguur. Majolicabakkerij Verswaen, Gouda, ca. 1625. Blauw, h127,5, b127,3, sp.g. 0/0/0/11. Omgevende tegels hebben glazuurplooien. Voormalige collectie Van Vliet, achtste tegelveiling Van Sabben 2001, lotnr. 1186. Tegel tezamen met 54 andere voluuthoektegels uit dezelfde serie en 80 Goudse veelkleurige vogel/bloemtegels afkomstig uit een 'oud woonhuis op het dorp Haastrecht', afgebroken in 1931.

Afb. 200: Tegel met snoek aangetroffen in een kelder waarvan de wanden verder waren bezet met tegels met bloempotjes binnen een gekartelde kwadraat ('postzegeltjes') naar het model van afb. 147. Eenzijdig rond afgegrensd water. Hoekfiguur ossenkop met verlengde centrale as. Blauw, h129, b126, d12,2, S geel, sp.g. 24/24/13/23. Collectie pZK.

Afb. 201: Twee in Gorcum vervaardigde tegels aangetroffen in een plint in een boerderij gelegen aan de zuidkant van de dorpskern van Goudriaan. Vóór de brandmuur de oudste betegeling, waaruit deze haasjes uit 17b en de tegels van afb. 103 afkomstig zijn, achter de brandmuur een uit een Rotterdamse fabriek afkomstige betegeling met tableaus binnen witte tegels en schildpadtegels in de rookbaan uit 18d.

Afb. 202: Zeegaande schepen binnen ossenkop-hoekfiguren met verlengde centrale as. Op het water horizontale rijen dikke stippen. Beide tegels hebben naast hoekfiguren met een langere centrale as typerende horizontale rijen met dikke stippen in de weer-

gave van het water. De complete tegel heeft glazuurrimpels aan zijn rechterzijde. De complete tegel: blauw, h128, b128, d12, sp.g. 27/26/28/28, vondst Wagenaarstraat 4 te Middelburg. Scherf: blauw, d13, S geel, sp.g. 27, vondst 1995 Vlissingse Boulevard ter hoogte van het 'Belgisch loodswezen'. Collecties pGV en pBB.

Afb. 203: Een vrij kleine plavuis met de datum van verbouw in de barokstijl van het pand. Het is onbekend van welke naam de letters HGT de initialen zijn, waarschijnlijk die van de bouwer of aannemer van het werk. De plavuis heeft dezelfde gele S en consistentie van het kleibaksel als in die jaren ook het geval was bij de tegels gemaakt in de Gorcumse tegelindustrie. Maten: h173, b174, d?, sp.g. 0/9/0/8, S lichtgeel.

Afb. 204: Hoek in de voorkelder. Het zal in deze kelder oorspronkelijk om meer dan duizend van deze ornamenttegels zijn gegaan. Alle blauw en aan elkaar identiek. Doordat drie hoeken van de tegel een verschillende schildering hebben zijn er minimaal acht tegels nodig om het gehele patroon te kunnen overzien.

Afb. 205: Uit een tegellambrisering in de hal. Blauw, maten >130, d7,7, S geel, mooi wit glazuur. Links boven: h132, b131, sp.g. 0/8/0/0. Rechts boven: h131, b133, sp.g. 9/0/9/0. Rechts onder: h131, b131, sp.g. 0/10/0/8. Links onder: h132, b132, sp.g. 0/10/0/0. Collectie pVG. De ornamenttegel bestaat ook in een paarse uitvoering.

188b. Dordrecht Grote Kerkbuurt

189a. Gorcum binnenstad

189b. Gorcum binnenstad

190. Gorcum Burgstraat 7

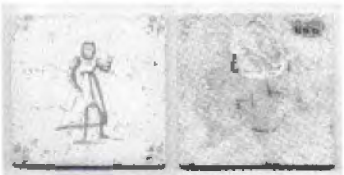

191a+b. Gorcum Burgstraat 7

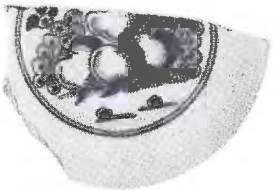

192. Gorcum beerput Kortendijk 29

193. Gorcum beerput in de Blijenhoek

194. Gorcum Kortendijk 29

195. Gorcum beerput Kortendijk

196. Beerput Kortendijk

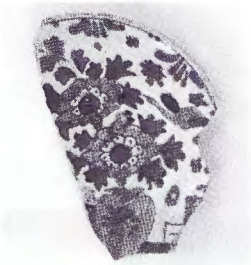

197. Beerput Kortendijk

198. Beerput Kortendijk

199. Haastrecht

200. Goes Turfkade 11

201. Goudriaan

202. Links Middelburg, rechts Vlissingen

203. Gorcum bovenhuis Appeldijk 3

204. Gorcum kelder Appeldijk 3

205. Gorcum Havendijk 74

CATALOGUS VAN DE MISBAKSELS UIT DE SPAARPOTSTEEG

Guus van den Breg, Sebastiaan Ostkamp en Martin Veen

In de bijdrage van Adri van der Meulen en Paul Smeele elders in dit boek wordt melding gemaakt van een groep pottenbakkersafval die in 1983 opgegraven werd op een terrein aan de Spaarpotsteeg. Om deze vondstgroep voor verder onderzoek toegankelijk te maken wordt deze zo compleet mogelijk gepubliceerd. Omdat het belangrijk is dat de gevonden potten op termijn vergeleken kunnen worden met soortgelijke vondsten elders uit ons land, is het noodzakelijk ze op een standaard wijze te beschrijven. Om dit te bereiken zijn de vondsten gekoppeld aan het zogenaamde "Deventer-systeem". De doelstellingen van dit inmiddels algemeen aanvaarde classificatiesysteem zijn tweeledig. Enerzijds is een referentiekader gecreëerd waarbinnen laat- en post-middeleeuwse voorwerpen van glas en keramiek op een eenvoudige en snelle wijze geclassificeerd kunnen worden. Ten tweede kunnen de aan dit classificatiesysteem gekoppelde vondsten eenvoudig vergeleken worden met soortgelijke voorwerpen die eerder binnen deze standaard gepubliceerd werden. Op dit moment bestaat reeds een aanzienlijke reeks aan deze standaard gekoppelde publicaties.
Het aardewerk dat volgens de standaard van het Deventer-systeem geclassificeerd wordt, wordt volgens een vast stramien beschreven. Eerst worden de keramiekvondsten per vondstcontext naar de daarin voorkomende baksels uitgesplitst. Vervolgens worden aan de verschillende potindividuen codes toegekend. Deze zijn opgebouwd uit drie afzonderlijke onderdelen: het baksel, het soort voorwerp en het op dat specifieke model betrekking hebbende typenummer. Zo krijgt een pispot van roodbakkend aardewerk de codering: r(oodbakkend aardewerk)-pis(pot)-, gevolgd door een typenummer (bijv. r-pis-6). Het typenummer is uniek voor een bepaalde vorm. Door middel van hun code kunnen voorwerpen vergeleken worden met vergelijkbare objecten die eerder binnen het Deventer-systeem gepubliceerd werden. Wanneer een model nog niet eerder beschreven is, krijgt het een nieuw typenummer. De min of meer complete voorwerpen worden, wederom op een standaardwijze, in een catalogus gepubliceerd.
Eén van de belangrijkste doelstellingen van het Deventer-systeem is het in kaart brengen van lokale en regionale variaties tussen de verschillende pre-industriële productiecentra van gebruikskeramiek. Dit is dan ook de belangrijkste reden dat de Gorcumse vondsten volgens deze standaard beschreven zijn. Omdat het misbaksels betreft staat immers vast dat ze in deze plaats vervaardigd zijn. Via deze vondst krijgen we derhalve inzicht in het assortiment van een lokale Gorcumse potter. Hoewel

het doorgaans gebruikelijk is het vondstmateriaal eveneens te kwantificeren, is daar bij deze vondst van afgezien. De belangrijkste reden hiervoor is de veelal fragmentarische staat waarin de vondsten verkeren. Het in de navolgende catalogus gepubliceerde materiaal is voor een belangrijk deel afkomstig uit een tussen 1525 en 1550 te dateren beerput. Daarnaast bevat de catalogus vondsten uit op hetzelfde terrein aangetroffen stortlagen. De vondsten uit deze lagen kunnen niet scherper dan tussen grofweg 1525 en 1600 gedateerd worden.

LITERATUUR

Bartels, M., Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900) (Zwolle/Amersfoort 1999)

Bitter, P., Geworteld in de bodem. Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar (Zwolle 1995) = Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie (I)

Bitter, P. e.a. Wonen op Niveau. Archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat (Alkmaar 1997) = Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie (5)

Bitter, P. e.a., 1997b: Wonen op Niveau. Catalogus van keramiek en glas (Alkmaar 1997) = Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie (5A)

Ostkamp, S., R. Roedema & R. van Wilgen, 2001: Gebruikt en gebroken. Archeologisch onderzoek naar drie vondstlocaties in het oostelijk stadsdeel (Alkmaar 2001) = Alkmaarse monumentenzorg en archeologie (10)

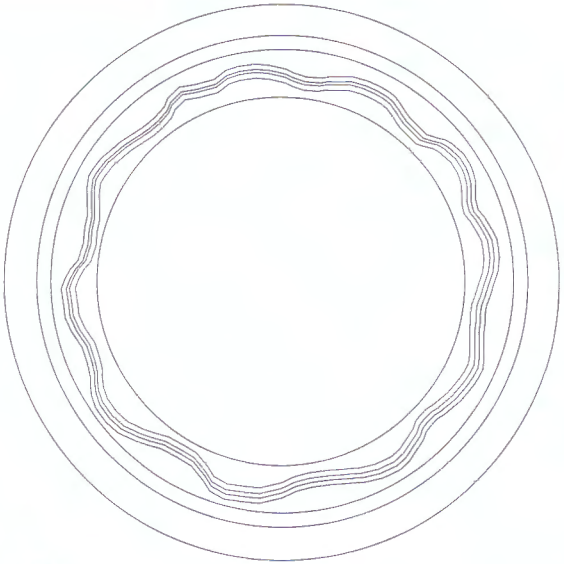

Opbouw van de catalogus blokjes:

1a objectcode
1b vondstcontext (complexdatering)
2 code van het type
3 objectdatering
4a maten in centimeters (grootste diameter en hoogte)
4b beschrijving van het type
5a baksel / materiaalsoort
5b kleur / glazuur
5c beschrijving van de decoratie
5d diversen
6a bodem
6b oor / steel
6c compleetheid
7 functie
8 productiecentrum
9 literatuur

cat.nr. 1
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-bor-1
3 1525-1575
4a 29,5/6
4b bord met uitgebogen vlag en van buiten aangedrukte rand, op lobvoeten
5a. roodbakkend aardewerk met op bovenzijde witte sliblaag
5b bovenzijde: loodglazuur
5c op vlag: met kam ingekraste golflijn
5d misbaksel: tijdens bakken kromgetrokken; geen gebruikssporen
6a drie standlobben
6b
6c vrijwel compleet
7 bord
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 114

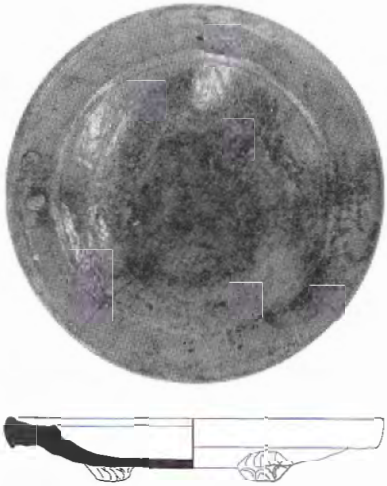

cat.nr. 2

1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-bor-6
3 1525-1575
4a 20/4
4b bord met holle spiegel en platte vlag met van buiten aangedrukte rand, op lobvoeten
5a roodbakkend aardewerk
5b bovenzijde loodglazuur
5c
5d geen gebruikssporen
6a drie standlobben
6b
6c compleet
7 bord
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 115-116

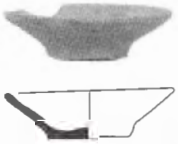

cat.nr. 3

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-bor-33
3 1500-1550
4a 9/2,5
4b bord met vlakke wand en afgeronde rand, op standvlak
5a roodbakkend aardewerk
5b ongeglazuurd
5c
5d geen gebruikssporen
6a standvlak
6b
6c compleet
7 bord, zoutvat?
8 Gorinchem
9

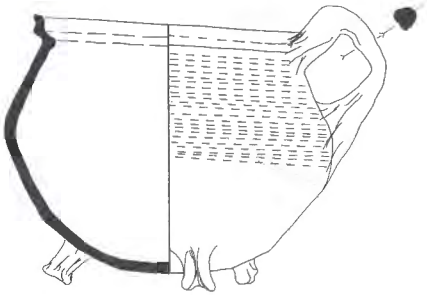

cat.nr. 4
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-gra-8b
3 1500-1550
4a 17,5/14
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b spaarzaam loodglazuur
5c
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd en gescheurd; geen gebruikssporen
6a driepoot
6b twee worstoren (één ontbreekt)
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 117-118

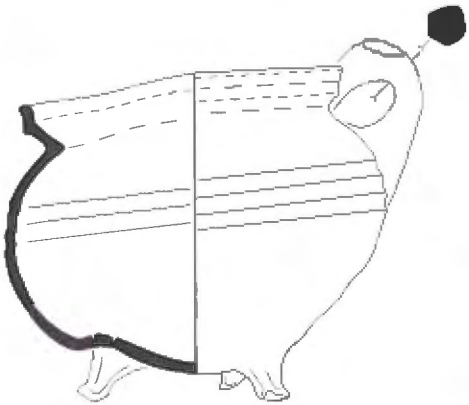

cat.nr. 5
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-gra-8a
3 1500-1550
4a 20/18
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur
5c
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd; geen gebruikssporen
6a driepoot
6b één worstoor
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 117-118

cat.nr. 6 (foto niet op schaal)

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-gra-8b
3 1500-1550
4a -/-
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b spaarzaam loodglazuur
5c
5d
6a driepoot
6b twee worstoren
6c compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 117-118

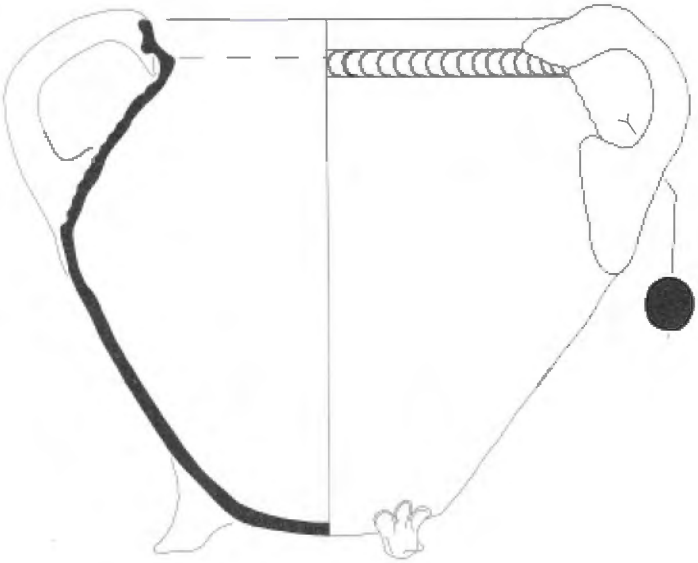

cat.nr. 7

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-gra-8b
3 1500-1550
4a 29,5/28
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b geheel loodglazuur
5c onder rand band met vingerindrukken; vingerindrukken op aanzet pootjes en onder beide oren
5d misbaksel: glazuur op breukvlakken
6a driepoot
6b twee worstoren
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Vergelijk: Bartels 1999, 663, nr. 485

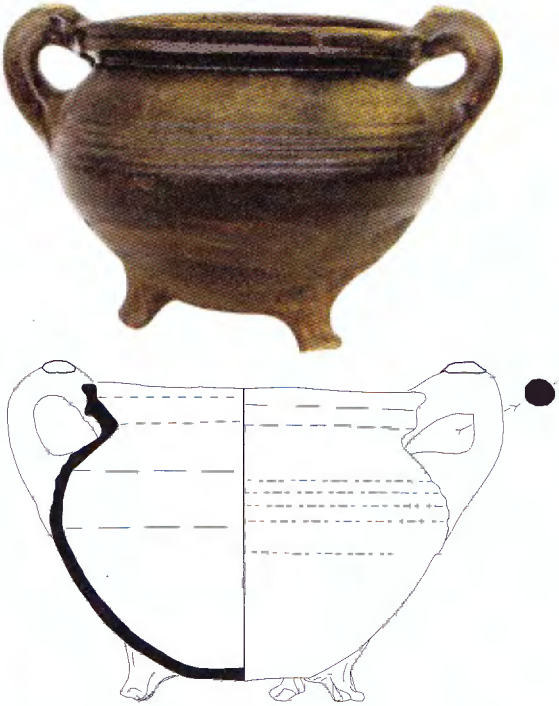

cat.nr. 8
1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-gra-8b
3 1500-1550
4a 21/17
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b geheel looglazuur m.u.v. onderzijde bodem
5c misbaksel: tijdens bakken vervormd en gescheurd; vrijwel versinterd baksel; geen gebruikssporen
5d
6a driepoot
6b twee worstoren
6c compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 117-118

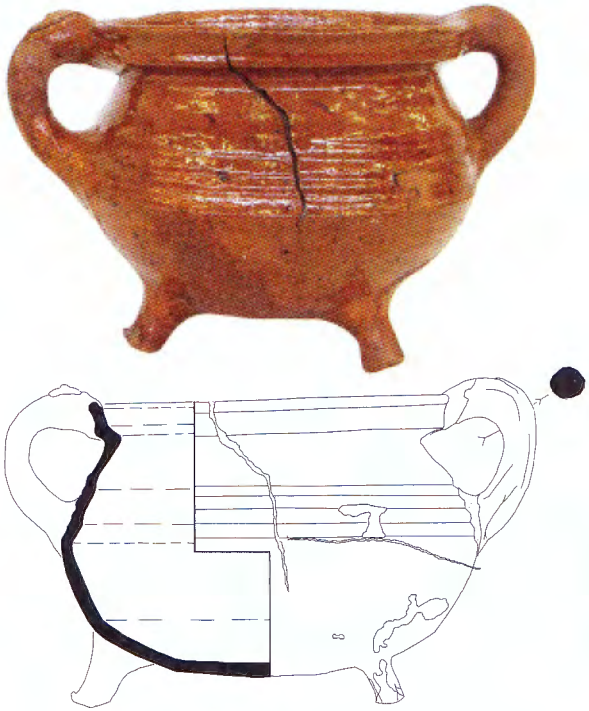

cat.nr. 9
1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-gra-8b
3 1500-1550
4a 22/16,5
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b geheel loodglazuur m.u.v. onderzijde bodem
5c misbaksel: tijdens bakken gescheurd; geen gebruikssporen
5d
6a driepoot
6b twee worstoren
6c compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 117-118

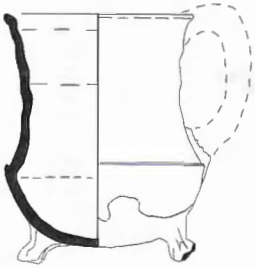

cat.nr. 10

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-gra-8b
3 1500-1550
4a 17,5/13,5
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b geheel loodglazuur
5c misbaksel: tijdens bakken vervormd en gescheurd; geen gebruikssporen
5d
6a driepoot
6b twee worstoren
6c drie fijne rillen op overgang buik-schouder
7 grape
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 117-118

cat.nr. 11

1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-gra-41a
3 1525-1575
4a 11/13,5
4b hoge grape met scherpe buikknik en iets uitgebogen rand
5a roodbakkend aardewerk
5b geheel loodglazuur m.u.v. onderzijde bodem
5c
5d misbaksel: oor tijdens bakken losgeraakt
6a driepoot
6b worstoor (ontbreekt)
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Bitter 1995, 128

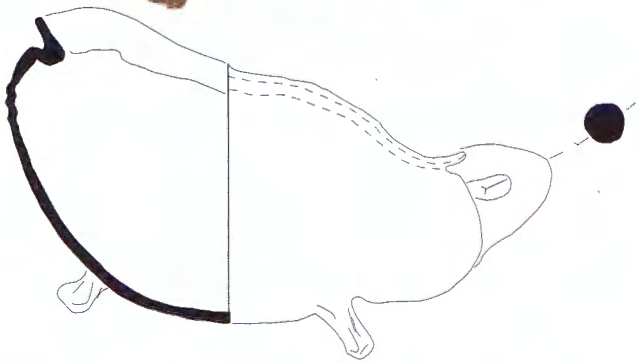

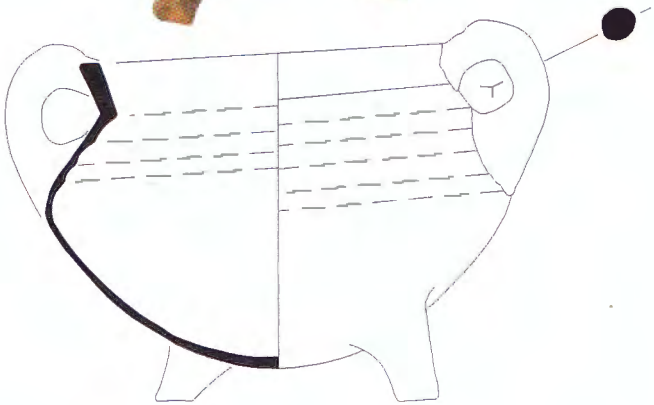

cat.nr. 12

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-gra-50b
3 1525-1575
4a -/-
4b bolle wijde grape zonder hals met naar buiten geknikte rand
5a roodbakkend aardewerk
5b spaarzaam loodglazuur
5c
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd en gescheurd; deels versinterd baksel; geen gebruikssporen
6a driepoot
6b twee worstoren
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Bitter *e.a.* 1997b, 56

cat.nr. 13

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-gra-50b
3 1525-1575
4a 25/20
4b bolle wijde grape zonder hals met naar buiten geknikte rand
5a roodbakkend aardewerk
5b spaarzaam loodglazuur
5c
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd; geen gebruikssporen
6a driepoot
6b twee worstoren
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Gorinchem
9 Bitter *e.a.* 1997b, 56

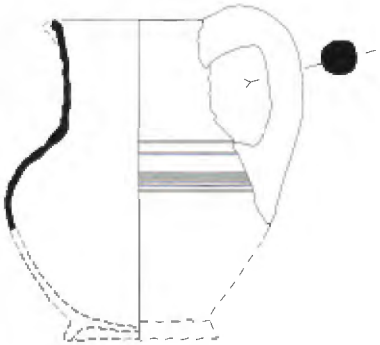

cat.nr. 14
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-kan-31
3 1525-1575
4a 13,5/-
4b bolle kan met S-vormige schouder en hals met licht uitgebogen rand, op standring
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur
5c horizontale rillen op buik en schouder
5d
6a standring (ontbreekt)
6b worstoor
6c fragment (gereconstrueerd profiel)
7 kan
8 Gorinchem
9

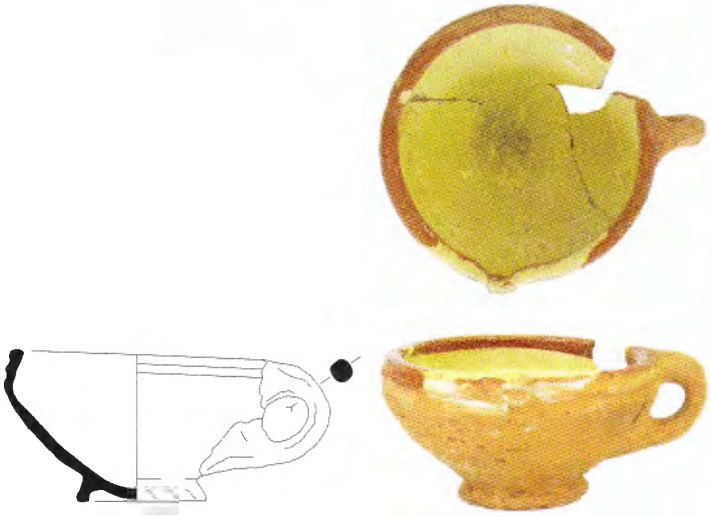

cat.nr. 15
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-kop-10
3 1525-1575
4a 14/8
4b bolle kop met teruggebogen rand, op standring
5a roodbakkend aardewerk met inwendig witte sliblaag
5b inwendig: loodglazuur
5c
5d geen gebruikssporen; schenklip op 90° van oor
6a standring
6b worstoor
6c vrijwel compleet
7 kop, papkom of schenkkom
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 694

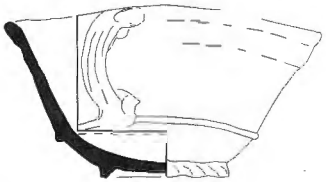

cat.nr. 16
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-kop-20
3 1550-1600
4a -/-
4b diepe kop met scherpe knik bodem-wand en aan bovenzijde afgeplatte rand, op standring
5a roodbakkend aardewerk met inwendig witte sliblaag
5b inwendig loodglazuur
5c
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd
6a standring
6b verticaal worstoor
6c
7 kop, papkom
8 Gorinchem
9

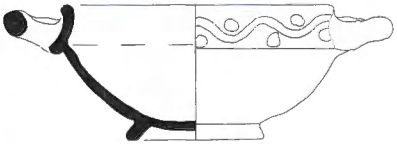

cat.nr. 17
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-kop-36
3 1550-1600
4a 14,5/7
4b bolle kop met teruggebogen manchetrand, op standring
5a roodbakkend aardewerk met inwendig witte slib en uitwendig op rand slibversiering
5b loodglazuur
5c uitwendig op rand: ringeloordecoratie (slingerlijn met stippen)
5d
6a standring
6b twee horizontale worstoren
6c vrijwel compleet
7 kop, papkom
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 694 (onjuiste datering)

cat.nr. 18
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-kop-38
3 1525-1575
4a 15/7
4b bolle kop met teruggebogen rand en ribbel op overgang wand-rand, op standring
5a roodbakkend aardewerk met inwendig witte sliblaag
5b inwendig: loodglazuur
5c
5d misbaksel: tijdens bakken gescheurd
6a standring
6b verticaal worstoor
6c vrijwel compleet
7 kop, papkom
8 Gorinchem
9

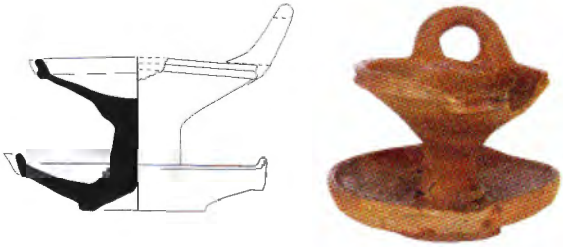

cat.nr. 19
1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-oli-2
3 1525-1600
4a 12,5/8
4b olielamp met twee schalen en stam, een worstoor, lekschaal afgeplat, geknikte rand
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur op bovenzijde schalen
5c
5d misbaksel: tijdens bakken licht vervormd en gescheurd; geen gebruiksporen
6a holle standvoet
6b opstaand worstoor
6c schenklipjes aan schalen op 180° graden van oor
7 olielamp
8 Gorinchem
9 Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 124

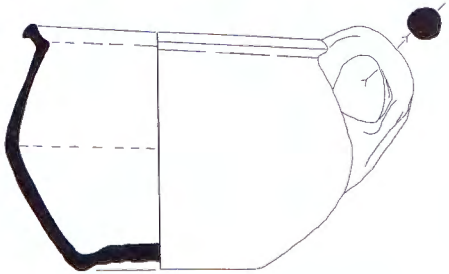

cat.nr. 20
1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-pis-6
3 1500-1550
4a 22/13
4b pispot met afgeronde buikknik en naar buiten geknikte rand, met holle bodem
5a roodbakkend aardewerk
5b ongeglazuurd
5c
5d geen gebruikssporen
6a opgebolde bodem
6b worstoor
6c compleet
7 pispot
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 705

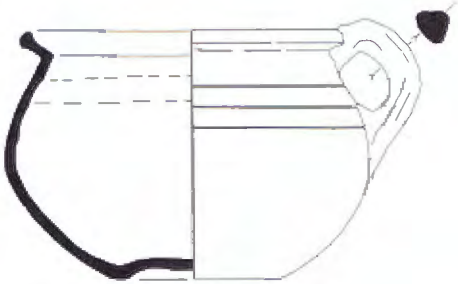

cat.nr. 21
1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-pis-6
3 1500-1550
4a 19/13
4b pispot met afgeronde buikknik en naar buiten geknikte rand, met holle bodem
5a roodbakkend aardewerk
5b ongeglazuurd
5c
5d geen gebruikssporen
6a opgebolde bodem
6b worstoor
6c vrijwel compleet
7 pispot
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 705

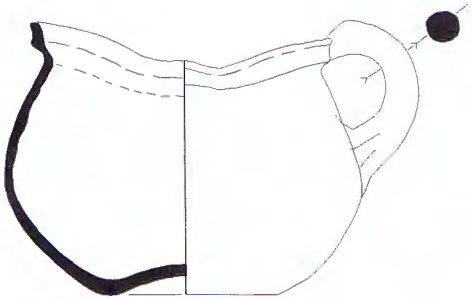

cat.nr. 24

1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-pis-27
3 1500-1550
4a 19/-
4b pispot met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul, met holle bodem
5a roodbakkend aardewerk
5b inwendig: op bodem loodglazuur
5c
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd; geen gebruikssporen
6a opgebolde bodem
6b verticaal worstoor
6c vrijwel compleet
7 pispot
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 709

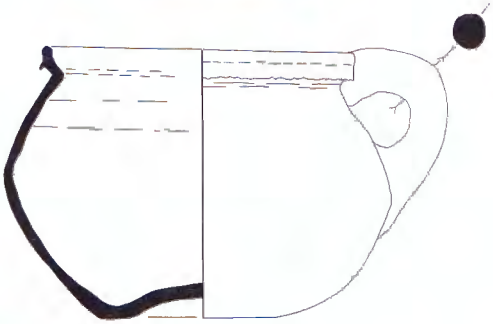

cat.nr. 25

1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-pis-27
3 1500-1550
4a 20/14
4b pispot met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul, met holle bodem
5a roodbakkend aardewerk
5b ongeglazuurd
5c geen gebruikssporen
5d
6a opgebolde bodem
6b verticaal worstoor
6c vrijwel compleet
7 pispot
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 709

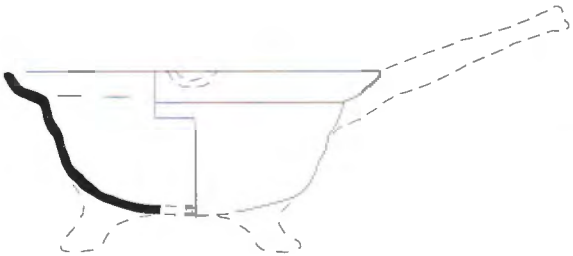

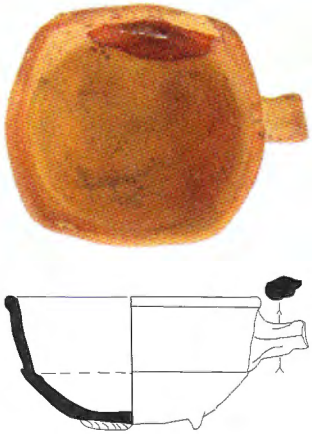

cat.nr. 26
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-stk-16
3 1500-1550
4a 20/-
4b bolle steelkom met kleine geknikte rand met dekselgeul, op poten
5a roodbakkend aardewerk
5b inwendig: loodglazuur
5c
5d waarschijnlijk schenklip 90° van steel
6a driepoot
6b steel (ontbreekt)
6c fragment (gereconstrueerd profiel)
7 steelkom
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 721

cat.nr. 27
1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 r-tes-14
3 1500-1550
4a 13,5/7
4b vierkante vuurtest met scherpe knik bodem-wand en iets uitwijkende wand, op lobvoeten
5a roodbakkend aardewerk
5b ongeglazuurd
5c
5d geen gebruikssporen
6a drie lobvoeten
6b kort massief steeltje
6c vrijwel compleet
7 vuurtest
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 723

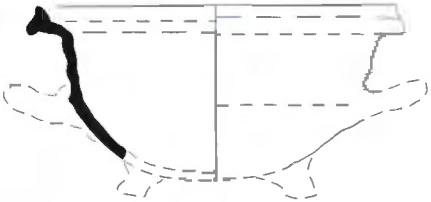

cat.nr. 28

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-tes-18
3 1500-1550
4a 20/-
4b grote ronde test met knik bodem-wand, naar buiten geknikte en aan de buitenzijde afgeplatte, op poten rand
5a roodbakkend aardewerk
5b ongeglazuurd
5c
5d geen gebruikssporen
6a driepoot (ontbreekt)
6b twee worstoren (ontbreken)
6c fragment, gereconstrueerd profiel
7 vuurtest
8 Gorinchem
9 Bartels 1999, 724

cat.nr. 29

1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 r-zou-3
3 1575-1600
4a 9/8,5
4b zoutschaal met holle spiegel en knik spiegel-vlag, op stam met holle standvoet
5a roodbakkend aardewerk met witte slib
5b geheel loodglazuur; binnenzijde bak: met koperoxide
5c op vlag: golflijn van witte slib; drie scherpe draairillen op standvoet
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd; geen gebruikssporen
6a holle standvoet
6b
6c vrijwel compleet (gerestaureerd)
7 zoutvat
8 Gorinchem
9

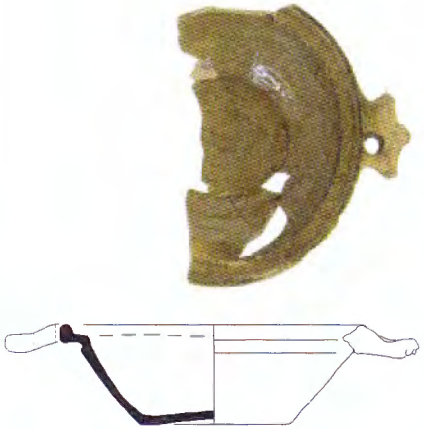

cat.nr. 30
1a GOR-SPPOST-1982
1b stortlaag (1525-1600)
2 w-kop-8
3 1525-1575
4a 17/5,5
4b bolle kop met uitgebogen rand met opstaande lip, holle bodem
5a witbakkend aardewerk
5b inwendig: loodglazuur (groene waas)
5c
5d misbaksel: tijdens bakken vervormd; geen gebruiksporen
6a opgebolde bodem
6b twee doorboorde, horizontale nokoren (één ontbreekt)
6c fragment (compleet profiel)
7 kop
8 Gorinchem
9 Bitter *e.a.* 1997b, 84

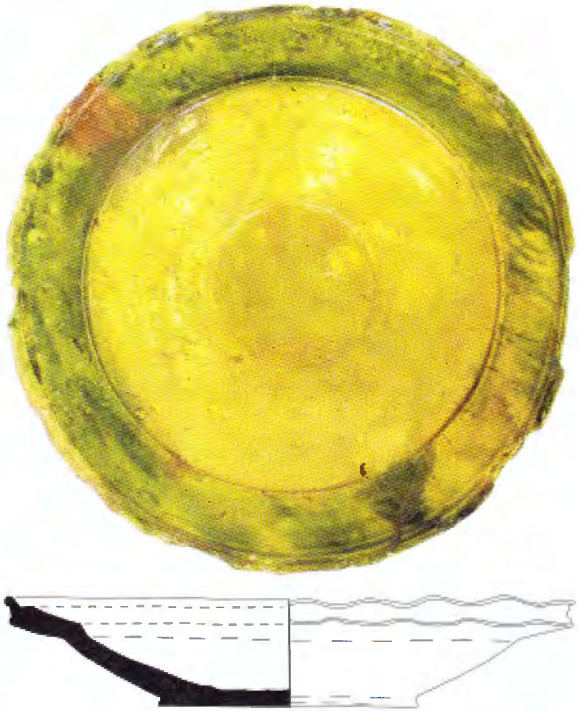

cat.nr. 31
1a GOR-SPPOST-1982
1b beerput (1525-1550)
2 ha-bor-1
3 1525-1575
4a 30/5.5
4b bord met platte bodem en platte spiegel, rand aan buitenzijde aangedrukt, op standvlak
5a hafner aardewerk
5b bovenzijde loodglazuur (geel); op de rand met koperoxide (groen)
5c gegolfde rand
5d in dezelfde beerput gevonden als de misbaksels
6a standvlak
6b
6c vrijwel compleet
7 bord
8 Duitsland, Keulen?
9 Vergelijk: Bitter *e.a.* 1997b, 22

Uit archeologische vondsten blijkt dat Gorcum een rijke historie heeft op het gebied van de vervaardiging van keramische producten zoals gebruiksaardewerk, kleipijpen en wandtegels. Decennia geleden werden al de eerste vondsten geïnventariseerd. Er bestond een grote behoefte om het materiaal, dat deels is gerestaureerd, in een tentoonstelling en een publicatie aan het publiek te presenteren. Daar is nu aan voldaan.

ISBN 90-76940-20-7
9 789076 940205

HISTORISCH & EIGENTIJDS
MUSEUM GORCUMS